

ӘЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

AL-FARABI

JOURNAL OF SOCIO- HUMANITARIAN STUDIES

ҚР ҒЖБМ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
ШЖҚ РМК «ФИЛОСОФИЯ,
САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ
ДІНТАНУ ИНСТИТУТЫ»

Мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін есепке алу туралы куәлік № 13403-Ж 22.02.2013 ж.

Журнал ҚР ҒБМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің философия және саяси ғылымдары бойынша негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген. (Комитет бұйрығы 05.07.2013 ж. №1033; Комитет бұйрығы 20.08.2013 ж. № 1201).

2003 ж. шығарыла бастады
Жазылу көрсеткіші – 74671

№ 4 (84) 2023 ж.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ: АУДАРМАЛАР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР – НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИ: ПЕРЕВОДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ

Kurmanalieva A.D., Tadzhikova K.Kh., Baizhuma S.

On the formulation of the problem of the philosophy of language and the language of the philosophy of Abu Nasr al-Farabi.....3

Рыскиева А.А., Абжалов С.У., Базарбаев Қ.Қ., Наурузбаев Д.М.

Әбу Наср әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн шығармаларындағы «бақыт» мәселесі.....16

Сүлейменов П.М., Питер Муурсепп, Молдабек Е.Б.

Әл-Фарабидің педагогика ілімі туралы көзқарасы.....31

ҚАЗІРГІ ФИЛОСОФИЯ: ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЛАБОРАТОРИЯСЫ – СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОСОФИЯ: ТВОРЧЕСКАЯ ЛАБОРАТОРИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Иманбаева Ж.М., Алтаев Ж.А., Жиенбекова А.А.

Влияние глобализации и современных информационных технологий на диалог культур.....42

Shakenov D.P.

Postnormal Times Ecological Consciousness in the Coming Age of Disasters: Case Study Almaty City in Kazakhstan.....60

Doszhan Z.A., Yersultanova G.T.

The Conceptual Picture of the World in English and Kazakh Mythologemes.....74

ТАРИХ АҒЫМЫНДАҒЫ ТҮРКІ ӘЛЕМІ – ТЮРКСКИЙ МИР В ПОТОКЕ ИСТОРИИ

Sarsengali B., Shagyrbay A.D., Ahmet Taşğın

Korkyt Ata, Zhusup Balasagun, Khoja Akhmet Yassawi Concepts of the Perfect Man in Turkic Philosophy.....83

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28, www.alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu және dintanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28, www.alfarabijournal.org

АЛЬ-ФАРАБИ

ЖУРНАЛ СОЦИОГУМАНИТАРНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ

АЛЬ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

№ 4 (84) 2023 г.

ӨТКЕН ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ ЖАҒДАЙДАҒЫ ДІН – РЕЛИГИЯ В СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ КОНТЕКСТАХ ПРОШЛОГО И НАСТОЯЩЕГО

Zholmukhan T.M., Kayrbekov N.E., Ibrahim Maras
Designing a Culture-Creative Paradigm of Islamic Education
in the Development of Personal Educational Potential
in the Republic of Kazakhstan.....95

ЭТНИКААРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСНАМАСЫ – МЕТОДОЛОГИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Накипбаева Ж.А., Садвокасова А.К.
Этникалық толеранттылықты зерттеу әдіснамасы:
Қазақстан тәжірибесі мен практикасы.....109

Насимов М.О., Сабитов А.Ғ.
Этникалық бірегейленуді талдаудың саяси-
аксиологиялық тәсілдері мен ерекшеліктері.....124

Ешпанова Д.Д., Бакытжан Ш.Е.
Социальное развитие этносов Казахстана в контексте
этнодемографических трансформаций.....139

САЯСАТ ЖӘНЕ САЯСИ ПРОЦЕСТЕР – ПОЛИТИКА И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

Kadyrzhanov R.K., Maulen A.
The emergence of bipolar society in Kazakhstan under
conditions of its transformation into a colony-settlement.....152

Омер Гедик, Исаева М.И.
Әділеттілік ұғымының құқықтық мемлекет
принципімен байланысы.....163

Біздің авторлар – Наши авторы.....172

Our authors.....174

Content.....176

РГП на ПХВ «ИНСТИТУТ
ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ
И РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ»
КОМИТЕТА НАУКИ
МНВО РК

Свидетельство о постановке
на учет периодического
издания и (или)
информационного агентства
№13403-Ж от 22.02.2013 г.

Журнал включен в перечень
научных изданий, рекомендуемых
Комитетом по контролю в сфере
образования и науки МНВО РК для
публикации основных результатов
научной деятельности по философ-
ским и политическим наукам
(приказ Комитета от 05.07.2013 г.

№ 1033; приказ Комитета от
20.08.2013 г. № 1201).

Издается с 2003 г.

Подписной индекс – 74671

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28 www.alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28, www.alfarabijournal.org

ON THE FORMULATION OF THE PROBLEM OF THE PHILOSOPHY OF LANGUAGE AND THE LANGUAGE OF THE PHILOSOPHY OF ABU NASR AL-FARABI*

¹*Kurmanalieva Ainura*, ²*Tadzhikova Klara*, ³*Baizhuma Samet*

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University*

^{1,2}*ainura.Kurmanalieva@kaznu.kz, samet-kz@inbox.ru*

¹*Курманалиева Айнура Дурбелиновна*, ²*Таджикова Клара Хашимовна*,
³*Байжума Самет*

^{1,2}*Казахский национальный университет им. аль-Фараби*

^{1,2}*ainura.Kurmanalieva@kaznu.kz, samet-kz@inbox.ru*

Annotation. Abu Nasir al-Farabi's views on the issue of language largely coincide with Aristotle's. But unlike Aristotle, who limited the study of language to the framework of poetics and rhetoric, bypassed the language as an independent object of study at all, al-Farabi singles out language as a subject of scientific research, distinguishes it as a subject of scientific research, and includes it in the classification list of subjects as the main branch of science. From the philosophical point of view, the main question of language is the origin of language. This question has not neglected by the Arabic-speaking worldscholars: Arab linguists, Muslim theologians, and, of course, philosophers. The philosophy of language and philosophical language problems in the teaching of al-Farabi: to analyze the historical development of the main problems of philosophy of language in order to study the relationship between language and consciousness, the continuity of logic and grammar, and the features of philosophical terms' formation, to show their importance for the development of the scientific paradigm of social and humanitarian education, determining the philosophical (ontological, methodological, epistemological, axiological) foundations of al-Farabi's teaching about language, formulating the philosophical problems of language in connection with logic, studying his opinions on terms and terminology, conceptual-categorical apparatus with explanations, etc. The philosophy of language is not only a branch of philosophy that studies the relationship between thinking and language, but also allows to determine the communicative role of language, consciousness and knowledge in cognition. Although al-Farabi's sociological, political, and partially logical views have been studied until now, the study of the relationship between words and thinking, grammar and logic, making a systematic philosophical analysis of his linguistic researches, will be the important indicator of the article.

Kew words: teachings of al-Farabi, Philosophy of language and the language of philosophy, Language and thinking, Arab-Muslim philosophy, Philosophical terminology, Logical-grammatical relationship.

* "This article is funded by the Project AP19675827 "The philosophy of language and the language of philosophy in the teachings of Abu Nasir Al-Farabi" of CS MSHE RK".

Introduction

Today, it can be confidently said that the researches related to Al-Farabi's scientific heritage, many problems of his philosophical, logical, socio-ethical views are considered in the works of domestic and foreign scientists, but they are still incomplete. Many of Al-Farabi's works have been translated into Kazakh and Russian languages, however, the philosophical problem of language considered in a number of works of Abu Nasr al-Farabi, especially in the treatise «Kitab al-khuruf» has been left out of the scientific attention of modern researchers.

Since the researchers of Al-Farabi's scientific heritage considered the thinker's science of language based on the material of the treatise «The Word on the Classification of Sciences», their information is one-sided: either as a whole “metaphysical propaedeutics”, or only as a science related to the laws of correct formation of judgments and conclusions, presupposing the science of logic. At the same time, the question arises whether al-Farabi considered the science of language only from the point of view of its connection with logic, because being a follower of Aristotle, it is impossible not to pay attention to the philosophical aspects of language, because these questions worried all antiquity from its earliest period. Due to the philosophical aspects of the language, the solution to this problem can be found only by referring to Al-Farabi's treatise “Kitab al-khuruf” (Book of letters). It is this treatise that contains material of interest to us on the philosophical issues of language, the analysis of which allows our researchers to consider the issue of language in Abu Nasr's works in more detail and in depth.

Methodology

The scientific article includes traditional comparative and theoretical expertise, various methods of historical research. Theoretical analysis of scientific information, systematization, comparison, grouping, comparative analysis, etc. research methods were used. To implement the tasks and goals, we relied on the following auxiliary methods: methods of contextual analysis, synthesis, classification were used.

The Continuity of Science of Language and Language of Philosophy of Al-Farabi

Language and consciousness are the eternal theme of philosophy. At first, language focuses on consciousness in a narrow circle, and in the end, in the form of writing, it makes it visible to the general public, to all mankind, to eternity. Language, its origin, the meaning of language in human society, the function of language as a means of cognition, the connection between language and thinking – all this has been of interest to scientists since ancient times. Stoics were one of

the first to pay attention to the philosophical problems of language. The Stoics' teaching about language is based on a general philosophical concept, according to which philosophy as a whole reflects in verbally formulated disciplines the single rational force of the world - the logos, in which the active and passive, material and spiritual sides of existence are fused together, which at the same time represent both physical substance and universal logo. To understand the logos, as the Stoics believe, three components of knowledge are needed: logic, physics and ethics. The term « logic » was first introduced by the Stoics, and it meant the inner and outer word – logos, that is, the doctrine of thinking in verbal form.

This ancient tradition had a great influence on both linguists and philosophers of the medieval Arabic-speaking environment, one of whom was Abu Nasr Al-Farabi. The importance and necessity of the science of language is analyzed in the scientist's treatise «The Word on the Classification of Sciences». The science of language is at the head of all the sciences mentioned above, it is superior to logic, mathematics, physics and metaphysics, civil sciences [1, p. 107]. Attaching great importance to knowledge about language: “As for how to teach and learn, how a person should express his thoughts, how to explain, how to ask and answer, from this point of view, I clarify that the first of the sciences is the science of language” [2, p. 116].

Al-Farabi's teaching is fundamental, because the thinker is interested in the problem of language, on the one hand, its grammatical structure: lexicology, word formation, morphology, syntax; on the other hand, as a philosophical problem: the origin of language, the role of language in cognition, the connection of language in the science of logic and thinking.

The problem of the philosophy of language and the language of philosophy in the teachings of Abu Nasir al-Farabi is made by analyzing the philosophy of language in the thinker's works, including the problem of logical-linguistic continuity in reasoning, the connection of the «external word» with logic, and the philosophical terms and explanations in Arabic in al-Farabi's works on the basis of the language of philosophy. Al-Farabi's philosophy of language is a field of research that determines not only the relationship between thinking and language, but also the communicative role of language, various forms of speech and speech in discourse, the relationship between consciousness and the transmission of consciousness in cognition, and the language of philosophy is a terminological construct based on Arabic.

Al-Farabi approached the solution to this problem both as a philosopher and as a linguist. As a linguist, al-Farabi will describe the laws and rules of Arabic grammar, its morphology, syntax and spelling. As a philosopher, al-Farabi is interested in the problem of the origin of language, the correlation of logic and grammar, and, finally, the problem of the reflection of philosophical concepts in a special vocabulary, that is, the problem of the emergence and functioning of the term and terminology in Arabic philosophy.

According to the teachings of al-Farabi, the most important branch of science is the teaching of language, because without knowledge of the language, al-Farabi cannot imagine the appearance, movement, or development of other sciences, since any thought born in the human brain is brought out through human speech, taking on verbal forms.

Stoics were one of the first to pay attention to the philosophical problems of language. The Stoics' teaching about language is based on a general philosophical concept, according to which philosophy as a whole reflects in verbally formulated disciplines the single rational force of the world – the logos, in which the active and passive, material and spiritual sides of existence are fused together, which at the same time represent both physical substance and universal logo. To understand the logos, as the Stoics believe, three components of knowledge are needed: logic, physics and ethics. The term “logic” was first introduced by the Stoics, and it was the doctrine of the internal and external word – logos, that is, of thought in its verbal form.

The emergence of the ancient linguistic tradition is connected, first of all, with the process of considering one of the philosophical problems of ancient Greek thinkers – the problem of the relationship between “thing”, “word” and “thought”. But in this period there is still no concept of language as an entity separate from thought. Mind and speech are understood in unity as a single “logos”, which simultaneously has the properties of ontological, logical and proper grammatical order.

Considerable attention to the problems of language was paid to such ancient Greek thinkers as Heraclitus and Democritus, Parmenides of Elea and Protagoras, Empedocles and Plato. The true founder of the ancient linguistic tradition, who shaped its structure and main directions, is Aristotle.

It was Aristotle who first distinguished the name, verb and conjunction (bundle) in speech, as well as concepts such as case, gender, conjugation form. However, the Greek thinker did not distinguish between categories of language and categories of thinking, grammatical categories were considered by him as logical.

This ancient tradition had a huge impact on Abu Nasr al-Farabi. The problem of language, therefore, occupies a central position in Abu Nasr's work. The science of language in his treatise “The Word on the Classification of Sciences” stands at the very beginning of all the sciences listed by him, it is ahead of logic, mathematics, physics and metaphysics, civil science [1, p. 107]. Attaching great importance to knowledge about language: “As for how to teach and learn, how a person should express his thoughts, how to explain, how to ask and answer, from this point of view, I clarify that the first of the sciences is the science of language” [2, p. 116].

Al-Farabi's methodology in the study of language can be called universal, because he is interested not only in philosophical problems of language, but also in the laws of grammar of language, i.e. he pays attention to such specific subsections of grammar as syntax, morphology and phonetics. Consider his summary of the

laws of grammar. “The science of language,” writes al-Farabi, “every nation has seven major subsections: the science of simple words and the science of phrases, the science of the laws of simple words and the science of the laws of phrases, the laws of writing (spelling) and orthoepy, the rules of versification” [3, p. 111]. At the same time, al-Farabi means the rules and laws not so much for the language of “every nation” in general, as the particular rules for the Arabic language. The significance of this phenomenon is so great that, in the words of A.K. Kasimzhanov, “his judgments about the laws of language can take a place in the history of linguistics” [4, p. 129].

Judging by the laws that are set forth by Abu Nasr in the section on the language of the above-mentioned treatise, he has, as already mentioned above, the Arabic language as the material under study. The science of the laws of simple words first examines consonants and vowels, speech sounds and their graphic representation, that is, letters; then examines their number and place of articulation. This science determines the laws by which models of simple words are built, which al-Farabi divides into primary, that is, non-derivative and derivative. He also gives as an example when the types of derivative words are also, in turn, divided into primary ones, from which verbal names (masdars) are not formed, and into those from which verbs and verbal names are formed. The thinker considers the verb in all its forms, taking into account the structural change in conjugation, in various temporal phases, with imperative and prohibition, by generic characteristics, by number and type, what are their types in quantitative terms – three-letter, four-letter, doubled, and so on [5, p. 110-113].

Next we talk about phrases and the science of the laws of phrases. These laws are considered by Abu Nasr from the point of view of changes in names and verbs with various variations in their construction and composition. This requires knowledge of the rules of affixes inherent in syntax [6, p. 110-113]. He explains that affixes are primarily characteristic of names, and then verbs; all varieties of affixes are listed: prefixes and proclitics, suffixes and enclitics, case endings.

As for particles, particles in Arabic include function words: interrogative and negative particles, conjunctions and relative pronouns, prepositions and interjections, etc. Al-Farabi by the term “harf” means not only “letters” and “sounds of speech”, but also a whole section of Arabic grammar that combines “particles”.as al-Farabi explains, if there are doubts about their position, when it is believed that some of them are similar to names and others to verbs, then in this case it is necessary to find out what are the changes at the beginning and at the end of words peculiar to the name and peculiar to verbs, and in which “ends” they change [8, p. 115].

The science of the laws of writing, i.e. spelling, suggests, according to al-Farabi, the division of speech sounds into those that are recorded in writing and included in the Arabic alphabet, and those that “cannot be written down” and for which there are no letters in the Arabic alphabet. The laws of correct reading teach the position of diacritics: doubling letters during assimilation, observing the spelling

rules used in the Koran, establishing differences in the outline of similar letters, etc. [9, p. 116]. Thus, what has been said can be a confirmation that al-Farabi not only knew Arabic perfectly, but also as a linguist researcher could explain the rules and laws of Arabic grammar.

But the language is studied by Abu Nasr al-Farabi more in line with philosophical issues. First of all, he, like many philosophers of antiquity and the Middle Ages, was interested in the question of the origin of language. This question has already been raised in antiquity, and two directions were seen in solving this issue. Representatives of one of them defended the “natural” nature of the origin of language (the theory of “fusey” – “by nature”), they proved its natural biological conditionality. Representatives of the other asserted the conditional, conscious nature of the emergence of language (the theory of “Theseus” – “by establishment”). These ideas of two directions, having once arisen in the ancient world, continued to exist until the XIX century, including nominalists and realists, Cartesians and sensualists in the orbit of discussions.

Al-Farabi solves this problem – the question of the origin of the language – in the same way as Aristotle, who, according to modern researchers, adhered to the conventionalist theory, according to which individual “name-setters” – onomatopoeists, agreeing among themselves, introduce names - names for objects, things, phenomena and concepts. Subsequently, they are used by all other people. Al-Farabi states his contractual theory as follows: “An agreement (occurs in such a way) that one of the installers uses sounds and a word for (semantic) definition of a thing when he addresses (with a speech) to another, and the listener remembers it. The listener (in turn) himself uses these (sounds and words) when talking with the first installer of this word. The first listener imitates the word setter and stays with him (in agreement). And both of them, by agreeing, come to an agreement regarding this word and use it in conversation with others so that it becomes the property of (the whole) society” [10, p. 121].

Al-Farabi’s contractual theory points to the functionality of language in communication between people. The first words appear not so much from the need to give names to things, as from the need to relate things to a collective of people. In order to negotiate, it was already necessary to have a communication system. And in this communication system, a person uses various signs: first facial expressions and gestures, then voice. The human voice has a certain signification, since it is associated with a word, which is a fixed, constant value that provides the logical value of the utterance.

What the thinker said about the origin of language and its vocabulary can be understood in two ways: on the one hand, we can talk about deep antiquity, when the formation of human language took place and the functionality was determined by the subjectivity and arbitrariness of human actions, on the other hand, we can talk about a later time, when the language in its development reaches such a level

when scientific concepts acquire their verbal forms in the form of special vocabulary, and here the special role of the “name establisher” (wadyu-l-asma) is seen, which is the determining link in the creation of the language and its vocabulary.

“Name setters” usually include people knowledgeable in any art or in any branch of cognitive activity. These are educated people, and they, following their own interest and showing personal initiative, have the opportunity to introduce into this or that cognitive art such words that later become technical terms for it.

Such “name-setters” include the first translators into Arabic of the philosophical writings of the ancient Greeks, who at first experienced extreme difficulties in adequately translating the philosophical concepts of the terms corresponding to them, as Abu Nasr says in sufficient detail in his (essay “The Book of Letters”). “The philosophy that the Arabs have today,” he writes, “passed to them from the Greeks. The one who introduced it, in giving names to the ideas contained in it, adhered to following the methods ...” [10, p. 140-141]. These methods are listed by the thinker, among which one of the most important and best is considered the method of “inventing” for borrowed ideas such words “which they had not used at all before, which would indicate a thing and would be composed of their letters and according to their habit of composing words,” that is, al-Farabi points to the most general and acceptable method, according to which words that have the meaning of folk ideas are transferred to philosophical ideas according to the method of their “similarity” [10, p. 140-141].

The problem of designating an idea and concept with a word can also be attributed to the science of logic, and in this case al-Farabi faces the question of the relationship between logic and grammar and their mutual conditionality.

Much attention is paid to the problem of the correlation of logic and grammar in the works of al-Farabi. Especially among them can be called “The philosophy that the Arabs have today,” he writes, “passed to them from the Greeks – the “Book of Letters”. He closely connects the art of logic with grammar, because logic, clothed in grammatical forms, operates with them, but the categories of logic differ significantly from grammatical categories not only in their conceptual apparatus, but also in terms of terms denoting categories of logic and categories of grammar. For example, the category “word”. The “word” is the basic structural and semantic unit of language. The word logic is usually understood as the unity of the sound complex and its meaning. Al-Farabi associates the emergence of the word with the natural need of people to communicate. People use “a word to meaningfully define something” when communicating with each other. Abu Nasr confirms the connection of a word with the idea of an object as follows: “If words are attached to ideas that become signs for them, then each individual word corresponds to a sour separate idea... This leads to the fact that words become signs of their essence” [7, p. 124].

Thus, individual words, according to al-Farabi, are logically connected with concepts in the sense that the word associated with the idea of the subject is the

---

carrier of this idea. The concept of al-Farabi has many meanings. It is identified with the essence of objects that are indicated by single language expressions, for example, “man”, “animal”, “white”, “black”, etc. This concept can be characterized as a simple concept, because it is essentially connected with only one single word. Associated with complex statements, such as a sentence, judgment, inference, concepts are of a universal nature. The concept is, of course, a logical category, inextricably linked with the linguistic shell – word and sentence. But concepts are not identical to words, for concepts, according to the thinker, are really existing objects, mentally contained in words. The relationship between a word and a concept can be expressed as a formal relationship between grammatical and logical categories, since no concept can be designated by anything other than the word. This law is formulated by Abu Nasr as follows: “As for the objects of logic (and these are the objects in which laws are given), these are intelligible objects of intellect - since words point to them, and the words themselves – since they (in turn) indicate intelligible objects of intellect” [8, p. 126].

The word is also considered by Abu Nasr in the context of categorology, for example, as “whole” and “part”. As a whole, a word is an entity that reflects the idea of an object. As a part, a word consists of elements (letters). Changing the order of these elements changes the word. “For ideas that differ in general and in particular,” writes al-Farabi, “there are words that differ in general and in particular, that is, different ideas have different words. Just as they say about ideas: the idea in its essence remains the same, accidents change in it, alternating. The same is the case with words, where the letters are arranged in order, and the letters seem to represent accidents that change in essence one word. Each letter, changing, changes the accident. If one idea is stable, but accidents change in it, alternating, the phrase is defined by one word that is stable, but letters will change in it one by one, and each letter will indicate each individual change” [9, p. 123].

This statement by al-Farabi indicates that the word must necessarily reflect the idea of the subject, and any change in the idea must lead to a change in the word. The same can be attributed to the fact that words should indicate both universals, individuals, and the order of ideas in the soul.

A “word” can mean not only an idea or concept, but also a term. Working on the original text of al-Farabi’s works and its translation into Russian, you discover that all lexical material related to the subject of philosophy goes back to the origins of Greek philosophy, and reflects the same concepts and semantic content as the philosophical terminology of the ancient Greeks, it should be noted that the philosophical terms of al-Farabi’s works are words of Arabic origin, since the philosopher himself was always categorically against any foreign borrowings.

An example is Abu Nasr’s discussion of the philosophical term (“being”). In the language of the common people, as al-Farabi says, “existence” is, first of all, a derivative of the word “exist”; it is understood by the people in both an absolute

and a limited sense, but it does not reflect the philosophical concept of “existence”. In order to fill this word with philosophical content, it was necessary to assign to the word “existence” a meaning that would convey the essence of the philosophical concept, and this could only happen by agreement. “We can say about a being that it is a name that is generally said by agreement about all genders separately,” says al-Farabi, “then it is a name for each of what is subordinate to it and is said about it in a particular way” [5, p. 97].

Al-Farabi’s discussions about the establishment and introduction of a particular term into scientific use concern not only the general issues of his philosophical system, but also such particulars as syllogistics, which is a type of cognitive arts and related to the science of logic. Each emerging art forms its own special vocabulary. For example, people representing the arts of rhetoric, poetics and sophistry often used synonyms, homonyms, amphibols, metaphors and figurative names. In the “Book of Letters”, al-Farabi examines how words denoting the canons of religion arise. And here he sees the presence of a “name establisher,” that is, when choosing special religious vocabulary, there is necessarily a real person who “introduces this religion” [9, p. 138] and defining in his language the names of religious ideas.

In the science of language by al-Farabi, writing as a graphic representation of speech sounds is also endowed with a certain significance. It contains and stores information, thereby performing an important communicative function. The appearance of writing is associated by Abu Nasr with the need to preserve and pass on to the next generations the acquired knowledge, since oral transmission was considered by him imperfect and ineffective, and this forced people to search for ways to preserve and transmit information, “this is how writing arises” [9, p. 127]. As you can see, al-Farabi was right in seeing the reason for the appearance of writing in the conscious creativity of people who wanted to record human experience and ensure the transmission of this experience to other generations and other peoples, since oral transmission was imperfect: people were not sure about something, something was forgotten over time, something was difficult for them to remember. And this “forced them to the idea of making this activity easier for themselves, and this is how writing arises” [11, p. 144]. Al-Farabi was right in seeing the reason for the appearance of writing in the conscious creativity of people driven by the practical needs of public life. Writing ensured the transfer of experience from generations to generations, from one people to another.

In the process of transferring knowledge, learning and exchanging thoughts between people, the enormous role of language in cognition is revealed. Al-Farabi associates the beginning of knowledge with the verbal definition of an object. «This is the beginning,” he asserts, “when, thanks to the creator of the general opinion, they know what is given in sensations” [11, p. 138]. Therefore, names expressed in words and attached to sensory things give general knowledge. “It is the very first of what these people create... and they are ready to (receive) knowledge,

ideas and imaginations in such a volume that is determined by their quantity and quality” [11, p. 134-135].

Al-Farabi calls the first knowledge the knowledge of things, how and where they came from, a person receives his first knowledge from previous generations of his people and in the language of his people, the rest of the knowledge is acquired “through reflection, study, research, teaching and learning” [20, p. 277]. The process of cognition begins with the subject’s contact with the outside world. Sensory images are integrated and consolidated in memory. The activity of the mind leads to the separation of the form of a thing from matter in the form of a concept. The concept in a broad sense is fixed in the lexical meaning of the word. A scientific concept, expressed by one word or another, plays both the role of the meaning of this word and the role of thought, which consolidates the essence of the objects denoted by this word. The process of mastering a word is a process of generalization, a process of concept formation. A concept is, first of all, a thought that reflects the general properties of objects of reality. Already in the movement from thing to word, from word to thought, one can see what role language plays in the process of understanding the world.

Al-Farabi’s theory of knowledge is organically connected with the problem of the relationship between language and thinking. The content of thinking is determined by the objectively existing world, which is based on various objects and properties, objects, processes, quality, quantity, space, time, extension, etc. Language, as a form of expression of thinking, is directly related to this reality. Consequently, the relationship between language, thinking and reality is as follows: thinking reflects reality, and language is a form of expression of the content of thought. Al-Farabi considers the problem of the connection between thinking and language through the prism of the science of logic. This problem is so fundamental that it requires special consideration.

Conclusion

In the process of forming his own views on language, al-Farabi comes to the idea that language has the ability to improve, as noted above, language, before it became a language, went through a long path of development from simple to complex. At first these were gestures and sounds, simple words and phrases, the appearance of writing, then complex speeches and conclusions, etc. Al-Farabi’s personal contribution to improving the language is absolutely beyond doubt. He played an exceptional role in the creation of philosophical terminology; he followed the path of narrowing the lexical meaning of words by giving them an abstract, philosophical meaning.

The language of the philosophical works of Abu Nasr al-Farabi is characterized by scientific brevity (for example, if we take the expression “fimaudu” and

“ala maudu”, then they are conveyed as being “in the subject” and saying “about the subject”, where prepositions replace verbs), rigor and specific expressiveness and, most importantly, saturation with philosophical terms that adequately convey the conceptual apparatus of the subject under study.

List of references

- 1 Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата, 1970. – С. 107.
- 2 Аль-Фараби. О происхождении наук. – В кн.: Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. – Ташкент, 1976. – С. 116.
- 3 Аль-Фараби. Философские трактаты. – С. 111.
- 4 Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – М., 1975. – С. 129.
- 5 Аль-Фараби. Книга букв. Перевод, примечания и вводная статья К.Х. Таджиковой. – Алматы: Казак университети, 2005. – С. 97.
- 6 Аль-Фараби. Философские трактаты. – С.110-113.
- 7 Аль-Фараби. Книга букв. Перевод, примечания и вводная статья К.Х. Таджиковой. – Алматы: Казак университети, 2005. – С. 124.
- 8 Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1970. – С. 126.
- 9 Аль-Фараби. Книга букв. Перевод, примечания и вводная статья К.Х. Таджиковой. – Алматы: Казак университети, 2005. – С. 123.
- 10 Аль-Фараби. Книга букв. Перевод, примечания и вводная статья К.Х. Таджиковой. – Алматы: Казак университети, 2005. – С. 121.
- 11 Аль-Фараби. Китаб аль-хуруф. Бейрут. –1969. – С. 144.
- 12 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата, 1973. – С. 277.

Transliteration

- 1 Al'-Farabi. Filosofskie traktaty [Philosophical Treatises]. – Alma-Ata, 1970. – S. 107.
- 2 Al'-Farabi. O proishozhdenii nauk. – Inb.: Materialy po istorii progressivnoj obshhestvenno-filosofskoj mysli v Uzbekistane [Materials on the History of Progressive Social and Philosophical Thought in Uzbekistan]. – Tashkent, 1976. – S. 116.
- 3 Al'-Farabi. Filosofskie traktaty [Philosophical Treatises]. – S. 111.
- 4 Gafurov B.G., Kasymzhanov A.H. Al'-Farabi v istorii kul'tury [Al-Farabi in Cultural History]. – M., 1975. – S. 129.
- 5 Al'-Farabi. Kniga bukv. Perevod, primechanija i vvodnaja stat'ja K.H. Tadzhikovoju [Book of Letters. Translation, Notes and Introductory Article by K.H. Tajikova]. – Almaty: Kazak universiteti, 2005. – S. 97.
- 6 Al'-Farabi. Filosofskie traktaty [Philosophical Treatises]. – S.110-113.
- 7 Al'-Farabi. Kniga bukv. Perevod, primechanija i vvodnaja stat'ja K.H. Tadzhikovoju [Book of Letters. Translation, Notes and Introductory Article by K.H. Tajikova]. – Almaty: Kazak universiteti, 2005. – S. 124.
- 8 Al'-Farabi. Filosofskie traktaty [Philosophical Treatises]. – Alma-Ata: Nauka, 1970. – S. 126.
- 9 Al'-Farabi. Kniga bukv. Perevod, primechanija i vvodnaja stat'ja K.H. Tadzhikovoju [Book of Letters. Translation, Notes and Introductory Article by K.H. Tajikova]. – Almaty: Kazak universiteti, 2005. – S. 123.

10 Al'-Farabi. Kniga bukv. Pervod, primehanija i vvodnaja stat'ja K.H. Tadžikovoju [Book of Letters. Translation, Notes and Introductory Article by K.H. Tajikova]. – Almaty: Kazak universiteti, 2005. – S. 121.

11 Al'-Farabi. Kitab al'-huruf [Book of Letters]. Bejrut. – 1969. – S. 144.

12 Al'-Farabi. Social'no-jeticheskie traktaty [Social and Ethical Treatises]. – Alma-Ata, 1973. – S. 277.

Құрманалиева А.Д., Таджикова К.Х., Байжұма С.

Әбу Насыр әл-Фарабидің тіл философиясы мен философия тілі мәселесі туралы

Аңдатпа. Әл-Фарабидің тіл мәселесіне қатысты көзқарастары негізінен Аристотельдің көзқарасымен сәйкес келеді. Бірақ тілді зерттеуді поэтика мен риторика шеңберімен шектеген, тілді дербес зерттеу нысаны ретінде мүлдем қабылдамайтын Аристотельге қарағанда, Фараби тілді ғылыми зерттеу пәні ретінде бөліп алып, оны ғылыми зерттеудің пәні ретінде бөліп көрсетеді және оны ғылымның негізгі саласы ретінде қарастыратын пәндердің классификациялық тізіміне енгізеді, бұл тереңінен зерттеуді қажет етеді. Тілдің философиялық мәселесінде басты сұрақ – тілдің пайда болу мәселесі. Бұл сұрақ үнемі араб тілді әлемнің ғалымдарының назарынан тыс қалмаған, аталған мәселе араб лингвисттерін, мұсылман теологтарын, әрине, философтарын да қызықтырды. Әбу Насыр әл-Фараби іліміндегі тіл философиясы мен философия тілі мәселелері: тіл мен сананың арқатынасы, логика мен грамматиканың сабақтастығын және философиялық терминдердің қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу мақсатында тіл философиясының негізгі мәселелерінің даму тарихын талдау, олардың қоғамдық-гуманитарлық білімнің ғылыми парадигмасының дамуы үшін маңызын көрсету, әл-Фарабидің тіл туралы ілімінің философиялық (онтологиялық, әдіснамалық, гносеологиялық, аксиологиялық) негіздерін анықтау, тілдің философиялық мәселелерін логикамен байланыста тұжырымдау, терминдер мен терминология туралы пікірлерін, ұғымдық-категориялық аппаратын түсіндірме бере отырып зерттеу және т.б. зерттеулерінің өзекті мәселелері мен әдіснамалық принциптеріне философиялық негіздеме беру сынды міндеттер қойылды. Тіл философиясы философияның ойлау мен тіл арасындағы байланысын ғана зерттеу саласы емес, тілдің коммуникативтік рөлін, дискурстағы сөздің және сөйлеудің әртүрлі формасын, танымдағы сана мен білім рөлін анықтауға мүмкіндік береді. Осы уақытқа дейін әл-Фарабидің әлеуметтанулық, саяси, ішінара логикалық көзқарастары зерттелгенмен, оның лингвистикалық ізденістеріне жүйелі түрде философиялық талдау жасай отырып, сөз бен ойлаудың, грамматика мен логиканың байланысын зерттеу мақаланың маңызды көрсеткіші болады.

Түйін сөздер: әл-Фараби ілімі, тіл философиясы мен философия тілі, тіл және ойлау, Араб-мұсылман философиясы, Философиялық терминология, логика мен грамматика сабақтастығы.

Құрманалиева А.Д., Таджикова К.Х., Байжұма С.

К постановке проблемы философии языка и языка философии Абу Насра аль-Фараби

Аннотация. Взгляды Аль-Фараби по вопросу языка во многом совпадают со взглядами Аристотеля. Но в отличие от Аристотеля, который ограничивал изучение языка рамками поэтики и риторики и вообще не принимал язык как самостоятельный объект изучения, Фараби выделяет язык как предмет научного исследования, выделяет его как

предмет научного исследования. исследования, и включает его в классификационный перечень предметов, считающихся основной отраслью науки, которая требует углубленного изучения. В философском вопросе о языке главным является вопрос о происхождении языка. Этот вопрос не всегда ускользал от внимания ученых арабоязычного мира, этот вопрос интересовал арабских лингвистов, мусульманских богословов и, конечно же, философов. Философия языка и философские проблемы языка в учении Абу Насира аль-Фараби: проанализировать историю развития основных проблем философии языка с целью изучения взаимосвязи языка и сознания, непрерывности логики и грамматики, особенности формирования философских терминов, показать их значение для развития научной парадигмы социально-гуманитарного образования, определить философские (онтологические, методологические, гносеологические, аксиологические) основы учения Фараби о языке, сформулировать философские проблемы языка в связи с логикой, изучение его взглядов на термины и терминологию, понятийно-категориальный аппарат с пояснениями и т. д. решающие задачи по обеспечению философской основы актуальных проблем и методологических принципов исследования. Философия языка – это не только раздел философии, изучающий взаимоотношения мышления и языка, но и позволяющий определить коммуникативную роль языка, различные формы речи и речи в дискурсе, роль сознания и знания в познании. Хотя социологические, политические и частично логические взгляды аль-Фараби изучены до сих пор, важным показателем статьи будет изучение взаимосвязи слова и мышления, грамматики и логики, проведение системного философского анализа его лингвистических исследований.

Ключевые слова: учение аль-Фараби, Философия языка и язык философии, Язык и мышление, Арабо-мусульманская философия, Философская терминология, Логико-грамматическая взаимосвязь.

ӘБУ НАСР ӘЛ-ФАРАБИ МЕН ЖҮСІП ХАС ҚАЖЫБ БАЛАСАҒҰН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «БАҚЫТ» МӘСЕЛЕСІ*

¹*Рыскиева Айымжан Абуовна, ²Абжалов Сұлтанмұрат Утешиович,*

³*Базарбаев Қанат Қалдыбекұлы, ⁴Наурузбаев Дархан Мирзабекович*

¹*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті (Алматы, Қазақстан)*

^{2,3}*Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)*

⁴*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)*

¹*abuaymjan@gmail.com ²sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz,*

³*kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz, ⁴nauruzbayevd@bk.ru,*

¹*Ryskiyeva Aiymzhan, ²Abzhalov Sultanmurat, ³Bazarbayev Kanat,*

⁴*Nauruzbayev Darkhan,*

¹*Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan)*

^{2,3}*Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)*

⁴*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

¹*abuaymjan@gmail.com ²sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ³kanat.*

bazarbayev@ayu.edu.kz, ⁴nauruzbayevd@bk.ru

Аңдатпа. Мақалада Әбу Наср әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн шығармаларындағы «бақыт» ұғымының мазмұны мен мағынасы қарастырылып, «бақыт» мәселесіне қатысты қос ойшылдың жалпы ой-пікірлері мен тұжырымдары салыстырмалы түрде талданып, олардың пікірлерінің үйлесімділігі мен сабақтастығы жөнінде пайымдаулар жасалады. Зерттеу нәтижесінде «бақыт» мәселесінің әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік-этикалық философиясында негізгі мәселе болғандығы, олардың «бақыт» жөніндегі жалпы және жекелеген философиялық ой-толғамдарының үйлесімділігі мен сабақтастығы айқындалды. Әл-Фараби «ізгі қала» ілімін саяси-моральдық идеал ретінде, ал осы идеалға жету мақсаты ретінде «бақыт» концепциясын ұсынды. Сонымен қатар ұлы ойшылдың іліміне сәйкес «бақыт» адамның түпкі мақсаты болып саналады. Дегенмен, ғұлама бұл дүниедегі және о дүниедегі бақытқа тек ізгі азаматтың ғана қолы жететіндігін ескертті. Авторлар әл-Фарабидің осы пікірлері мен қорытындыларының негізінде Жүсіп Хас Қажыб та «бақыт» концепциясын – ізгілікпен байланыстырып, «бақытқа» жеткізетін жомарттық, адалдық, әділеттілік сияқты бірқатар адамгершілік қасиеттері екені жөніндегі айтқан ой тұжырымдарын айғақтады. Мақаланың маңыздылығы әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыбтың саяси-әлеуметтік философиясының мәнін терең ашуға, жаңа қырларын анықтауға және олардың «бақыт» жөніндегі идеяларының

* Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (Грант №AP19676634).

қазіргі қоғаммен сабақтастығын теориялық-әдіснамалық жағынан анықтауға негіз болары сөзсіз.

Түйін сөздер: әл-Фараби, Жүсіп Хас Қажыб, бақыт, ислам философиясы, түрік философиясы, «Қайырымды (ізгі) қала», «Құтты білік».

Кіріспе

Бақыт ұғымы философия ғылымының қалыптасуының байырғы дәуірінен бастап оның басты мәселелерінің бірі болып келеді. «Бақыт» адамзаттың мақсаты, ең жоғары игілік, адам болмысының мүмкін және қол жеткізуге болатын хәлі ретінде көне дәуірден бастап философиялық дискурстың негізгі мәселесіне айналды. Сократ пен Платоннан бастап, әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнға дейін, одан кейін де көрнекті философтардың барлығы дерлік бұл тақырыпты айналып өтпеген. Әсіресе, «бақыт» идеясы (eudaimonia) антик мәдени-тарихи типі негізінде қалыптасқан дүниетаным мен мәдениеттің негізгі әмбебап категорияларының бірі болды. Антик дәуірінің философиясында бақыт ұғымын түсіндірудің кейінгі дәуірлерде дамыған негізгі тәсілдері – гедонизм, стоицизм және эвдемонизм қалыптасты. Аристипп қалыптастырған гедонистік тәсіл бақыттың барлық кейінгі теорияларының сын тезіне алған объектісі болды, бұл бағыт бойынша ләззат – бұл тұзақ екенін атап өтті: ләззат жолына түсіп, адам оның құлына айналады. Стоиктер (Эпиктет, Сенека, Марк Аурелий) бақыт мәселесін адамның ішкі жан дүниесімен байланыстырды. Эвдемонизм (Платон, Аристотель) бақыт мәселесін ізгілікке ие болумен байланыстырды. Платонның пікірінше, бақыт адамның жан дүниесінде игілік формасын иемденуі деп қарастырады. Ал Аристотель бақытты әмбебап құштарлық деп қарастырады және этика жөніндегі шығармаларының көп бөлігін бақыт ұғымын анықтауға арнады. Аристотельден үлкен әсер алған келесі бір грек философы Плотин бақытты *Nous қа* (грекше: *ақыл немесе интеллект*) ие болу арқылы игілікке жету деп түсіндіреді. Ол да мұны әмбебап құштарлық деп санайды және тіпті барлық адамдарда бақытқа жету үшін негіз бен потенциал бар деп қарастырады [1, 139-142 б.]. Бақыт мәселесі туралы Түркістан топырағынан шыққан, әл-Фарабидің шығармаларында, көне түрік дәуірінде «Білге қаған», «Күлтегін», «Тоныкөк» жазба ескерткіштерінде, Қарахан дәуірінде Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, қазақ хандығы дәуірінде Асан Қайғы, кейінірек қазақ ойшылдары арасында Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы сынды зиялы қауым өкілдері өз шығармаларында талдап өткен. Әсіресе, бақыт концепциясының мәнін ашу, мазмұнын айқындау және оған жету жолын бағыттау тақырыпқа арқау болған Түркістан топырағынан шыққан, рухы туыс қос ғұлама әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыбтың әлеуметтік-этикалық философиясының негізгі мақсаты болды. Әл-Фараби адамгершілік-саяси идеал ретінде «ізгі қала» ілімін, идеал билеуші ретінде

осы ізгі қаланың билеушісін, ал осы идеалға жету мақсаты ретінде «бақыт» концепциясын қолданды. Жүсіп Баласағұн да бақытты қоғам туралы ілімін, халықты бақытқа жеткізер «әділетті билеуші» образын бейнеледі және бақыт сыйлайтын білім мен білікті ойды игеруді насихаттады.

Қазіргі таңда елімізде, әлемде болып жатқан экономикалық тұрақсыздықтар мен әлеуметтік қиыншылықтарға байланысты халықтың, жеке адамның бақыты, елдің әл-ауқаты мәселелерінің негізінде «Бақыт» концепциясын жаңаша қырынан зерттеу қажеттілігі аңғарылады. Осыған орай, «Бақыт» концепциясы жөнінде терең теориялық және практикалық пікірлер айтып өткен әл-Фараби, Жүсіп Хас Қажыб сияқты ойшылдарының идеялары мен пікірлерін жан-жақты зерттеп, қос ойшылдың халықты бақытқа жеткізетін адамгершілік және басқа ізгі қасиеттердің жиынтығына негізделген ілімдерін мемлекеттік басқару жүйесіне, қоғамдық санаға енгізу еліміздің қоғамдық өмірі үшін нағыз гуманистік сипат беруге ықпал ететіні айқын. Сонымен бірге кейінгі жылдары қазақ зерттеушілері әл-Фарабидің түркілік тамырына үлкен мән беруде. Бұл зерттеулердің бағыты кейінгі түрік философиясының дамуына, Жүсіп Баласағұн, Махмуд Қашқари секілді оның негізгі өкілдерінің философиясына ықпалы мен сабақтастығын айқындаумен де сипатталады. «Құтты білік» шығармасын қазақ тіліне тәржімалаған отандық ғалым Асқар Егеубаев Жүсіп Баласағұнның даналық ойларын шыққан жері бір, рухы туыс әл-Фараби философиясымен табиғи жақындығы әлдеқайда берік, жанды жалғастығы бар дейді. Зерттеушінің пікірінше, әл-Фарабидің қуатты қоғам, бақытты мемлекет туралы даналық ойлары мен Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік-эстетикалық көзқарастарының сабақтастық желісі айқын аңғарылады дейді. Әл-Фараби әлеуметтік трактаттарында ақыл, білім, ғылымның пайдасын, адамның құтбақыты, ізгі билеушінің мінез-құлық пен табиғаты туралы көзқарастарын білдірсе, «Құтты білікте» осынау әлеуметтік мәні терең ой-толғамдар сыр сөзбен, дидактикалық поэзия үлгісімен көркем жырланған дейді [2, 14 б.].

Мақаланың мақсаты әл-Фарабидің «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактатындағы» және оған қосымша «Бақытқа жету жайында», «Бақыт жолын сілтеу» және «Азаматтық саясат» атты шығармалары мен Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы «бақыт» концепциясының мазмұны мен мағынасын анықтап, «бақыт» мәселесіне қатысты ой-пікірлері мен тұжырымдарын салыстырмалы түрде талдау жасай отырып, олардың пікірлерінің үйлесімділігі мен сабақтастығын айқындауға бағытталған.

Зерттеу әдіснамасы

Мақаланың зерттеу әдіснамасы – тарихи-логикалық, тарихи-философиялық, философиялық компаративистика әдістері, жүйелі тұрғыда

қарастыру сияқты ғылыми әдістер қолданылды. Компаративистика әдістері әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб философиясын зерттеуде маңызды, өйткені қос ойшылдың философиясындағы белгілі бір мәдениеттің рухани дәстүрлерінің баламалылығын, үйлесімділігі мен сабақтастығын анықтауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы зерттеулер Батыс пен Шығыс философиясының байланыстары мен ерекшеліктерін анықтау мүмкіндіктерін кеңейте түседі. Салыстырмалы зерттеу тәсілін қолдана отырып, Жүсіп Баласағұн философиясындағы әл-Фараби идеялары ашылады. Әл-Фараби шығармашылығының түрік өркениетімен тамырластығын ескерсек, Жүсіп Баласағұнның көзқарастары белгілі бір деңгейде Екінші ұстаздың рухани мұрасының эволюциясының нәтижесі, пікірлер сабақтастығы мен үйлесімділігі болып есептеледі. Сондай-ақ қазіргі құндылықтар мен дүниетанымдар жүйесінде әл-Фарабидің «ізгі қала» туралы ілімі, Жүсіп Баласағұнның «бақытты ел», «әділетті билеуші» туралы ілімі бүгінгіміздің әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешуде де жаңа идеялар әкелетіні анық. Сонымен қатар зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін Батыс пен Шығыстың байырғы және ортағасырлық философтарының (Сократ, Платон, Аристотель, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари) ізгі қоғам, бақыт, әділеттілік жөніндегі ой пікірлері мен идеялары; әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн шығармасын зерттеген танымал шетелдік және отандық зерттеушілердің: Мүһсин Маһди, Р.Р. Арат, А.Н. Кононов, Р. Данкофф, С.И. Иванов, Мәжид Фахри, Д.М. Данлоп, А. Егеубаев, А. Қасымжанов, Ә. Нысанбаев, Ж.А. Алтаев, С.Е. Нұрмұратов, Г.К. Құрманғалиева, Н.Л. Сейтахметова, К.Ш. Бейсенов, Д.М. Мажиденова, Т.Х. Ғабитов және А.С. Қабылова зерттеулеріндегі тұжырымдамалық ойлар басшылыққа алынды.

Әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыбтың «Бақыт» туралы ілімдеріндегі үйлесімділік пен сабақтастық мәселесі

Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси және әлеуметтік-этикалық философиясы бірнеше ғасырлар бойы терең зерттеліп, көптеген шетелдік және отандық зерттеушілердің негізгі зерттеу тақырыбы болғаны белгілі. Дегенмен, шығу тегі, рухы жақын қос ғұламаның философиялық пікірлерінің үйлесімділігі мен сабақтастығын салыстырмалы түрде әлі де толық зерттелмеген тақырыптардың бірі. Отандық философия ғылымында алғаш рет А.С. Қабылова қос ойшылдың философиясының сабақтастығын салыстырмалы түрде алғаш рет зерттеді. А.С. Қабылова әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн философиясының тарихи сабақтастығын анықтау арқылы түрік және ислам философиясының байланысын анықтаған. Салыстырмалы талдау негізінде зерттеуші әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның адамгершілік пен бақыт концепциясын және қос ғұламаның философиясындағы бақыт мәселесінің жалпы мен жекелеген ерекшеліктерін байыптайды. Әл-Фараби философиясын зерт-

теген А.С. Қабылованың пікірінше, «бақыт бұл ақыл-ой мен қайырымдылық қатарындағы әл-Фарабидің гуманистік дүниетанымының өлшемі» дейді. Сонымен қатар «Бақыт дегеніміз бұл абсолютті қайырымдылық» дейді. Осыған орай, адам дұрыс яки дұрыс емес жолды өз ерік жігеріне сәйкес таңдау жасайды дейді. Адам қайырымды болуға, ізгілік жолды таңдауға, бақытты болуға ұмтылуға, кемелділікке қол жеткізу үшін ерік-жігер мен тәртіптің арқасында өзін дағдыландыруы қажет дейді [3, 104 б.]. Ұлы ойшыл адам өмірінің мақсаты бақытқа, шынайы бақытқа жету, оның мағынасын түсіне отырып, оның өміріндегі мақсатына айналдыру, соған ұмтылыс жасау болып табылады. Бірақ, жеке тұлға болмыстың мәнін, адамның рухани өмірін және қоғамның әлеуметтік бейнесін терең түсінбей бақытқа жете алмайды [3, 87 б.]. Зерттеушілердің көпшілігі әл-Фарабидің адамға бақытқа қол жеткізу үшін көмек керек деген пікірін атап өтеді; осыдан келіп адам «ізгі қалада» тұруы керек деген ой туындайды [4; 5, 95 б.; 6, 253-262 б.]. Мысалы, зерттеуші Наджар былай дейді: «Саясат саяси бірлестік, қала немесе мемлекет арқылы адамның бақытқа қол жеткізуіне атсалысады» дейді [4; 5, 95 б.]. Әл-Фарабидің шығармаларын ағылшын тіліне аударып, оның мұрасын терең зерттеген зерттеуші Мүһсин Маһдидің пікірінше, бақытқа жету дегеніміз адам жанының күші – оның ақыл-ойының кемелденуін білдіреді. Бұл, өз кезегінде, адамның дұрыс әрекеттер жасау үшін нәпсісін тиып, ақылға жүгінуі мен өнер мен ғылымды меңгеруі. Мұндай тәртіп пен білімге ие болу кез келген адамның қолынан келмейді. Ол үшін табиғи қабілеттерге ие болуы қажет және қажетті ізгі қасиеттерді дамытып, игі істерді орындауға болатын ортада өмір сүру бақытына ие болған адамдар ғана оған қол жеткізе алады. Басқа адамдар бұл кемелдікке белгілі бір дәрежеде ғана қол жеткізбек; және олардың қаншалықты қабілетті кемелдік дәрежесіне қол жеткізе алатындығы олардың өмір сүретін саяси режимі мен алған біліміне байланысты дейді [7, 129 б.]. Зерттеушілердің пікірінше, әл-Фарабидің «бақыт» жөніндегі ілімі түркі ойшылы Жүсіп Хас Қажыб пікірлерімен терең үйлестігі мен сабақтастығы бар. Түркі ойшылы отырарлық әл-Фарабидің «Бақыт» жөніндегі пікірлерімен таныс болғандығы немесе болмағандығы жөнінде нақты мәліметтер жоқ. Бірақ, «Құтты білік» шығармасын қазақ тіліне алғаш аударған ғалым Асқар Егеубаев Жүсіп Баласағұнның даналық ойларының түбі бір, рухтас Әбу Нәсір әл-Фараби философиясымен табиғи жақындығы әлдеқайда берік, әлдеқайда жанды жалғастығы бар дейді. Зерттеушінің пайымынша, Фарабидің бақуатты қоғам, бақытты мемлекет туралы даналық ойлары мен Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік-эстетикалық көзқарастарының сабақтастық желісі айқын аңғарылады дейді. Әл-Фараби әлеуметтік трактаттарында ақыл, білім, ғылымның пайдасын, адамның құт-бақыты, ізгі билеушінің мінез-құлық пен табиғаты туралы көзқарастарын білдірсе, «Құтты білікте» осынау әлеуметтік мәні терең ой-толғамдар өлеңмен, дидактикалық поэзия үлгісімен көркем жырланған дейді [2, 14 б.]. Қос ойшылдың шығармаларын салыстырмалы талдау арқылы отандық зерттеуші А.С. Қабылова да олардың пікірлерінің

сабақтастығын анықтаған. «Құтты білік» шығармасы иран, араб-ислам дәстүріне жақындау келсе де, Жүсіп Хас Қажыбтың араб фәлсафасы арқылы әл-Фараби терең талдаған байырғы грек философиясымен таныс болғандығы айқын. «Құтты білікті» ағылшын тілінде аударып, оны терең зерттеген Роберт Данкофтың пікірінше, бұл шығармада келтірілген даналық дәстүрінің қайнар көзі ирандық дәстүрге жақын болса да, грек философиялық дәстүрінің және араб фәлсафасының әсері де бар дейді. Сондай-ақ зерттеуші шығармада көрініс тапқан «Әділдік» пен «Құт» қағидаларының символдық бейнелерінің грек прототиптерінен бастау алатыны байқалады дейді [8, 145 б.]. «Құтты білік» шығармасын ағыл-шын тіліне аудармасын жасап, көптеген іргелі мақалалар жазған Роберт Данкофф «Құтты білік» шығармасындағы «бақыт» концепциясы жөнінде маңызды мәліметтерді терең талдап өткен. Зерттеуші «Құтты білік» шығармасын «әділетті қоғам» қалыптастыруға ниет еткен ханзадаларға арналған насихатнама (патшаларға кеңес) деп атап көрсетеді [9; 8]. Совет дәуірінің зерттеушісі А.Н. Кононов, – «Құтты білік» поэмасының қандай факторлар мен жағдайлардың әсерінен жазылғаны белгісіз, бәлкім, Жүсіп Баласағұн күйзеліске ұшыраған қоғамның жаңа моральдық-этикалық іргетасын құрудың шұғыл қажеттілігін сезінген шығар дейді [10, 509 б.]. Бұл жерде А.Н. Кононовтың Жүсіп Хас Қажыбтың «әділетті, бақытты қоғамды» құруға ұмтылысын меңзеп отырғандығы айқын.

Әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыбтың әлеуметтік-этикалық философиясындағы «Бақыт» ұғымының мәні мен маңызы

Бақыт (*sa'ādah*) ұғымы әл-Фарабидің де және Жүсіп Хас Қажыбтың да саяси-этикалық ілімінде маңызды орынға ие. Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның бақыт мәселесіне қатысты ұстанымын қарастырғанда бірқатар аспектілерін бөліп көрсетуге болады. Оның ішінде қос ойшылдың «Бақыт» туралы ілімінде көне грек философиясынан енген рационалистік көзқарас; рационалдық пен моральдық арақатынас принципі маңызды рөл атқарады. Грек дәстүрі негізінде әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн адам өмірінің мақсаты – бақыт туралы ілімін парасаттылықпен де байланыстырды. Қос ойшыл да адамның өмірден өз тағдыры мен орнын табу жолындағы белсенді әрекеті арқылы бақытқа жетуге болады деп есептейді. Сонымен қатар, әл-Фарабидің де, Жүсіп Баласағұнның да бақыт туралы ілімінің мақсаты – адам бойындағы нағыз адами қасиеттерді табу, тәрбиенің көмегімен жақсы істерге ғана емес, саналы түрде атқарылатын істерге қол жеткізу.

Әл-Фарабидің «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарас-тары» трактатында («*Mabādi' Ārā' Ahl Al-Madīnah Al-Fāḍilah*») бақыт адамның түпкі мақсаты ретінде қарастырылған. Ойшылдың пікірінше, бақыт дегеніміз адам өмірінің түпкі мақсаты болуымен қатар адам ұмтылыс танытуға тиіс кемелдік дәрежесі және оның өмірінің мәнін айқындайтын игілік. Дегенмен, бақытқа,

яғни бұл дүниедегі және о дүниедегі бақытқа ізгі азаматтың ғана қолы жетеді. Бақыт мәселесі әл-Фарабидің бірнеше шығармасында қозғалғанымен, дәл осы «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында терең зерделенген. Сондықтан зерттеуші Дж. Бонеллидің әл-Фарабидің «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарастары» трактаты «көпшілік түсінетін тек таза саяси шығарма емес, оны бақытқа апаратын жолдарды ашатын мәтін» ретінде түсіну керек [4, 62 б.] деген пікірімен келісуге болады. әл-Фараби «Дін туралы кітап» шығармасында былай дейді: «Сая-саттану ғылымы тұрғысынан сәйкес, бақыт екі түрлі болады: бақыт сияқты болып көрінетін, бірақ шынайы емес бақыт және мәні бойынша қажеттілік болып табылатын және ешқашан орнын толтыра алмайтын шынайы бақыт... Расында, барлық басқа нәрселер тек осы (бақытқа) жету үшін ғана ізденіс жасалады, ал оған қол жеткізген кезде ізденіс аяқталады. Бұл (бақыт) бұл өмірде емес, ақырет өмірінде болады және ол «ең жоғары бақыт» деп аталады» [15, 52, 10 б.]. «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында «бақыт» – бұл басқа нәрсеге қол жеткізу үшін емес, өз мүддесі үшін ұмтылатын игілік түрі және адам үшін мұнан артық еш құндылық жоқ дейді [14, 206, 7 б.]. «Азаматтық саясат» шығармасында «Бақыт – абсолютті игілік» деп атаған [13, 72, 15 б.]. «Бақыт дегеніміз – адам жанының (өз) өмірінде (бұдан былай) тірегі үшін материяны қажет етпейтін кемелдік дәрежесіне жетуі» дейді. (Бұл солай), өйткені ол затсыз заттар мен материалдық емес субстанцияларға қосылып, сол күйінде мәңгілікке қалады» дейді [14, 94, 15 б.]. «Мемлекет қайраткерінің афоризмдері» шығармасында «Ең жоғарғы бақыт болып табылатын соңғы кемелдік бұл абсолютті игілік» [16, 121, 4 б.]. Жалпы әл-Фарабидің бақыт іліміне сүйенетін болсақ, бақыттан артық адамның қолы жете алмайтын нәрсе, мұнан артық еш құндылық, игілік жоқ [14, 206, 7 б.]. Бақыт бұл идеал түрінде ізденіс арқылы келетін ізгілік түрі және адамның ақырғы мақсаты. Оның «Бақытқа апарар жол» атты шығармасында «Бақыт» – бұл әрбір адам ұмтылатын мақсатпен бейнеленген басқа нәрсеге қол жеткізу үшін емес, өз мүддесі үшін ұмтылатын игілік түрі, өйткені ол кемелдік және ең жоғары игілік деп аталады [19, 3 б.]. Адамның түпкі мақсаты бақыт екенін тағы да нақтылай түскенінен ойшыл танымының негізгі түйінін бағамдаймыз. Олардың арасында бақытқа қол жеткізетін әрекеттер жатады. Қала тұрғындарының осы нәрселерге көзқарастары сәйкес келсе және бұл өзара бақытқа қол жеткізуге болатын әрекеттермен аяқталса, онда бұл міндетті түрде өзара сүйіспеншілікке ұласады дейді [20, 223 б.].

Бақыт ұғымын адамның ең жоғарғы игілігі ретінде қарастыру түрік ойшылы Жүсіп Баласағұнға да тән, ол іс жүзінде «Құтты білік» утопиялық еңбегін арнаған. «Құтты білік» шығармасында ең алдымен Жүсіп Хас Қажыб бақыттың не екенін түсіндіреді. Оған қалай жетуге болады деген сұрақтарға жауап береді. Әл-Фараби сияқты Жүсіп Баласағұн да «Бақыт» ұғымын

адамның ең жоғарғы игілігі ретінде сипаттайды. «Құтты білік» туындысының негізі де осы идеяға негізделген. Поэманың мән-мағынасы да адамға бақыт сыйлайтын білім туралы екендігіне келіп тіреледі. Шығармашылығын оқырманға ұсынып, Жүсіп Баласағұн өзі былай деп жазады: «Кітаптың атын «Құтты білік» деп қойдым, құтын тұтсын оқушым білікті ойдың» дейді [11, 350 бәйіт]. Әл-Фараби ілімінің негізінде Жүсіп Хас Қажыб та «бақыт» концепциясын – ізгі, бақытты қоғамды қалыптастырудың мақсаты ретінде қабылдады. Түрік ойшылы Жүсіп Хас Қажыб та жеке тұлғаның (билеушінің) бақытқа жету жолын, халықты бақытқа жеткізу жолын өз шығармасында терең қарастырды. Оның «Құтты білік» шығармасы мән-мағынасы бойынша адамға бақыт сыйлайтын білім мен білікті ойды игеруді насихаттайды. Сондықтан да зерттеуші Асқар Егеубаев «Құтты білік» шығармасының басты мақсаты «бақытты қоғам, құтты ел түзу ғой» деп атап өткен еді [2, 12 б.]. Сонымен қатар, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы төрт қағидаға (Әділет, Құт (Бақыт), Ақыл және Қанағат) негізделген [11, 64-71, 353-58 бәйіт]. Бұл қағидаларды туындының негізгі кейіпкерлері бейнелеген. «Әділет» қағидасын билеуші Күн-Тоғды, Құт (Бақыт) қағидасын бас уәзір Айтолды, «Ақыл» (немесе «Даналық») қағидасын уәзірдің ұлы Өгдүлміш (Ögdülmiş) және «Қанағат» қағидасын уәзірдің ағасы, дәруіш Одғұрмыш (Odgurmiş) бейнелеген [11, 353-58 бәйіт; 9, 353-58 line]. Осы шығармадағы «Бақыт» ұғымына жақын «Құт» ұғымы шығармадағы маңызды қағида. Оны шығармада былайша сипаттаған: «Ал Айтолды бақыт хәм құттың көзі» дейді [11, 355 бәйіт]. «Құтты білік» мағынасы жағынан құт, бақыт әкелетін білім дегенді білдіреді. Жүсіп Баласағұн, мен кітапты «Құтты білік» деп атап, оны оқыған оқырман білікті ойдың құтын тұтсын деп жаздым дейді [11, 350 бәйіт]. Ойшыл шығармасын білім мен ақылға жүгініп, бақыт іздеген адамға арнаған. Философ кітап құнын тек білім мен парасатты игерген адам ғана біледі, білімсіз надан не түсінсін!? дейді. Шығарманы надандардан аулақ ұста, өйткені олар оның қасиетін біле алмайды дейді. Ал ақылды және парасатты жандар оны оқып, одан өмірлік азық алады дейді [11, 21-23 бәйіт]. Жүсіп Хас Қажыбтың пікірінше, білім, парасат пен даналық көптеген бақытсыздықтар мен ауру-сырқаудан сақтайды. Сондықтан бақытты болу үшін білімсіздіктен арылуға шақырады. Философ тәлім-тәрбиеге жетелейтін ақыл мен білім екенін жалықпай қайталайды. «Ақыл – шырақ, қара түнді ашатын, білім – жарық, нұрын саған шашатын. Ақыл қолдап, біліммен ер жетілер. Екеуімен қадірі артып, бекінеді» деп жырлаған түрік ойшылы, ақын Жүсіп Баласағұн [11, 288-289 бәйіт]. Ақыл бар жерде ұлылық жетіледі және білімді адам білікті болады дейді. Білімнің мәнін түсін, білімді болсаң, пәледен аулақ боласың дейді. Білімсіздер бар қиыншылықтарға көреді. Білімсіздерге жол көрсет. Білімсіз адам білімге ие болса бақытты болады, құты тасиды дейді. Кім оқуға берілсе табысқа жетеді. Адамның ақылы болса пайдасына кенеледі. Білімді болса кедергілерді білмейді дейді. Ақыл барлық ісінді оңды ететін, білім бол-

са идеалға, мақсат-мұратқа жетелейді дейді. Сондықтан барлық ісінді шешуде ақылға жүгін, ал уақытыңды білімге арна дейді [11, 155-162 бәйіт].

Әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб: «Бақытқа» жету жайында

Әл-Фарабидің де және Жүсіп Баласағұнның да саяси-әлеуметтік философиясында бақыт ұғымы туралы, оның не екені, оған қалай жетуге болатындығы туралы ізденіс жасалады. Бақыт жалпы адам өмірінің мақсаты ретінде қарастырылады. Бұл дүние үнемі өзгермелі, тұрақсыз болғандықтан, бақытты парасаттылықтан, ақыл әлемінен іздеуге бағыттайды. Екі ойшылдың философиясында да бақыт адамның кемелдігімен, ізгілігімен байланыстырылады. Бақытқа қалай қол жеткізілді? Қос ойшыл да ізгі мінез-құлық арқылы бақытқа жетуге болатынын айтып өтеді. Қос ойшыл да бақытқа тек білім арқылы ғана жететінін айтты. Бұдан түсінгеніміз, адам өз әрекетінде сезімге емес, ақылға сүйенген кезде ғана бақытқа жете алады.

Әл-Фараби бақытқа жету жайында, халықтар мен қала тұрғындары бұл дүниедегі бақытқа және одан кейінгі дүниедегі өмірде ең жоғарғы бақытқа төрт түрлі, яғни теориялық ізгіліктер, ақыл-ой ізгіліктері, адамгершілік қасиеттер және практикалық өнерлер арқылы жетеді деп тұжырымдайды [13,2:1-5 б.]. Осы төрт нәрсе арқылы бақытқа жету үшін теориялық және практикалық ғылымдар қажет сияқты көрінеді. Сонда нақты бақыт дегеніміз не? Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында бақыт – адам жанының болмысы кемелдік дәрежесіне жетеді, оның тірегі үшін материя қажет емес, өйткені ол затсыз нәрселер мен материалдық емес субстанциялардың біріне айналады және осы күйінде мәңгі үздіксіз болып қалады. Бірақ оның дәрежесі Белсенді ақыл деңгейінен төмен... Бақыт – бұл адамның өз мүддесі үшін іздестірілетін жақсылық және ол ешқашан, ешқандай жағдайда, басқа нәрсеге ұмтылмайды...». Ол сондай-ақ бақытқа белгілі бір ерікті әрекеттер арқылы қол жеткізілетінін айтады. Бұл әрекеттердің кейбіреулері ақыл-ойға, басқалары тәнге негізделген [14,13.5-6]. Әл-Фараби пайымдай келе, ақыл кемелдігі мен бақытқа жету үшін көркем мінезді иелену қажет деген шарт қояды. Жүсіп Баласағұн да мінезі бай, тілі майда, болғайды. Мінезі жақсы адамның жаны гүлдеп, бағы ашылады, досымен де, халқымен де жарасады дейді [11, 2230 бәйіт]. Басқаша айтқанда, мінезі жақсы адамның бақытқа тез қолы жетеді.

Әл-Фарабидің «Бақытқа жету жолы» трактатында адам бақытқа әр ісінде және өмір бойы тамаша әрекеттерді таңдағанда ғана жетеді. Жанның жағымды сезімдері де бұл шарттарға сай болуы керек дейді. Ал адамның әрекеттері (тек) кейбір нәрселерге қатысты ғана және белгілі бір жағдайларға ғана байланысты жақсы ниетпен орындалса, адам бақытқа қол жеткізе алмайды дейді. Адам бақытқа парасаттылықпен жетеді дейді [19, 7-8 бб.].

Жүсіп Баласағұнның пікірі де бұл пікірмен терең үйлесім тапқан. Ол туралы «Құтты білік» шығармасында билеуші Күн-Тоғды мен Өгдүлміш арасындағы диалог кезінде өрбиді. «Бақыт деген не, айтшы, кімнің жолы қиын емес, кім бақытқа кенеліп, жамандық көрмеген? дейді. Сонда Өгдүлміш былай дейді: Бұл дүниеде жомарт адам бақытты. Бақыт берген жанға бақыт тиесі!» дейді. Билеуші «турашыл, әрі шыншыл болса, өмірінің күндері бақытпен өтеді» дейді. Жүсіп Хас Қажыб адамның жағымды мінез құлқы да оның бақытты болуына ықпал ететін айтып өткен. «Алла кімге ізгі мінез құлық берсе», оған барлық бақ пен берекені де береді дейді. «Құт, дүние бұйырады адамның құлқына», өзің пайдасын гөр, жұртпен бөліс дейді [11, 1975-1979 бәйіт]. Сонымен қатар, Жүсіп Хас Қажыб та бақытты ізгілікпен байланыстырады. Құдай қолдап, құлына құт қондырса, оның мінез-құлқы түзу, қылығы ізгі болады. Әуелі Алла пейіл-пиғылын оңдап, содан соң құт, береке, сыйлайды дейді. Сондықтан, ел басқару үшін ізгі мінез-құлқы, мың қасиет керек. Адамның мінез-құлқы, қылығы ізгі болса, адамның нәсібі. Құдай кімнің құлқын бұзса, замана оғы тиіп, жөнін табады дейді [11, 1980-1983 бәйіт]. Құт пен бақыт пәктік пен тазалықты қажет етеді, ал «дәулет игі, ізгіліксіз жүдейді!» деп толғанады [11, 2105 бәйіт]. Келесі бір бөлімінде түрік ойшылы бақытқа жету үшін адалдық қажет дейді. Адам адал, ісі түзу болса сол адам бақытты болады. Адал жаннан бақыт қашып құтылмас, түзу жанның күні ешқашан тұтылмас дейді [11, 2864 бәйіт]. Түрік ойшылы, құт та, бақыт та келер, ұстай алмасаң қолдан кетеді дейді. Бағыңды мықтап ұста, ұстамасаң, барлығын жоғалтарсың дейді [11, 724-725 бәйіт]. Яғни, бақыт пен құт мәңгілік емес дейді. Құтты ұстап қалу үшін адам өзі таза, тура жолмен жүру керек. Сонда бақыттының бағы таймайды дейді [11, 726 бәйіт].

Әл-Фараби «Бақыт жолын сілтеу» шығармасында ізгі билеушілер «Саясаткерлер қала тұрғындарын жақсылыққа дағдыландырып, оларды жақсы етеді» дейді [19, 14б.]. «Бақыт» бұл адамның адамгершілік тұрғысынан кемелденудің нәтижесі. Бірақ бұл ретте тек ең кемел, ізгі, саяси көшбасшы (қала басшысы) бақыт жолын көрсете алады. Бақытты бір жағынан адамның өз тағдырына еркін таңдау құқығы арқылы қол жеткізеді. Екінші жағынан, бұл жолды ізгі көшбасшылар нұсқайды. Бақытқа апарар жолды нұсқайтын билеушінің ерік-жігерін «жалпы әмбебап жолы деп алсақ, жеке адамның әрекетін жеке өз жолы деп түсінуге болады. Осылайша, әл-Фараби философиясындағы этика мен саясаттың арақатынасы қоғамның мүмкін болатын трансформациясының толық бейнесін жасайды. Түрік ойшылы Жүсіп Баласағұн да мемлекетті әділ басқару, береке-бірлік, жалпы бақыт мәселелерімен байланыстырады. «Бек қиналса, ел-жұрты құтқа батқаны, Ел дәулетке кенелсе билеуші де өз бақытын табады!» дейді [11, 2938-2939 бәйіт]. Келесі бір бөлімінде былай дейді: «Бұл бектерді құдай қолдап-бағышты, ел жұрты бақытты болса, бегі де бақытты» дейді [11, 5947 бәйіт]. Бегі ізгі болып, бек ісі түзу болса, елдің ішінде құт ор-

найтын еді дейді. «Құттың құты ердің ізгі есімі, Ізгілік аты мәңгілік құттың есігі» [11, 455-456 бәйіт]. Қарапайым халықтың бақытты болуы ең алдымен билеушіге байланысты екені көрсетілген. Билеуші үшін ел жұртының бақыты оның жеке басының бақытын қамтамасыз етеді. Билеушінің ісі адал, билігі әділ болса, халық оның әділ істеріне алғыс айтып, оның әділ билеуші ретіндегі даңқының артуы, өз халқының ғана емес, басқа мемлекеттердің алдында абыройын арттырады. Жүсіп Баласағұнның идеалы – тұлғаның жер тіршілігінде атқарылған игі істермен мәңгілік ететін жақсы атын қалдыру. Билеушінің (жеке адамның) бақыты оның халыққа берген пайдасында. Сол үшін оны есімі мәңгілік халық жадында сақталып, идеал билеушіге айналады. Мұны билеушінің (жеке тұлғаның) бақыты деп атайды.

Қорытынды

«Бақыт» мәселесі әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси-этикалық философиясындағы маңызды тақырыптардың бірі. Отырарлық ойшыл «бақыт» жөнінде көптеген шығармаларында ой қозғаған. Ал, «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында «бақыт» мәселесі терең зерделеніп, «бақыт» концепциясы ізгілікпен, «ізгі қала» идеясымен байланыстырылған. Әл-Фарабидің пікірінше, «бақыт» адам өмірінің түпкі мақсаты, оның кемелдік дәрежесі және адам өмірінің мәнін айқындайтын игілік. Оның ілімі бойынша адамның бақыттан артық қолы жете алмайтын нәрсе жоқ және адам үшін мұнан артық еш құндылық, игілік жоқ [14, 206, 7 б.]. Сонымен бірге ұлы ойшылдың пікірі бойынша, бұл дүниедегі бақытқа және одан кейінгі дүниедегі өмірде ең жоғарғы бақытқа теориялық ізгіліктер, ақыл-ой ізгіліктері, адамгершілік қасиеттер және практикалық өнерлер арқылы жетеді [21,2:1-5 б.]. Бақыт ұғымын адамның ең жоғарғы игілігі ретінде анықтау түрік ойшылы Жүсіп Баласағұнға да тән, ол іс жүзінде «Құтты білік» еңбегін осы тақырыпқа арнаған. «Құтты білік» шығармасында ең алдымен Жүсіп Хас Қажыб бақыттың не екенін түсіндіреді. Оған қалай жетуге болады деген сұрақтарға жауап береді. Әл-Фараби сияқты Жүсіп Баласағұн да «Бақыт» ұғымын адамның ең жоғарғы игілігі ретінде сипаттайды. «Құтты білік» шығармасының негізі де осы идеяға негізделген. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы мағынасы жағынан халыққа құт, бақыт әкелетін білім дегенді білдіреді. Түрік ойшылы шығарманы білім мен ақылға жүгініп, бақыт іздеген билеушіге (адамға) арнаған. «Құтты біліктің» кіріспе бөлімінде ойшыл бұл шығарманы оқыған оқырман білікті ойдың құтын тұтсын деп жаздым дейді [11, 350 бәйіт]. Философ бұл еңбектің құнын тек білім мен парасатты игерген адам ғана біледі, ақылды және парасатты жандар оны оқып, одан өмірлік азық алады дейді [11, 21-23 бәйіт]. Тіпті, білім, парасат пен даналық көптеген бақытсыздықтар мен ауру-сырқаудан

сақтайды. Сондықтан бақытты болу үшін білімсіздіктен арылуға шақырады. Ақыл бар жерде ұлылық жетіледі және білімді адам білікті болады дейді. Білімнің мәнін түсін, білімді болсаң, пәледен аулақ боласың дейді. Білімсіз адам білімге ие болса бақытты болады, құты тасиды дейді. [11, 155-162 бәйіт].

Әл-Фарабидің іліміне сәйкес, «бақыт» – ізгілік пен білім негізінде жеке тұлға мен қоғамды моральдық тұрғыдан жетілдіру, сонымен бірге бүкіл «қаланың» мақсатқа жетуі болып саналады. «Бақытқа жету жайында» еңбегінде адам бақытқа әр ісінде және өмір бойы тамаша әрекеттерді таңдағанда ғана жетеді. Жанның жағымды сезімдері де бұл шарттарға сай болуы керек дейді. «Парасаттылық» бақытты түсінудің маңызды аспектісінің бірі бола отырып, адам шын жүректен емес, оның басқа мінез-құлық пен өмірлік белсенділік мүмкіндігін сезінуімен бейнелей алатынын түсінуге болады. Жүсіп Баласағұнның пікірі де бұл тұжырыммен терең үйлесім тапқан. Жүсіп Хас Қажыб адамның жағымды мінез-құлқы да оның бақытты болуына ықпал ететін айтып өткен. «Алла кімге ізгі мінез-құлық берсе», оған барлық бақ пен берекені де береді дейді. «Құт, дүние бұйырады адамның құлқына», өзің пайдасын гөр, жұртпен бөліс дейді [11, 1975-1979 бәйіт]. Түрік ойшылы бақытқа жету үшін адалдық қажет. Адам адал, ісі түзу болса сол адам бақытты болады дейді. «Адал жаннан бақыт қашып құтылмас, түзу жанның күні ешқашан тұтылмас» [11, 2864 бәйіт].

Сонымен қорытындылай келе, әл-Фарабидің де және Жүсіп Баласағұнның да саяси-әлеуметтік философиясында бақыт ұғымы туралы, оның не екені, оған қалай жетуге болатындығы туралы терең ізденістер, түсіндірмелер жасалған. Қос ойшылдың іліміне сәйкес, бақыт жалпы адам өмірінің мақсаты ретінде дәйектеледі. Бұл дүние үнемі өзгермелі, тұрақсыз болғандықтан, бақытты парасаттылықтан, ақыл әлемінен іздеуге бағыттайды. Екі ойшылдың философиясында да бақыт адамның кемелдігімен, ізгілігімен байланыстырылады. Әл-Фарабидің де, Жүсіп Баласағұнның да ілімінің мақсаты – адам бойындағы нағыз адами қасиеттерді табу, тәрбиенің көмегімен жақсы істерге ғана емес, саналы түрде атқарылатын істерге, бақытқа қол жеткізу. Қос ойшыл да бақытқа білім, парасаттылық, адамгершілік, ізгі мінез-құлық сияқты қасиеттер арқылы ғана жететінін пайымдайды.

Әдебиеттер тізімі

1 Rist John M. Plotinus: The Road to Reality. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – 280 p.

2 Егеубаев А. Түркі әлемінің ұлы мұрасы. Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» (XI ғ.). // Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы: Таймас, 2007. – 8-55 б.

3 Қабылова А.С. Әбу Наср әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн: тарихи-философиялық сабақтастық. Философия ғыл. Докторы ғылыми дәр. Алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 221 б.

4 Bonelli M. Farabi's Virtuous City and the Plotinian world soul: A New reading of Farabi's «Mabadi' Ara' Ahl Al-Madina Al-Fadila» Unpublished doctoral dissertation. – Montreal: The Institute of Islamic Studies, McGill University. 2009. – 260 p.

5 Najjār Fauzī M. Al-Fārābi on Political Science // Muslim World. – №48. – 1958. – 94-103 p.

6 Sajjad Saiyid A. Al-Fārābi's Classification of States with Particular Reference to his Imam-State // Islamic Culture. – №57. – 1983. – 253-262 p.

7 Mahdi Muhsin. Al-Fārābi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. – Chicago: The University of Chicago Press, 2001. – 281 p.

8 Dankoff R. Introduction to Wisdom of Royal Glory. // From Mahmud Kasgari to Evliya Celebi Studies in Middle Turkic and Ottoman Literature. – Istanbul: Isis Press, 2008. – 131-172 p.

9 Yūsuf Khāss Hājib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes. Translated by Robert Dankoff. – Chicago: The University of Chicago Press, 1983. – 281 p.

10 Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – Москва: Наука, 1983. – С. 495-517.

11 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы: Таймас, 2007. – 536 б.

12 Al-Fārābi. Philosophy of Plato and Aristotle (Falsafat Aflātun). Translated by Muhsin Mahdi. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1962. – 192 p.

13 Al-Fārābi. The Political Regime (Al-Siyāsh Al-Madaniyah) // Medieval Political Philosophy: A Sourcebook. Translated by Fauzī M. Najjār. – New York: The Free Press, 1963. – 31-58 p.

14 Al-Fārābi. Al-Fārābi on the perfect state: Abū Naṣr al-Fārābī's Mabādī' Ārā' Ahl al-Madīna al-Fāḍila. Revised text with translation, introduction, and comment. by Richard Walzer. – Oxford: Clarendon Press, 1985. – 571 p.

15 Al-Fārābi. Aphorisms of the Statesman (Fuṣūl al-Madani) // Al-Fārābi: The Political Writings, «Selected Aphorisms» and Other Texts. Edited and Translated by Charles E. Butterworth. – Ithaca: New York, 2001.

16 Al-Fārābi. Fuṣūl al-Madani: Aphorisms of the Statesman. Edited and translated by D.M. Dunlop. – Cambridge: University Press, 1961. – 208 p.

17 Alon Ilai. Al-Fārābi's Philosophical Lexicon. 2 vol. – Cambridge: Gibb Memorial Trust, 2002. – 1042 p.

18 Al-Fārābi. Attainment of Happiness (Taḥṣil al - Sa'ādah) // Medieval Political Philosophy: A Sourcebook. Translated by Muhsin Mahdi. – New York: The Free Press, 1963. – 58-83 p.

19 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата, Наука, 1973. – 400 с.

20 Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата, Наука, 1972. – 430 с.

21 Al-Fārābi. Book of Religion (Kitāb al-Millah wa Naṣūṣ Ukhṙā) // Al-Fārābi: The Political Writings, «Selected Aphorisms» and Other Texts. Edited and translated by Charles E. Butterworth. – Ithaca: New York, 2001.

Transliteration

1 Rist John M. Plotinus: The Road to Reality. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – 280 p.

2 Egeubaev A. Turki alemininuly murasy. Zhysip Balasagun «QyTTY bilik» (XI ғ.). [The Great Heritage of the Turkic World. Yusuf Balasaguni “Kutadgu bilig” (XI century)] // Zhusip Balasagun. QyTTY bilik. – Almaty: Taimas, 2007. – 8-55 b.

3 Қабылова А.С. Abu Nasr al-Farabi men Zhusip Has Khazhyb Balasgun: tarihi-filosofijalyk sabaqtastyq. [Abu Nasr al-Farabi and Yusuf Khas Kajib Balasagun: Historical-Philosophical Continuity]. Filosofija gyl. doktory gylymi dər. alu ushin dajyndalğan dissertaciya. – Almaty, 2010. – 221 b.

4 Bonelli M. Farabi's Virtuous City and the Plotinian world soul: A New reading of Farabi's «Mabadi' Ara' Ahl Al-Madina Al-Fadila» Unpublished doctoral dissertation. – Montreal: The Institute of Islamic Studies, McGill University. 2009. – 260 p.

5 Najjār Fauzī M. Al-Fārābi on Political Science // Muslim World. – №48. – 1958. – 94-103 p.

6 Sajjad Saiyid A. Al-Fārābi's Classification of States with Particular Reference to his Imam-State // Islamic Culture. – №57. – 1983. – 253-262 p.

7 Mahdi Muhsin. Al-Fārābi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. – Chicago: The University of Chicago Press, 2001. – 281 p.

8 Dankoff R. Introduction to Wisdom of Royal Glory. // From Mahmud Kasgari to Evliya Celebi Studies in Middle Turkic and Ottoman Literature. – Istanbul: Isis Press, 2008. – 131-172 p.

9 Yūsuf Khāss Hājib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes. Translated by Robert Dankoff. – Chicago: The University of Chicago Press, 1983. – 281 p.

10 Kononov A.N. Poéma Yusufa Balasagunskogo «Blagodatnoe znanie» [The Poem of Yusuf Balasagun “Kutadgu Bilig”] // Yusuf Balasagunskiy. Blagodatnoe znanie. – Moskva: Nawka, 1983. – С. 495-517.

11 Yusuf Balasagun. Quttı bilik . [Kutadgu Bilig]. – Almaty: Taimas, 2007. – 536 b.

12 Al-Fārābi. Philosophy of Plato and Aristotle (Falsafat Aflātun). Translated by Muhsin Mahdi. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1962. – 192 p.

13 Al-Fārābi. The Political Regime (Al-Siyāsah Al-Madaniyah) // Medieval Political Philosophy: A Sourcebook. Translated by Fauzī M. Najjār. – New York: The Free Press, 1963. – 31-58 p.

14 Al-Fārābi. Al-Fārābi on the perfect state: Abū Naşr al-Fārābī's Mabādi' Ārā' Ahl al-Madīna al-Fāqīla. Revised text with translation, introduction, and comment. by Richard Walzer. – Oxford: Clarendon Press, 1985. – 571 p.

15 Al-Fārābi. Aphorisms of the Statesman (Fuşūl al-Madani) // Al-Fārābi: The Political Writings, «Selected Aphorisms» and Other Texts. Edited and Translated by Charles E. Butterworth. – Ithaca: New York, 2001.

16 Al-Fārābi. Fuşūl al-Madani: Aphorisms of the Statesman. Edited and translated by D. M. Dunlop. – Cambridge: University Press, 1961. – 208 p.

17 Alon Ilai. Al-Fārābi's Philosophical Lexicon. 2 vol. – Cambridge: Gibb Memorial Trust, 2002. – 1042 p.

18 Al-Fārābi. Attainment of Happiness (Taḥşil al - Sa'ādah) // Medieval Political Philosophy: A Sourcebook. Translated by Muhsin Mahdi. – New York: The Free Press, 1963. – 58-83 p.

19 Al'-Farabi. Sotsial'no-eticheskiye traktaty [Social and Ethical Treatises]. – Alma-Ata, Nauka, 1973. – 400 c.

20 Al'-Farabi. Filosofskiy traktaty [Philosophical Treatises]. – Alma-Ata, Nauka, 1972. – 430 c.

21 Al-Fārābi. Book of Religion (Kitāb al-Millah wa Naşūş Ukhrā) // Al-Fārābi: The Political Writings, «Selected Aphorisms» and Other Texts. Edited and translated by Charles E. Butterworth. – Ithaca: New York, 2001.

Рыскиева А.А., Абжалов С.У., Базарбаев К.К., Наурузбаев Д. М.

Проблема «Счастья» в произведениях Абу Наср аль-Фараби и Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуна

Аннотация. В данной статье авторы рассматривают содержание и значение такого понятия как «счастье», а также проводят сравнительный анализ и делают выводы, связанные с этим понятием, на основе трудов аль-Фараби и поэмы Юсуфа Баласагуни «Благодатное знание». Результатом исследования является доказательство того, что проблема «счастья» — основная проблема в социально-этической философии аль-Фараби и Юсуфа Баласагуни, определена сочетание и преемственность их общих и частных философских мыслей о «счастье». Аль-Фараби предлагает учение о «добродетельном городе» как идеале, а целью этого идеала является концепция «счастье». «Счастье», кроме того, по мнению великого мыслителя является основной целью человека. Таким образом он утверждает, что «счастья» в этом и «другом» мирах могут достичь только добродетельные люди. Авторы статьи, основываясь на мнении и выводах, сделанных аль-Фараби, и, связав их с концепцией «счастья» Юсуфа Баласагуни пришли к выводу, что «счастье» может быть достигнуто посредством ряда нравственных качеств, таких как щедрость, честность, справедливость. Важность данной статьи заключается в том, что в ней глубоко раскрыта сущность политико-социальной философии аль-Фараби и Юсуфа Хас Хаджиба, что непременно может стать основой для выявления новых аспектов и определения преемственности идеи «счастья» с теоретико-методологическими взглядами современного общества.

Ключевые слова: аль-Фараби, Юсуф Хас Хаджиб, счастье, исламская философия; тюркская философия, «Добродетельный город», «Благодатное знание».

Ryskiyeva A., Abzhalov S., Bazarbayev K., Nauruzbayev D.

The Problem of “Happiness” in the Works of Abu Nasr al-Farabi and Yusuf Khas Hajib Balasagun

Abstract. The article examines the content and meaning of the concept of “happiness” in the works of Abu Nasr Al-Fārābi and Yusuf Khas Kajib Balasagun and compares the general thoughts and conclusions of two thinkers on the issue of “happiness” and analyses the compatibility and continuity of their opinions. As a result of the research, it was determined that the problem of “happiness” was the main problem in the social and ethical philosophy of Al-Fārābi and Yusuf Khas Hajib Balasagun, and the compatibility and continuity of their general and specific philosophical thoughts on “happiness.” Al-Fārābi proposed the doctrine of the “virtuous city” as a political and moral ideal and the concept of “happiness” as the goal of achieving this ideal. At the same time, according to the philosophy of the great thinker, “happiness” is considered the ultimate goal of a man. However, he warned that a virtuous citizen can only achieve happiness in this world and the next. On the basis of these opinions and conclusions of Al-Farabi, authors have revealed that Yusuf Has Kajib also connected the concept of “happiness” with virtue and a number of moral qualities, such as generosity, honesty, and justice, which lead to “happiness.” The importance of the article will undoubtedly be the basis for profoundly revealing the essence of the political and social philosophy of Al-Fārābi and Yusuf Khas Hajib, identifying new aspects, and theoretically and methodologically determining the continuity of their ideas on “happiness” with modern society.

Keywords: Al-Farabi, Yusup Khas Khajib, happiness, Islamic philosophy, Turkish philosophy, “Virtuous city”, “Kutadgu Bilig.”

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПЕДАГОГИКА ІЛІМІ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСЫ*

¹*Сүлейменов Пірімбек Мұхамбетұлы, ²Питер Муурсепп,*³*Молдабек Ескер Бегалыұлы*¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан),*²*Таллин технологиялық университеті (Таллин, Эстония),*³*Нұр-Мұбарак ислам университеті (Алматы, Қазақстан)*¹*spirimbek.@mail.ru, ²yesker.moldabek@gmail.com*¹*Suleimenov Pirimbek, ²Peeter Muursepp, ³Moldabek Yesker*¹*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*²*Tallinn University of Technology (Tallinn, Estonia)*³*Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan)*¹*spirimbek.@mail.ru, ²yesker.moldabek@gmail.com*

Аңдатпа. Бірнеше ғылым саласында қалам тартқан ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектерінің негізінде жазылған бұл мақалада білім мен педагогика мәселесі қарастырылады. Белгілі бір қоғамның мүшесі болып саналатын адамның ақыл-ой қабілетінің, өзара көмек пен қайырымдылыққа негізделген еңбектерінде отырар ойшылы адамға білім беруді жүйелі түрде жүргізудің, ғылым салаларын жіктей отырып, оны үйренушілерге ұғындырудің әдістемелік негіздерін салып берген. Білім алудың басты мақсаты жеке тұлғаны кемеліне жеткізу болса, ал әлемде адамзаттың өмір сүруінің басты мақсаты абсолюттік жақсылық – жоғарғы деңгей деп танылатын бақытқа жету деп анықталады. Әл-Фараби — педагогика тарихында алатын үлкен орны бар асқан дидактик методист, ғұлама болған адам. Ойшылдың бұл саладағы мұраларын сұрыптап, қазіргі педагогика ғылымының даму игілігіне пайдалану — абзал міндеттердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: Парасаттылық, ізгілік, білім беру, теория, тәжірибе, саяси көшбасшы, моральдық, жеке тұлға, педагогикалық, интеллектуалды білім, дидактика.

Kіріспе

Мындаған жылдар бойы адамзат өркениеті өзінің мәдени мұралары мен ғылыми жетістіктерін келешек ұрпақтарға аманат етіп келеді. Осы бай қазыналарды алғашқы тәлімгерлер қандай педагогикалық әдістемелермен жеткізіп келді, қалайша антикалық заманнан бастап орта ғасырда энциклопедист ғалымдар дүиеге келді, олардың педагогикалық әдістемелері заманауи білім беруден несімен ерекшеленеді деген тақырып осы уақытқа

* Бұл зерттеу мақала ҚР ҒЖБМ ҒК тарапынан қаржыландырылған ЖТН АР19679483 «Әл-Фараби трактаттарындағы педагогикалық мұраларын қазіргі білім жүйесіне кіркітірудің ғылыми-әдістемелік негіздері» атты жоба аясында әзірленді.

дейін шешілмеген мәселелердің бірі болып табылады. Болашағымызды болжай алу үшін өткенімізді дұрыс саралап, одан белгілі бір қорытынды шығаруымыз керек.

Ғылым ретінде қалыптасқан философияның отаны болып табылатын Грекияның алып тұлғалары Сократ, Платон, Аристотель, Ефклид, Пифагор, Птолемей және басқа да грек даналарының педагогикалық идеяларын жаңғыртып, одан әрі дамытып, теориялық білімдер мен практикалық өнерлерді ұштастыра білген ортағасырлық отырар ойшылы Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектерін зерделегенде кейбір сұрулардың шешімін тапқандай боламыз.

Бұл тұрғыдан ғалымның шығармалары толыққанды, берері мол шынайы ғылыми білімдерді игерудің кілті болып табылады. Мұндай білімдер математика, физика, метафизика, логика, грамматика, риторика салаларын қамтитын жалпы философия болып табылады.

Әл-Фарабидің ғылыми еңбектерінде «мінез-құлық», «адамгершілік», «еңбек ету», «оқу», «білім», «таным», т.б. педагогикалық терминдер классикалық педагогиканың «тәрбие теориясы» мен «оқыту теориясына» тікелей қатысты екендігін және педагогика ғылымы философияның бір бөлімі ретінде дамығандығын айқындайды.

Әбу Насыр Әл-Фараби (870-950 жж.) - Отырарға жақын Висидж қалашығында, әскербасының отбасында дүниеге келген әлемге әйгілі ойшыл, социолог, математик, физик, астроном, ботаник, лингвист, логика, музыка зерттеушісі. Ол алдымен Отырар медресесінде, Шаш, Самарқан, Бұхара, кейін Харран, Мысыр, Халеб (Алеппо), Бағдад шаһарларында білім алған және трактаттарын жазған. Әл-Фараби өз заманындағы өнер-білімнің ең асылын тандап ала біліп, өз дәуірінің шынайы энциклопедиясын жасап берді. Оның терең мағыналы пікір айтпаған, жете зер салмаған, данышпандық болжам жасамаған бір де бір ғылым саласы жоқ деуге болады [1, 7 б.].

Әл-Фарабидің әлем мен адамзатты түсінуге, адамның әлемдегі орнын анықтауға және дүние мен қоғамның толық интеллектіуалды бейнесіне қол жеткізуге деген құштарлығы зор болды. Ойшылдың интеллектіуалды мұрасы тікелей антикалық философия өкілдері, оның ішінде Платон мен Аристотельдің философиялық ілімдері мен аудармаларына толы, сонымен қатар, өзінің көптеген ғылым салалары бойынша еңбектері де жетерлік. Ғалымдардың пайымдауынша, әл-Фарабидің жетпістен жүз алпысқа дейін трактаттары бар [2, 86 б.].

Ол оқытудың сөздік практикалық әдістері мен көрнекілік, жүйелілік принциптеріне тоқталып, олар туралы диалектикалық, логикалық ой-тұжырымдар жасаған. Сонымен бірге бұл әдістер мен принциптерді оқушылардың (шәкірттердің) жас ерекшеліктеріне қарай біртұтас педагогикалық процесте іске асыру қажеттігін ұсынған.

Әл-Фарабидің пікірінше ғылымдарды оқып-үйрену көп тәсілдермен жүзеге асады, бірақ қайсысын басшылыққа алғанда да ғылымдағы бастапқы ұғымдарды, қағидаларды, алғышарттарды біліп алудан бастау қажет. Осының нәтижесінде түпкі шындық-болмыс оның көріністері танып білінеді. Оқу, үйрену біздерге болмыс бастауларын білуге алып келеді, ал олардан шығарылған қорытындылар ғылыми пәндерді игерудің құралы болады.

Зерттелу әдістері

Аталмыш мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің тәлім-тәрбиелік идеялары теориялық дәрежесі жағынан іргелі педагогикалық ілімге бастапқы негіз бола алғанын, әсіресе оның күллі адамзат қауымдастығының жиынтығы ретінде ұлы қоғамды суреттейтін ізгілік принципі педагогиканың жетекші идеясы болып отырғаны баяндалады. Отырар ойшылының білім алу мен білім берудің маңыздылығын философиялық негіздерін және теориялық мәнін ашу негізінде ғылыми құрал ретінде салыстырмалы теориялық зерттеу әдістерін қолданамыз. Сонымен қатар ізденіс барысында, шетелдік және отандық зерттеуші авторлардың еңбектеріндегі тақырыпқа байланысты жазған ой пікірлерін ғылыми негіз және дереккөз ретінде пайдаланылды. Мәтіндерге герменевтикалық және компаративистік, стилистикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Әл-Фарабидің педагогикалық ойларын философиялық тұрғыдан зерттеу барысында, зерттелу негізіне сәйкес, білімді берудің ерекшеліктері мен даму аспектілеріне байланысты феноменологиялық талдау әдістері де қолданылады.

Әл-Фараби және педагогика

Әл-Фарабидің философиялық жүйесінде білім және педагогика әлеуметтік феноменнің бірі болып табылады. Бұл феномен тікелей адам жанымен тығыз байланысты, сонымен қатар, әрбір жеке тұлға қоғамның мүшесі болуға, өзінің жеке кемелінің деңгейіне жетуге, соның нәтижесінде өзіне қойылған басты мақсатқа жетуге ерте жастан бастап дайындалу керектігін айтады. Әл-Фарабидің тікелей білім мен педагогика жайлы ерекше арналып жазылған еңбектерінің болмауына қарамастан, оның «Бақытқа жолды бағыттау», ««Интеллект» сөзінің мағынасы туралы», «Философияны үйренуге дейінгі алғышарттар туралы», «Азаматтық саясат» және тағы басқа философиялық ойларын жете меңгерген адам олардан анық педагогикалық ілім элементтерін аңғаруға болатынына көз жеткізе алады.

Бұл еңбектерде оқытудың мақсаты мен әдістемесі, білімнің беріктігі, жүйелілігі, оқытудың қолжетімділігі, көрнекілігі, білім алушының белсенділігі мен мақсатқа ұмтылушылығына көңіл бөлінген. Дағдылар, әдеттер, қабілеттілік сияқты педагогикалық ұғымдар, тәрбиенің әдістері

талданған. Білімге бағытталған іс-әрекеттердің барлығы әл-Фарабидің ойынша, белгілі бір кезеңде және қоғамда құндылықтар, ілім мен тәжірибелік мүмкіншіліктерді тұлғаның игеруі деп тұжырымдайды [3, 13 б.]. Білім алудың басты мақсаты жеке тұлғаны кемеліне жеткізу болса, ал әлемде адамзаттың өмір сүруінің басты мақсаты абсолюттік жақсылық – жоғарғы деңгей деп танылатын бақытқа жету деп анықталады.

Кемеңгер тұлға, ғалымның ойынша, интеллектуалды білімін қорытындылайтын теориялық ізгілік пен қайырымдылықты, адамгершілікке толы тәрбиенің жетесіне жеткен, тәжірибелік ізгілікті бойына сіңірген адам. Бұл теориялық және тәжірибелік ізгілікті шынайы күшпен сабақтастырған тұлға қоғамның басқа мүшелерінің алдында көшбасшы болып, саяси басшылыққа ие болады деп танылған. Әбу Насыр әл-Фараби моральдық және эстетикалық құндылықтарды біріктіре отырып: жақсылық ол әдемілік, ал әдемілік жақсылықтың бейнесі, сұлулық ақылдылықпен өлшенетін құндылық деп тұжырымдайды. Әл-Фарабидің еңбектері еуропалық Ренессанстың өрлеуіне үлкен ықпал ете отырып, Шығыс пен Батыстың ғылымы мен ежелгі мәдениетін табыстыруда зор рөл атқарды және сол кезеңдегі білімнің дамуына ықпал жасады [4, 352-353 бб.].

Білім берудің тағы бір мақсаты ретінде әл-Фараби саяси көшбасшыларды тәрбиелеу деп түсіндіреді, себебі кез келген қоғам өзін бағыттап, дұрыс жолға салушы көшбасшыға зәру болады.

Сондай-ақ әл-Фараби шығармашылық қабілеттілікті алға тартады, оның басты себебі ретінде теориялық және тәжірибелік шығармашылықтағы кемелділік данагөйліктің белгісі деп қорытындылайды.

Ғалымның пікірінше, білім алу мақсаттарының барлығы үйрену мен тәжірибені бірдей деңгейде біріктерді: кез келген алынған теориялық білім тәжірибе жүзінде іске асылыруы тиіс деп тұжырымдайды. Ғылыми теория тәжірибелік сыннан өтпесе ешқандай да құндылығы болмайтынын аңғартады [5, 67 б.].

Осы аталған мақсаттарды жүзеге асыру барысында білім алу мен оқытуды негізге ала отырып, әл-Фарабидің көзқарастары Платонның ойымен ұштасатынын байқаймыз.

Әл-Фараби «Бақытқа жету жолы» атты трактатында жастарды батырлық, жомарттық, қайырымдылық, қанағаттылық, шешендік, доспейілділік секілді қасиеттерді ұрпақ бойына сіңіру үшін қалай тәрбиелеу қажеттігі жайлы нақты баяндап, өзінің педагогикалық жүйесінің белгілі құрамды бөлігі ретінде бала тәрбиесі мен оқыту мәселесін қатар алып қарастырады. Ол баланың жеке және жас ерекшелігіне мән беріп, балаға қамқорлықпен қарап, қарым-қатынас жасауға баса көңіл бөледі. Ежелгі грек ойшылдарына сілтеме жасай отырып ғұлама балаларды белсенді түрде оқытуды 7-8 жасынан бастауды нұсқайды. Ол оқыту, білім беру мәселелеріне үлкен назар аударып, бұл тұрғыда көптеген түбегейлі, терең пікірлер айтқан.

Әл-Фараби нұсқау беру мен тәртіпке үйретудің аражігін анықтайды. Алдыңғысы теориялық мәдениетке үйретсе, соңғысы тәжірибелік және техникалық қабілеттіліктерді бойға сіңіруге үйретеді. Сондықтан екеуі екі түрлі дүние [6, 214 б.].

Ғалым сезімдік қабылдауға ерекше маңыздылық берумен Платоннан ерекшеленеді. Ол сезім мүшелерін адамзат білімді қабылдайтын жолдар деп түсіндіреді. Мұнан шығатын тұжырым, әл-Фараби білімді сезімдерден бастау алатын концепция ретінде түсіндіреді. Сонымен бірге, ол Аристотельдің «The Book of Demonstrations» (түсіндірмелер) атты еңбегінде «Кімде-кім өзінің сезім мүшелерінен айырылса, білімнен айырылады» деп жазылған ойына үлкен көңіл бөлген [7, 87 б.].

Сезіммен тығыз байланыстағы білім беруге әл-Фарабидің көп көңіл бөлгеніне қарамастан, ұлы ойшыл сезімдер тек сананың құралдары ғана, ал сана өз кезегінде түсінік алуға/үйренуге бағытталған деп түсіндіреді. Ол үйренудің негізгі табиғаты есте сақтау деп түсіндірген Платонның ойын негізге алған.

Білім әл-Фарабидің түсінігінде кемелділік пен бақытқа қол жеткізуге мақсатталған қоғамның барлық мүшелеріне қажет деп танылады. Сондықтан, білім беру әдістері қандай қоғам тобына бағдарлануына байланысты бейімделуі тиіс.

Білім беруде екі негізгі әдіс бар: оның біріншісі жалпы халыққа арналған наным-сенім болса, ал екіншісі билеуші қауымға арналған әрекет-қимыл көрсету деп танылды. Көрсету әдісі сөз арқылы қол жеткізілсе, нанымдық әдісте сөзбен бірге іс-әрекет басшылыққа алынады.

Платонның білім беру моделін басшылыққа ала отырып, әл-Фараби диалог және сөз жарыстыру әдістерін де білім берудің маңызды бөліктері деп тұжырымдайды.

Жалпы халыққа білім беру олардың сана деңгейіне қарай жүргізілу керектігіне де ойшыл көңіл бөлген. Осындай қоғам мүшелерін үйретуде білім берудің тағы бір әдісі – қиялдау арқылы түсінуге қиын құбылыстарды метафора және басқа да ұқсас бейнелермен түсіндіру қажет деп танылды.

Жоғарыда аталған әдістерден басқа, әл-Фараби білім алудың маңызды бөлігі ретінде қайталау мен жаттауды атап көрсеткен. Ойшыл соңғысын екі секцияға бөлген: біріншісі оқушының сөздерді есте сақтағанша қайталап отыруы болса, екіншісі жай жаттап алудан тереңірек ойда тұжырымдауға бағытталған.

Отырарлық ғалым жаттап алу мен түсінудің қайсысы білім алуда маңыздырақ деген сұраққа түсіну есте сақтаудан әлдеқайда жақсырақ екенін, сонымен бірге, есте сақтау тек білімнің бөлшектерін жаттап алумен шектелетінін, ал түсіну үйретіліп жатқан құбылыстарды толығымен ой-санада мазмұндап, нәтижелеуге итермелейтінін айтып жауап қайтарған болатын.

Жалпы білім берудегі басты қатысушылары яғни оқушы мен оқытушы жайлы әл-Фарабидің ойларына тоқтала кетелік.

Ойшылдың тұжырымы бойынша, оқытушы оқыту мәдениетін өз еркімен, ешқандай міндетсіз бойына сіңіру қажет. Жалпы оқытушы тұлғасы келесідей ғылыми және моралдық талаптарға сай келуі керек: өзінің мамандығы бойынша жоғары деңгейдегі білімді, көрсетуге болатын құбылыстарды оңай көрсете білетін, өзі білетін білімді басқаларға тоқи білетін, түрлі мәселелерге төтеп бере алатын тұлға болуы керек.

Ал оқушы болса мынадай қасиеттерге ие болуы тиіс: білім концепцияларын түсіну қабілеті, оны қабылдау қабілеті және сол концепцияларды түсіндіре алу қабілеті.

Сонымен қатар, әл-Фарабидің пікірінше ізденуші әрқашан білім алуға құштар, басқаға көңіл бөлмей тек білім алуға бағытталған тұлға. Себебі оқу немесе білім алу ұзақ уақытты талап ететін дүние.

Ғалым білім беру мәні, оның қатысушыларының негізгі қасиеттерінен бөлек білім беру пәндері тізіміне де ерекше мән берген.

Әл-Фараби педагогикасы оның шығармаларының негізінде

Әр кезеңде өз мақсатына жету үшін білім беру белгілі бір бағдарлама арқылы жүзеге асуы тиіс, яғни білім беру кезектілігі болуы керек. Әл-Фараби білім беруде бағдарлама құрылымын тек адамның өз халқының мәдени құндылықтарын игеруге, ал екінші жағынан, өз сезімдерінің шарықтау шегіне, кемеліне жеткізуге септігін тигізетін білім берудің маңызды бөлігі ретінде қарастырған. Осындай түсінікпен ойшыл ғылым салаларын жүйеге келтіріп қана қоймай, мұсылман философтарының ішінде ең алғашқы болып оларды білім беру мақсатымен жіктеуге көңіл аударған. Оның «Ғылымдарды жіктеу» атты трактаты ғылым тарихында алатын орны ерекше, себебі ғылымдарды жіктеу әдіснамасы әлемдік деңгейдегі ғылым философиясының іргелі туындысы болып табылады [8, 26 б.].

Ұлы ойшылдың пайымдауынша, білім берудің бастамасы ретінде тілден және оның құрылымынан бастау алу керек. Жалпы тілдерді меңгерген тұлға басқа ғылым салаларын үйренуге бастама ашады.

Ойшылдың тілге үлкен мән беруін, оның түрлі мәдениеттермен қоғамдарды салыстыруға септігін тигізген бірнеше тілдерді меңгеруінен аңғаруға болады.

Тілдерді үйренуден соң білім беру бағдарламасы – логиканы үйренуге бағытталуы тиіс деп санады. Себебі, араб тіліндегі ‘logic’ (mantiq) түсінігі сөз бен интеллектуалды үрдістерді біріктірген, сондықтан ойшылдың ойынша, тіл үйрену адам санасын күрделі білімі дәрежеде жұмыс істеуге бастама деп танылды.

Білім беру бағдарламасының келесі құрылымдық бөлшегі математикаға тоқталады. Әл-Фараби теориялық ғылымдардың алғышарты ретінде

арифметиканы меңгеру қажеттілігін атап өткен: “Кімде-кім теориялық шығармашылықты үйренгісі келсе, сандардан, өлшемдерден бастауы тиіс, себебі бұл жүйелер оптикалық, астрономиялық, табиғи ғылымдардың барлығына тән құрылғылар”. Математиканы ойшыл бірнеше түрлерге бөліп қарастырған: сандар (арифметика), геометрия, ғылыми астрономия, музыка, динамика мен құрылғы-машиналар ғылымы.

Осындай нақты ғылымдардан соң теология мен метафизика, одан кейін саяси ғылымдар, құқық, академиялық теология бағдарламада қарастырылады. Қысқаша айтқанда, әл-Фарабидің білім беру бағдарламасы мынадай ғылым салаларының топтарынан құралады: тілдер ғылымы, логика, математика, жаратылыстану ғылымдары, теология, саяси ғылымдар, құқық пен академиялық теология. Қазіргі уақытта орта және жоғарғы оқу орындарындағы білім мазмұнының жаңартылуы тұсында аталмыш ғылымдар жүйесін, олардың мазмұнының пәнаралық байланыстары арқылы қолдану логикасын басшылыққа алу аса тиімді, әрі түсінікті үдеріс болар еді.

Әл-Фарабидің пікірінше, философия құбылыстарды ең жақсы жолмен зерттеуге мүмкіншілік береді, сонымен қатар, ол бақытқа бастар жол. Сонымен бірге оның еркі шындыққа бағытталу үшін ол парасатты жанның күшін жақсартуы керек. Аристотельге еліктегенде, оған деген сүйіспеншілік оны (Аристотельді) ақиқаттан да артық санауға (ешуақытта) дейін асқынып кетпейтін болсын, бұл оған өштік туғызып оны бекерге шығару қаупіне де ұшырамайтын болсын”[9, 706 б.].

Әл-Фарабидің осы пайымдарынан ең алдымен ғылымды зерттеушінің ақиқатты мақсат тұту керектігін айтады және бұл жолда өз жанының парасатты болуы үшін барлық уақытта ізденісте болу керектігін меңзейді. Зерттеу объектісі, мысалы Аристотель болғанда, оған жан-тәнімен беріліп Аристотельді ақиқаттан жоғары қоймауға, яғни жеке басқа табыну қаупінен сақтандырады, немесе оның идеяларын бұрмалап түсінуде оған өшпенділікпен қарамауға шақырады. Сондықтан да ғалым өз зерттеулерінде тұлғаны идеал тұту ойынан аулақ болу керектігін айтады.

Көп жағдайларда жеке тұлғалар жөнінде естеліктер немесе оның ғылыми жетістіктерін көпшілікке танытуда зерттеушілер асыра мақтауға немесе зерттеу объектісінің кейбір тұстарын қателік ретінде көрсетіп, оны даттау істері белең алып жатады. Отырар ойшылы осындай харекеттердің ғылым жолында көптеген зиян алып келетіні жөнінде баса айтып отыр.

Әл-Фараби жалпы қауым мүшелерін, оның ішінде, әсіресе жастарды оқыту, тәрбиелеу процесінде «қатты әдіс» пен «жұмсақ әдісті» ұйымдыстырып қолдануды талап етіп: “Ұстаздың мінез-құлық нормасы тым қатал да болмауы тиіс, тым ырыққа да жығыла бермеу керек, өйткені тым қаталдық шәкіртті өзінің ұстазына қарсы қояды, ал тым ырыққа көне беру ұстаздың қадірін кетіреді, оның берген сабағы мен оның ғылымына шәкірті селқос қарайтын болады.

Ұстаз тарапынан барынша ынталық пен табандылық қажет, өйткені бұлар – жұрт айтқандай, тамшысымен тас тесетін бейне бір су тәрізді. Сондай-ақ ол өзінің сабақтарын бір ғана ғылымның шеңберінен асырмағаны дұрыс, өйткені түрлі пәндермен сабақты ауырлата беру тәртіпсіздікке және белгілі бір жүйеден айырылып қалуға апарып соқтырады. Осының бәрі шәкірт өмірін ұзартады, өйткені тәнді емдеу, Гиппократтың сөзімен айтқанда, өмірді ұзартатын болса, жанды емдеу онан да жақсы нәтижеге жеткізуге тиіс” [9, 706 б.].

Ұстаздың мінез-құлқын суреттегенде, әл-Фарабидің осы принциптерді өзі қолданғаны көз алдымызға елестейді. Салмақты да салиқалы, рухани әлемінің маржандары болып табылатын ғылыми ойларын шәкіртіне шашпауын шығармай қарапайым да түсінікті тілмен жеткізе білетін ұстаздың алып тұлғасын жоғарыда айтылғандай әл-Фараби керемет сомдам берді. Отырар ойшылы қиын ғылыми тұжырымдамаларды басқа зерттеуші ғалымдарға немесе шәкірттеріне оңай да түсінікті ойлармен жеткізу шеберлігін өзінің ұстазы Юханна ибн Хайланнан алғаны жөнінде ортағасырлық араб ғылымының тарихшысы Жамал әд-дин әл-Қифти (1172-1248) атап өткен болатын [10, 118 б.]. Бұл да күні бүгін күшін жоймаған пед агогикалық қағида. Шынында, ойды әр нәрсеге бөліп, жеңілтекке салыну, денсаулық күтпеу ғылымды игерудің, білім алудың дұшпаны деген өте орынды пікірмен келіспеуге болмайды.

Ұстаздың шәкіртке білім беру процесінде шыдамдылығын әл-Фарабидің тасты тесетін су тамшысымен теңеуі - асқан сабырлылық пен өз ісіне деген табандылығын көрсетіп отыр. Сондай-ақ ойшыл білім беруде бір ізгілікті, яғни бір ғылым саласын басқа ғылымдармен араластырып қиындатпай, алдымен бір ғылымды толық игеріп алу керектігін айтады.

Адам бойында туа біткен білім болмайды деген гносеологиялық принципті дәйектілікпен қолдана отырып, Әбу Насыр әл-Фараби этикалық қасиеттер туа бітеді деген пікірді теріске шығарады. Бұл қасиеттер дағды мен тәрбие күші арқасында көрініс табады. Адам парасатты күйінде тумайды, онда тек парасаттылық қабілеті ғана болады, дәл сол секілді ол әуелден жауыз немесе бұзақы, хатшы немесе тоқымашы болып тумайды дейді ғалым.

Жалпы адамзатта қоршаған екі әлем бар – бірі өзін қоршаған сыртқы әлем болса, екіншісі адамның қалыптасқан ішкі әлемі. Өз сана-түйсігімен, пайымдауымен адам субъективті түрде дүниеге деген көзқарасын қалыптастырады. Күнделікті дағды мен тәрбие, білім алуда немесе кәсіп үйренуде адам бойында белгілі бір кәсіпке деген өзінің икемі қалыптасады. Табиғат берген, өз бойындағы кейбір іске деген икемділікті дамытқан кезде ғана адам өз ісінің кәсіби шебері болып машықтанады. Мұндайды атам қазақ туа біткен қасиет дейді. Бұл да көп еңбек ету мен ыждаһаттылықтың арқасында келеді.

Әл-Фарабидің дидактикасында «Музыканың ұлы кітабы» еңбегінің алатын орны үлкен: бұл еңбек музыка сияқты аса қиын да күрделі ғылымды

методикалық жағынан шеберлікпен қиюын тауып құрудың қазіргі күнге дейін мәнін жоймаған тамаша үлгісі болып табылады. Автордың дидактикалық үлкен бір жаңалығы - музыка ғылымының әдіснамалық, әдістемелік, тарихи мәселелерін қамтуы. Музыканың теориялық және әдістемелік жағынан құрудың логикасы арқылы бүгінгі күні ғылыми пәннен оқу пәніне көшудің үлгісін көрсеткен [11, 68 б.]. Осы уақытқа дейін оқу пәнін ғылымның пәндік матрицасына сәйкес құру әдіскер ғалымдардың дидактика аясында зерттеуі жалғастырылуда. Әбу Насыр әл-Фараби музыкалық білім беру мазмұнын меңгерудің тәсілдері мен деңгейлерін анықтап берді. Ғұлама музыкалық білім беру мазмұнын музыка және оны орындау тәсілдері туралы білім (әуенді қабылдау, түсіну және есте сақтау, әуенді қайта шығаруға мүмкіндік беретін қабілетке ие болу, табиғи қабілеттіліктерге сай дарындылық дәрежесіне жету), музыканы орындау тәсілдерін іске асыру тәжірибесі (әуенді үлгі бойынша орындау, әуенді ұғынып орындау), музыкалық шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі (жаңа музыкалық пішіндерді жасау әрекеті - музыкалық кемелдік) деп көрсетеді.

Отырар ойшылының дидактикасында оқытудың екі негізгі формасы бар: біріншісі, зерек шәкірттерге арналған дәлелдеу, абстракциялық қиялдау жәрдемімен сендіру, көз жеткізу; екіншісі: орташа оқушыларға арналған көрнекілік, яғни бейнелеу. Сендіру, көз жеткізу әдісі, біздіңше, қазіргі жай әңгіме эвристикалық әңгіме, дәріс, проблемалы оқыту әдістеріне жақын келеді. Ғалым осыған байланысты практикалық өнер, қол өнерін үйрету методикасы мәселелеріне де тоқталып, мұнда ауызша сабақты шәкірттің жаттығу, машықтану әрекеттерімен ұштастыра жүргізуді ұсынады.

Бұл түсініктемелерде ежелгі авторлардың ғылыми еңбектерінің маңызын өңдеп, жөндеп ықшамдап түсіндіріп, көпшілік оқушы қауымға оқып түсінуге ыңғайлы методикалық түрге келтіреді.

Қорытынды

Әл-Фарабидің ілімдері дүние жүзінде философия мен білім берудің антикалық кезеңнен ортағасырлық кезеңге өтуі мен заманауи кезеңге сіңісуінің бейнесі болып табылады. Уақыт өте ғылымның жаңа жетістіктерінің пайда болуына қарамастан, әл-Фараби мұрасының маңыздылығы күннен-күнге артуда. Білім беру мен тәрбиеде қазіргі таңға дейін ұлы ойшылдың ілімдерінің элементтерінің қолданылуы, оның ішінде, білімнің негізінде әлі күнге дейін тілдер мен математиканы үйрену қажеттілігі, білім берудің тәрбиелеусіз, ал тәрбиелеудің білім берусіз жүзеге аспайтындығы соның айқын дәлелдері екені сөзсіз.

Ғұлама білім алудың, оқудың әдіскерлік, философиялық және әдістемелік, педагогикалық мәселелерін біріктіре, байланыстыра тұтастай алып

қарастырады. Өйткені зерттеліп, қарастырылып отырған нәрселердің, ұғымдардың шығу төркінін, гносеологиялық түп-тамырын білу, оларды жемісті түрде оқып-білудің әдістемелік тура жолын табуға жәрдемдеседі. Мұндай білім алудың тиімділігінің өлшем-таразысы үйрену мен болмыс бастауларының сайма-сай келуі болып табылады. Оның еңбектерінде қазіргі педагогикалық ғылымның жүйелілік және бірізділік, көрнекілік, қонымдылық, тәрбиелік, оқу т.б. дидактикалық принциптерінің нышандары бой көрсетеді.

Әл-Фараби – педагогика тарихында алатын үлкен орны бар асқан дидактик методист, ғұлама болған адам. Ғұламаның бұл саладағы мұралары сұрыптап, қазіргі педагогика ғылымының даму игілігіне пайдалану – абзал міндеттердің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құл-Мухаммед М. Аль-Фараби. – Алматы: Аруна, 2007. – 96 б.
- 2 Тәжібаева Т.Л. Музей Аль-Фараби: наследуя и преумножая // Вестник КазНУ. – 2011. – С. 89.
- 3 Көбесов.А. Әл-Фараби: монография. – Алматы: Қазақстан, 1971. – 171 б.
- 4 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алматы, 1975. – 436 с.
- 5 Алтаев Ж. Қазақ халқының рухани мұрасы. – Алматы, 1997. – 108 б.
- 6 Абу-Насыр аль-Фараби. Добродетельный город: Философские трактаты. – Алматы: RS: Международный клуб Абая, 2014. – 504 б.
- 7 Көбесов А. Әл Фарабидің ашылмаған әлемі. – Алматы, 2002. – 176 б.
- 8 Аль Джинди Назих Ахмад. Педагогические наследие аль-Фараби. автореф.:13.00.01. – М., 1991. – 157 с.
- 9 Әбу Насыр әл-Фараби. Қайырымды қала. Музыка туралы кітап. – Алматы: RS: Халықаралық Абай клубы, 2018. – 930 б.
- 10 Дербісәлі Ә. Әбу Насыр әл-Фараби – Ұлы даланың дара тұлғасы: жинақ. – Алматы: Қазақ уни-ті, 2020. – 418 б.
- 11 Көбесов А. Әл-Фарабидің дидактикасы // Қазақстан мектебі. – №11. – 1988. – 68-70 б.

Transliteration

- 1 Qul-Muhammed M. Al'-Farabi [Al-Farabi]. – Almaty: Aruna, 2007. – 96 b.
- 2 Tazhibaeva T.L. Muzej Al'-Farabi: nasleduya i preumnozhayaya [Museum of Al-Farabi: Inheriting and Multiplying] // Vestnik KazNU. – 2011. – S. 89.
- 3 Kobesov.A. Al-Farabi [Abu Nasir Al-Farabi]: monografiya. – Almaty: Qazaqstan, 1971.– 171 b.
- 4 Al'-Farabi. Social'no-eticheskie traktaty [Al-Farabi. Social and Ethical Treatises]. – Almaty, 1975.– 436 s.
- 5 Altaev Zh. Qazaq halqynyn ruhani murasy [The Spiritual Heritage of the Kazakh People]. – Almaty, 1997. – 108 b.
- 6 Abu-Nasyr al'-Farabi. Dobrodetel'nyj gorod: Filosofski traktaty [The Virtuous City:Philosophical Treatise]. – Almaty: RS: Mezhdunarodnyj klub Abaya, 2014. – 504 b.

7 Kobesov A. Al-Farabidin ashylmagan alemi [The Untold World of Al-Farabi]. – Almaty, 2002. – 176 b.

8 Al' Dzhindi Nazih Ahmad. Pedagogicheskie nasledie al'-Farabi [The Pedagogical Heritage of Al-Farabi]. Avtoref.:13.00.01. – M., 1991. – 157 s.

9 Әбу Насыр әл-Фараби. Қажырмды қала. Музыка туралы кітап [Kind city. A book About Music]. – Almaty: RS: Halyқаралық Abaj kluby, 2018. – 930 b.

10 Derbisali A. Abu Nasyr al-Farabi– Uly dalanyn dara tulgasy [Abu Nasir al-Farabi -The Personality of the Great Steppe]. – Almaty: Qazaq uni-ti, 2020. – 418 b.

11 Көбесов А. Al-Farabidin didaktikasy [Al-Farabi's Didactics] // Qazaqstan mektebi. – №11. – 1988. – 68-70 b.

Сүлейменов П.М., Питер Муурсепп, Молдабек Е.Б.
Педагогические взгляды Аль-Фараби

Аннотация. В статье анализируются педагогические взгляды средневекового мыслителя Абу Насра аль-Фараби. Аль-Фараби значительное внимание уделял вопросам воспитания личности и образованию. По мнению учителя Востока, достоинство человека определяется его воспитанностью. Нравственное воспитание гарантирует достижение человеком наивысшего совершенства и счастья. Его произведения «Трактат о взглядах жителей добродетельного города», «Указание пути к счастью», «О достижении счастья», «Гражданская политика» пронизаны идеей о тесной взаимосвязи воспитания и образования, где духовное воспитание включает в себя интеллектуальное и теоретическое воспитание личности.

Ключевые слова: рациональность, добродетель, образование, политический лидер, мораль, личность, педагогика, интеллектуальное образование, дидактика.

Suleimenov P., Peeter Muursepp, Moldabek Y.
Al-Farabi's Pedagogical Views

Abstract. The article analyzes the pedagogical views of the medieval thinker Abu Nasr al-Farabi. Al-Farabi paid considerable attention to the issues of personal upbringing and education. According to the teacher of the East, the dignity of a person is determined by his upbringing. Moral education guarantees that a person will achieve the highest perfection and happiness. His works "A Treatise on the views of the inhabitants of a virtuous city", "Pointing the way to Happiness", "On achieving Happiness", "Civil Policy" are imbued with the idea of a close relationship between upbringing and education, where spiritual education includes intellectual and theoretical education of the individual.

Key words: rationality, virtue, education, political leader, morality, personality, pedagogy, intellectual education, didactics.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ДИАЛОГ КУЛЬТУР*

¹Иманбаева Жулдыз Машинбаевна, ²Алтаев Жакипбек Алтаевич,

³Жиенбекова Айнур Абдрахманқызы

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби

(Алматы, Казахстан)

³Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова

(Шымкент, Казахстан)

¹izhuldyz2015@gmail.com, ²altaev.kaznu@gmail.com,

³ainur7105@mail.ru

¹Imanbayeva Zhuldyz, ²Altayev Jakipbek, ³Zhiyenbekova Ainur

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

³Mukhtar Auevov South Kazakhstan University (Shymkent, Kazakhstan)

¹izhuldyz2015@gmail.com, ²altaev.kaznu@gmail.com,

³ainur7105@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу перспектив развития диалога культур в современном глобализирующемся мире. Выявляется взаимосвязь глобализации с информационными технологиями, которые трансформировали социально-коммуникативное пространство. В статье обосновывается необходимость переосмысления понятий *пространство* и *сообщество* в условиях информационного общества. Авторы, обозначая виртуальное пространство как новую основу социальной общности, выявляют его положительные и отрицательные стороны в контексте развития для диалога культур.

Ключевые слова: диалог культур, глобализация, виртуальное пространство, идентичность, сообщество, информационные технологии.

Введение

Целью данной статьи является определение путей развития диалога культур в современном мире. Сегодня интегративные процессы наблюдаются во всех сферах жизнедеятельности мирового сообщества. Глобализация, как известно, многоаспектное явление. Культурные последствия глобализации вызывают глубокий интерес и множественные противоречивые оценки

---

* Статья подготовлена в рамках финансирования Комитета науки МНВО РК (Грант №BR10965263 «Социальная модернизация казахстанского общества: идейно-мировоззренческие основания, концептуальные модели, социокультурные процессы, социально-политические технологии»).

в исследовательском сообществе. Диапазон оценки влияния глобализации на диалог культур от нейтральной и положительной до резко негативной.

Для начала необходимо выявить и понять сущность диалога культур. Из каких элементов он состоит, какие существуют механизмы его реализации. Решению этой задачи посвящена глава «К вопросу о сущности диалога культур». В ней анализируется ряд фундаментальных концепций известных в данной области исследователей [1], [2], [3].

Далее во второй главе рассматриваются различные точки зрения на проблему диалога культур в современном мире [4], [1], [5], [6], [3], [7], [8]. По мере изучения второго блока литературы стало очевидно, что глобализацию в области культуры подавляющая часть исследователей напрямую связывают с развитием информационных технологий, Интернетом и виртуальной реальностью как нового социокультурного коммуникационного пространства реализации диалога. Поэтому логичным было исследовать особенности развития информационного общества в третьей главе [9], [10], [11].

Методология

В ходе работы были использованы цивилизационный, социокультурный подходы, применены методы сравнительного и историко-культурологического анализа для понимания сущности диалога культур и его развития в условиях современной информационно-коммуникативной парадигмы. Указанные философские и общенаучные методы используются комплексно и системно при анализе проблемы исследования.

К вопросу о сущности диалога культур

Гусейнов считает, что Он (диалог культур) представляет собой драматически противоречивый процесс, является ответственным вызовом для каждой из культур, вступающей в режим диалога [1, р. 66]

Диалог возможен, когда существует некоторое единство в отношении жизнеполагающих устремлений. Тогда участники диалога осознают необходимость друг в друге. Почему диалог культур драматически противоречивый процесс? Потому что выработка общих правил нравственности основывается не на похожести, а на изначальном различии культур. Качественные различия культур не только основание диалога, но и его результат. Каждая культура – это замкнутая система, культивирующая ей только присущие образцы мышления и поведения, со своими обычаями, символами. Целью диалога является еще большее погружение в собственную идентичность, поэтому он в какой-то степени обостряет изначальные различия между культурами. В результате диалога не образуется универсальная культура. Культуры не слагаются, они остаются самобытными и равными только себе. Пространство

межцивилизационного диалога непомерно сужается, когда различия между культурами либо игнорируются, либо абсолютизируются. Диалог не приемлет этих двух крайностей.

Что в диалоге культур первичнее: общезначимое, универсальное или самобытное? Начало диалога лежит в самобытности культур, признания их суверенного права и возможности определять свои жизненные цели и ценностные приоритеты. Каждая культура притязает на самодостаточность. И эти притязания есть точка начала диалога и требуют от его участников самого внимательного и ответственного отношения.

Лотман считал диалог способом развития культуры. Он задавался вопросом, каким образом семиотическая система т.е. язык соотносится с миром вне его границ. Внеязыковое пространство можно назвать еще вне-семиотической реальностью, исторической реальностью, внеязыковым объектом, запредельная реальность. Объективная реальность и язык остаются непроницаемы друг для друга, их соотношение не передается формулой содержание-выражение. Язык с его содержанием и выражением противопоставляется внешнему миру.

Таким образом следует исходить из представления о существовании двух степеней объективности: мир, отраженный в языке, отличается от того, что находится за его пределами. Насколько адекватно отражает язык историческую реальность уже отдельный вопрос, требующий признания того факта что одного языка будет недостаточно для решения данной задачи. Для этого нужно хотя бы как минимум два языка. Вывод будет звучать так: пространство реальности может быть охвачено совокупностью языков. Поэтому было бы ошибочным считать, что существует некий один идеальный язык, способный отразить реальность во всей полноте и правде. Диалог культур не вынужденный шаг для поддержания мира, а необходимое условие выживания, поскольку ни один народ с его языковой системой не способен охватить внешний мир. «Сама эта неспособность есть не недостаток, а условие существования, ибо именно она диктует необходимость другого (другой личности, другого языка, другой культуры)» [2, р. 9].

Различные языки равнозначны в той степени что каждый по-своему накладываются друг на друга, стремится отразить запредельную реальность. Между языками есть взаимная непереводаемость (или ограниченная переводаемость) и это удивительным образом лишь способствует адекватности отражения запредельной реальности. Невозможно без изменений передать содержание, выраженное в одном языке на другой. Каждая культура на своем языке создает свою вторичную реальность, где все упорядоченно, приведено в единый порядок в соответствии с представлениями об универсальной ценности, истине. Вторичная реальность суть условная, абстрактная, логически выстроенная модель идеальной исторически-желанной реальности.

Исторически язык выполняет множество разнообразных функций. Живое человеческое общение исходно предполагает не идентичность говорящего и слушающего и потенциальную напряженность диалога. Такой напряженный диалог осуществляется даже внутри одной личности. В структуре без памяти, как компьютерные сети, достигается идеальная идентичность, но информация, циркулирующая в такой структуре, теряет свою ценность, становится бессодержательной, подходит разве что для передачи команд.

Межличностный диалог возможен, когда языковые пространства говорящего и слушающего пересекаются (см. Рис.1).

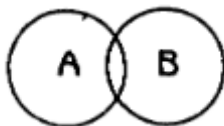

Рисунок 1

В случае не пересечения языковых пространств общение отсутствует, в случае их идеального совпадения как в компьютерных сетях, оно обесценивается. Каждый из участников диалога оказывается в ситуации двух противоречивых тенденций. С одной стороны, они стремятся увеличить область общего смыслового пространства, чтобы прийти к взаимопониманию, с другой – придать большую ценность своим сообщениям путем отстаивания своей идентичности. Иными словами, чем большее различие между А и В, тем большей ценностью обладает информация, циркулирующая между ними.

Для нормального языкового общения, диалога свойственно напряжение. Помимо общего смыслового пространства важную роль играют также непересекающиеся части языковых пространств участников диалога. «Ценность диалога оказывается связанной не с той пересекающейся частью, а с передачей информации между непересекающимися частями» [2, р. 15]. Складывается парадоксальная ситуация, когда мы заинтересованы в том, чтобы общение было затруднено, ведь только так можно добиться максимальной содержательности и ценности информации.

Диалог движется между двумя полюсами напряжения, ценность информации, сформированной в области общего смыслового пространства может как увеличиваться так и уменьшаться т.е. двигаться то в сторону легкости понимания, то приближаться к критической точке непонимания. В критической точке одного из полюсов информация уничтожается, что несет гибельные последствия.

Приведенное изображение – это двумерная зрительная метафора пересечения смысловых пространств. В реальности процесс образования нового знания гораздо сложнее. Порождение смыслового пространства связано

с индивидуальным сознанием. Когда участников коммуникации множество границы смыслового пространства становятся неопределенными и динамически изменчивыми.

Под нормальным языковым общением мы подразумеваем не только обмен сообщениями на одном языке, но и разговор на *разных языках*. Любой интеллектуальный акт суть определение значения, который условно можно назвать переводом с одного языка на другой.

Общество состоит из множества взаимно соотнесенных «я», где каждый пытается отстоять свою идентичность, в то же время стремится к гармоничным отношениям с внешним миром. Язык – это форма мыслей, каждый человек обладает индивидуальным сознанием и мыслит по своему. Относительная идентичность передающего и принимающего реализуется в компьютерных сетях, а это частный случай. Живому динамически изменяющемуся языковому пространству соответствует полилингвальная модель общения.

Моисеев, занимавшийся проблемами глобальной экологии и стабильности биосферы, считал, что действительность не может быть познана во всей полноте усилиями лишь одного мыслящего субъекта.

Для формирования и накопления знания о глобальных процессах первостепенное значение имеют данные, полученные из непосредственного опыта и наблюдения за окружающей средой. Существует проблема неоднозначности толкования эмпирических данных. Один и тот же опытный факт в различных дисциплинах будет освещаться по-разному. К тому же скольким бы большим массивом данных мы не располагали все равно их будет недостаточно чтобы представить непротиворечивую картину реальности. В построении «общей картины мира» мы прибегаем к тем или иным предположениям, так называемым эмпирическим обобщениям, чтобы как-то сгладить шероховатости, возникающие от пробелов в знании.

Одни и те же эмпирические данные неминуемо порождают множественность описаний и интерпретаций. Невозможно лишь с помощью одного эмпирического обобщения передать всю сложность мира. Моисеев, размышляя над проблемой глобального синергетического процесса, отмечал, что для описания сложных систем одного языка недостаточно. Под языком он имел в виду определенную систему представлений. «Любой язык, любая система исходных понятий способна представить его лишь в определенном ракурсе, и множественность интерпретаций – это, по существу, множественность ракурсов видения предмета, каждый из которых несет о нем определенную информацию» [3, pp. 41-42]. Дело не в слабости человеческого интеллекта, возможности которого кратно увеличились в связи с развитием информационных технологий. Формирование множественных «картин мира» исконно присуще природе человечества. К тому же новые знания скорее не укрепляют прежние системы представлений о мире, а наоборот ведут к их пересмотру. Новые факты требуют новых эмпирических обобщений.

Формулу межкультурного диалога можно представить суммой трех составляющих: языка, социального взаимодействия и межкультурной коммуникации. Существует два подхода к толкованию термина Intercultural dialogue (ICD). Первая точка зрения описывает ICD как всякое социальное взаимодействие, участники которого являются представителями различных культур. Вторая точка зрения определяет ICD как специфический тип межкультурной коммуникации, целью которого является установление диалога. Wendy Leeds-Hurwitz отдает предпочтение второй точке зрения, однако с некоторым уточнением, что межкультурная коммуникация может включать невербальные и бессознательные моменты. Поэтому формулу ICD следует сократить до двух основных элементов: языка и намерения. В таком контексте определение ICD: «deliberate verbal exchange of views» [12, pp. 860-868].

Тенденции развития диалога культур в глобализирующемся мире

Глобализация рассматривается многими специалистами как один из значимых факторов формирования и развития современной культуры. В свете такой постановки проблемы предметом исследования становится сущность процесса глобализации. Теоретики глобализации Бек, Гидденс, Робертсон, Бауман отмечали сложность и многомерность этого процесса.

А.С. Галоян считает, что взаимодействие культур может происходить двояким способом. При благоприятном сценарии происходит взаимообогащение культур. При негативном сценарии элементы одной культуры, проникая в другую, воздействуют деструктивно.

Правомерно ли ставить вопрос о формировании некой общемировой культуры? Галоян отмечает, что в результате глобальной культурной интеграции происходит унификация культур. Значимые различия национальных культур, имеющие привязку к определенному территориальному контексту, стираются. Вместо этого имеет место «универсализация в смысле унификации стилей жизни, символов культуры и транснациональных форм поведения...» [13, p. 43].

Процесс глобализации подразумевает частичную утрату субъектности национальными государствами. Происходит некоторое размывание границ между государствами за счет того, что часть задач, бывших ранее исключительно в компетенции отдельных правительств, делегируются транснациональным институтам. В первую очередь, это относится к сферам экономики и финансов. Поскольку все сферы общественной жизни существуют и развиваются в тесной связи друг с другом, культура также испытывает на себе влияние глобализации. Распространение единых стандартов технологий и средств производства товаров массового потребления, сюда также относятся продукты духовной деятельности, привело к интернационализации обще-

ственной жизни и сформировало *глобальную массовую культуру*. Продукт развития информационных технологий, виртуальные сообщества представляют собой новую форму массовости.

В глобальном виртуальном пространстве распространяются элементы массовой популярной культуры. Эти элементы легко вписываются в контекст локальных национальных культур. Происходит ли при этом истинный диалог культур? Происходит ли глубинное знакомство с духовными богатствами народов? Галоян считает, что межкультурное взаимодействие на глобальном уровне страдает поверхностностью, фрагментарностью. Происходит имитация и тиражирование высоких образцов культуры. Знание народов друг о друге остается на уровне стереотипных представлений.

Элементы глобальной массовой культуры нарушают целостность национальных культур, укорененных в традиции. Возникает ситуация соперничества смыслов и ценностей. Национальные культуры испытывают угрозу и вынуждены мобилизовываться. Как ответная реакция происходит поиск оснований собственной идентичности. Возрождение исторических культурных ценностей, осознание необходимости их сохранения. Таковы основные тенденции культурной глобализации, по мнению Галояна.

Глобализация затрагивает в первую очередь материальную сторону человеческой жизнедеятельности, стандартизируя образ жизни народов и стран по всей планете. По мнению Гусейнова в духовной сфере глобализация привнесла все усугубляющееся размежевание, и в этом главное противоречие современной эпохи.

Информационно-технологического единства явно недостаточно для повышения уровня общечеловеческой сплоченности. Глобализация ведет к культурному изоляционизму. Диалог культур – единственный путь к духовно-нравственному сплочению народов. Речь о формировании *глобального этоса*. Глобальный этос означает сформировавшийся в процессе совместного существования, ценностно обусловленный общественный нрав. Внутренним этико-культурным установкам необходимо придать внешнюю форму в виде конкретной символики, закреплённых международных норм поведения.

Глобализация в сфере экономики, политики, коммуникации на самом деле создает площадки для межкультурного общения. На этих площадках (транснациональные корпорации, Интернет, международные институты) устанавливаются глобальные формы общения, позволяющие людям разных культур вести единое существование. Глобальная культура возникает сама по себе. Оказавшись в коммуникативной ситуации, где отсутствуют традиционные разделительные линии как государство, национальность, религия, люди ведут себя более сдержанно и уважительно чем обычно.

Глобальный этос уже в своих зачаточных формах присутствует в опыте международных взаимодействий. Важно отметить, что глобальный этос не

исключает национальные этосы. Культурные последствия глобализации не обязательно должны быть негативными. Глобальный этос – это новый этико-культурный стандарт общественных нравов общий для всех народов, совершенно не исключаящий их различий, культурного плюрализма. Для формирования полноценного глобального этоса одной лишь коммуникативной целесообразности недостаточно. Требуется еще выработка смыслов, дающих направление будущего развития мира.

Чумаков говорит о существовании *универсального единства мирового сообщества*. Речь не о том, что существует в мировом сообществе некое всеобщее единообразие или оно может наступить в будущем. Такая перспектива означала бы действительный конец истории. Универсальное единство мирового сообщества проистекает из «общечеловеческих культурных и цивилизационных оснований» [5, р. 421]. Природа глобализации заключается в установлении и поддержании сбалансированных международных отношений. Все что характеризует глобализацию – транснациональные корпорации, международные организации, Интернет и пр., содействует интегративным процессам, формированию единого общепланетарного мышления.

Общепланетарное мышление можно назвать отражением глобальной культурно-цивилизационной целостности. По форме самосознание людей может быть локальным, региональным или глобальным. По содержанию оно включает духовные и материальные ценности культуры общества, к которому они принадлежат. Глобальное или общепланетарное мышление проявляет себя в терминах межкультурного диалога. Заставляя задуматься о коэволюции различных культурно-цивилизационных систем, ойкумен, входящих в состав единой мировой социосистемы. Высокотехнологичные средства и новейшие формы коммуникации способствуют межкультурному диалогу. «сознание все большего числа людей становится интерактивным, оказывая влияние и на их традиционное культурное и цивилизационное самосознание, направляя его в сторону признания и соблюдения общечеловеческих ценностей» [5, р. 420].

По мнению Чумакова, культура – явление по природе своей противоречивое. В диалоге культур изначально присутствует напряжение. Две противоположные тенденции: стремление к интеграции с одной стороны и желание защитить свою самобытность с другой создают указанное напряжение. Глобализация обострила существовавшие прежде в межкультурном взаимодействии противоречия, вывела их на иной качественный уровень. В условиях современного мира диалог единственная форма выживания [14].

Миронов считает, что коммуникация превращается в стержень современной культуры, но при этом ценность общения падает. Поскольку общение строится по принципу познания наиболее совпадающих смысловых структур. Нет напряжения, связанного с необходимостью отстаивать свою идентичность, которое присутствует в диалоге культур.

Трансформация современной культуры под воздействием информационных технологий происходит по пути разрушения локальных культур. «в условиях огромных коммуникационных возможностей, как это ни странно, диалог скорее разрушается и превращается в глобальный монолог» [6, р. 32]. Термином трансформация Миронов обозначает такое изменение системы, когда в ней под влиянием чужеродных элементов запускается процесс саморазрушения. При этом сохраняется внешняя целостность системы или видимость целостности.

Национальные культуры укоренены в конкретном социокультурном пространстве. В глобальном виртуальном коммуникационном пространстве, где отсутствует понятие территориальных границ диалог культур приобретает специфическое бытие.

Прокудин и Толстикова изучали перспективы диалога культур в виртуальном пространстве. Под всеобъемлющим влиянием информационных технологий происходит трансформация культуры. Физическое бытие имеет свою ипостась в виртуальном пространстве. Интернет приобрел статус отдельного социокультурного коммуникативного пространства, где сталкиваются и взаимодействуют культуры.

В виртуальных сообществах имеют место энтропийные процессы, связанные с размыванием культурных границ, утратой идентичности, переориентацией на другие ценностные установки. Социальные сети одновременно с этим могут использоваться как эффективный инструмент консолидации, защиты культурного ядра отдельных сообществ независимо от их физического местонахождения.

Внедрение цифровых технологий вывело интегративные процессы во всех сферах общества на общепланетарный уровень. Согласно Моисееву, объединение коммуникационных связей посредством интернет технологий формирует коллективный разум. Осознание общепланетарным сообществом этого факта, наличие схожих представлений о том, что такое «Мы», и каково наше положение в мире, логически за собой выводит вопрос об общих целях развития.

Что же такое коллективный разум или интеллект? Коллективный интеллект означает некое коллективное знание, а также технологию хранения и передачи этого знания. Коллективный интеллект – продукт эволюции природы. Физиологически мозг человека сформировался уже 30-40 тыс. лет назад, с тех времен его сверх возможности определял коллективный интеллект. Коллективный интеллект обнаруживает тенденцию ко все возрастающему развитию. На заре истории человечества он имел преимущественно локальный характер. Современные средства связи вывели коллективный интеллект на общепланетарный уровень.

К мировому сообществу уже пришло осознание того, что существуют глобальные проблемы, решение которых уже не под силу отдельным стра-

нам. Коллективный интеллект в планетарном масштабе – это уже не стихийное явление. Он стал объектом целенаправленного воздействия в целях сохранения современной цивилизации. Разработка стратегии коллективных действий в решении глобальных проблем - определяющее направление деятельности человека, ставшего могущественным фактором эволюции биосферы. На современном этапе мирового исторического развития «Коллективный Разум становится не только опорой развития вида *Homo sapiens*, но и объектом целенаправленных усилий по его совершенствованию» [3, p. 177].

Некоторые особенности развития информационного общества

Одно важное свойство природных систем – это образование у них новых свойств не редуцируемых к свойствам составляющих их элементов. То, что Моисеев назвал механизмами «сборки». Определить новые свойства частично возможно на основе знаний о свойствах элементов, но не все так очевидно просто. Это скорее исключение, чем правило. Система получает принципиально новые характеристики в процессе «сборки» и это одно из фундаментальных ее характеристик. Образование сложных связей между большим количеством элементов, достижение сложности связей некоторого порогового значения приводит к появлению новых необратимых свойств в системе. Например, появление мышления как результат резкого усложнения связей между нейронами в мозге.

Механизмы «сборки» работают и в социальной системе. Цифровая революция интенсифицирует обмен информационными потоками между людьми. Если сравнить отдельного человека с нейроном, а человечество с мозгом, то можно представить какими темпами будет развиваться мировой мозг если связи между его нейронами будут по-прежнему расти и усложняться. Очевидно, общечеловеческое самосознание выйдет на совершенно новый уровень, в нем появятся свойства, прежде не наблюдавшиеся на более примитивном уровне развития системы.

Информационные технологии создали условия для развития коллективного творчества, в который включается все больше и больше людей, причем в интерактивном режиме. Развитие идей, формирование новых представлений и знаний в результате их интенсивного обмена – тоже эффект «сборки». Моисеев высказал предположение что, когда количество абонентов компьютерных сетей станет достаточно большим и характер связей между ними усложниться настолько, то произойдет бифуркация в социальной системе. Трудно предположить какими именно, но компьютеризованное общество будет обладать уникальными системными свойствами.

Глобальный эволюционный процесс не хаотичен, он следует принципам самоорганизации, хотя в нем время от времени и появляются точки бифур-

кации, которые можно сравнить с вихревыми образованиями, но и они рано или поздно разрушаются, давая место новым структурам. Со временем сложность организации системы возрастает, этот процесс неотвратимо ведет к утрате стабильности системы в целом. Но как было уже отмечено, природа для самосохранения продуцирует все новые формы организации материи.

Можно говорить о постепенном необратимом процессе усложнения всех общественных отношений как о тенденции, ожидаемом варианте изменений, но ни как о строгой закономерности. Нельзя забывать о бифуркационных явлениях направление которых непредсказуемо. Их можно ожидать на том предположении, что в какой-то момент усложнение системы достигнет своего предела, после чего она перейдет в качественно иное состояние. Как видим одни и те же постулаты универсального эволюционизма Моисеева сохраняют силу для всех форм материи, в том числе и для социума.

В современном мире мы наблюдаем коммуникационную гибридизацию, развивающуюся как единый общественный процесс. Исследователь проблемы взаимодействия оффлайновых и онлайн-сетей Густаво Кардозо (1998) писал: «Мы присутствуем при появлении нового представления о пространстве, где физическое и виртуальное влияют друг на друга, закладывая фундамент для возникновения новых форм социализации, нового образа жизни и новых форм социальной организации» [8, р. 158]. Киберпространство становится неотъемлемой частью мира физической реальности.

Кастельс отмечал, что Интернет становится основой социальности в современном обществе. Структура социальных связей усложняется с появлением новых форм социальности. Территориально детерминированные формы социальности не исчезли и не исчезнут, но их роль в структуризации общественных отношений становится второстепенной. Общество не стремится к формированию какой-то одной модели социального взаимодействия. Оно эволюционирует в направлении увеличения разнообразия этих моделей. Если местоположение уже не является единственным источником социальности, то пространство, понятое в самом абстрактном смысле, проливает свет на строение современной социальной структуры.

Сети – это форма организации социальных взаимодействий. Общие цели, ценности и интересы объединяют людей в группы и сообщества. Наиболее ярко сказанное демонстрируется на примере дружеских связей. Но это также справедливо в отношении родственных связей, когда отдельные члены семьи живут раздельно, но поддерживают контакт благодаря различным средствам коммуникации. Барри Уэлман определяет «сообщество» как сеть межличностных связей, обеспечивающих социализацию, поддержку, информированность, чувство принадлежности и социальную идентичность [10, р. 228].

В современном обществе наиболее крепкие связи представлены нуклеарной семьей. Патриархальные или традиционные формы семьи, когда не-

сколько поколений ближайших родственников проживают вместе явление на сегодняшний день редкое. Дружеские связи наиболее избирательные. Связи, устанавливаемые на рабочем месте не менее важны. Большая же часть контактов – это так называемые слабые связи, они не требуют личных контактов и обеспечиваются различными средствами связи. Значение слабых связей не стоит преуменьшать, поскольку они используются для проведения досуга, обучения, получения информации.

Кастельс вслед за Уэлманом современную модель социальности назвал *сетевым индивидуализмом*. Каким образом Интернет способствует появлению сетевого индивидуализма? Слабые связи находят поддержку в виртуальных сетях. Люди не ищут долговременных личных отношений в сети. Однако это не значит, что цели пользователей исключительно инструментальные, нередки случаи, когда онлайн сообщества создаются в целях оказания эмоционально-личностной поддержки. При этом контакты с онлайн-партнерами могут оставаться анонимными. Несмотря на непрочность и кратковременность таких контактов люди используют их в качестве одного из своих социальных проявлений. Интернет рождает новые виды слабых связей как это видно по многочисленным виртуальным сообществам. Слабые связи не требуют больших затрат эмоциональной энергии и в этом плане Интернет служит идеальным средством для поддержания таких связей. При дистанционном общении достаточно просто обозначить свое присутствие в виде электронного сообщения, избавляющего от необходимости вступать в более глубокое взаимодействие. Конечно, электронные средства связи положительно влияют на крепкие связи, когда члены семьи общаются на расстоянии.

Социальное взаимодействие всегда осуществлялось в виде сетей. Сетевой индивидуализм существовал и до появления компьютерных средств коммуникации. Интернет еще более усложнил структуру общественных отношений став материальной основой, технологическим базисом для распространения и превращения сетевого индивидуализма в доминирующую форму социальности. Сетевой индивидуализм объединяет в единую социальную структуру изолированных индивидуумов, каждый из которых преследует свои цели и интересы. Индивидуумы как в физическом мире, так и онлайн строят свою деятельность исходя из личных представлений и ценностей. Виртуальные сообщества становятся эффективным инструментом в деле мобилизации и объединения людей. «сеть заменяет место в качестве основы социальности как в пригородах, так и в городах» [8, p. 153].

Тоффлер рисует наступление эпохи Третьей волны как радикальную трансформацию всех сфер общества: социосферы, техносферы, инфосферы и пр. Инфосфера – совокупность средств коммуникации в истории дважды переживала глубинную трансформацию. Человечество смогло сохранить себя и эволюционировать благодаря общей или социальной памяти. Перво-

начально социально значимая информация хранилась и передавалась из уст в уста т.е. хранилась в частной памяти отдельных людей. Объем социальной памяти был ограниченным. В эпоху Второй волны количество средств хранения информации неизмеримо возросло, возросло и количество кумулятивного знания повлекшее за собой ускорение социальных изменений. Инфосфера Третьей волны пополнилась электронными средствами массовой информации. Современная цивилизация имеет возможность подробнейшим образом зафиксировать саму себя в массивах информации. Социальная память всегда была живой в том смысле что она не просто передавалась, но каждый раз переосмысливалась и творчески перерабатывалась. Теперь она не просто активна, но благодаря Интернету еще и интерактивна.

Тоффлер, предсказывал: важным моментом изменений в инфосфере станет децентрализация средств массовой информации. Это обеспечит рост разнообразия в информационном потреблении. Что в свою очередь повышает уровень осознания собственной индивидуальности. Мотивирует на поиски собственной идентичности, поскольку новые средства массовой информации предлагают, как никогда раньше богатый выбор ролевых моделей и стилей жизни.

Информационная бомба разрушает стереотипное мышление. До Третьей волны образы, идеи разрабатывались и распространялись централизованно. Информационное изобилие приносит изобилие образов, которые непосредственно трансформируют картину мира, оказывают влияние на поведение. Дело не в простом ускорении информационных потоков, а в их функционировании на иных принципах. Это явление Тоффлер назвал *«демассификацией масс-медиа»*. Суть этого явления в том, что сегодня массы людей перестали получать информацию из одного источника и быть заложниками стандартизированного образного ряда. Небольшие группы населения стали активно обмениваться между собой информацией.

Человек оказался в инфосфере наполненной противоречивыми мнениями, успевая высветить лишь отдельные фрагменты со всех сторон прилетающих к нему образов. Эти фрагменты похожи на мгновенные кадры, вырванные из контекста отдельных историй, полный и изначальный смысл которых ускользает. Электронные средства информации еще более нарушают стройность образного ряда, разбивая их на крошечные кадрики. Подача информации также изменилась, стала модульной т.е. менее систематизированной.

В современной клиповой культуре человек учиться создавать из разрозненных модулей информации целостные концепции. С одной стороны, он вынужден постоянно пересматривать свою картину мира и это достаточно утомительное занятие. С другой так формируется и совершенствуется индивидуальность. В таком демассифицированном обществе необходимо прилагать гораздо больше усилий чем раньше, чтобы достигнуть консенсуса.

Третья волна расширила границы понимания термина «прогресс», привнесла в него новые значения. «Социальный строй, в котором моральные и эстетические нормы, политика или окружающая среда деградируют, не является прогрессивным, каким бы богатым или технически изощрённым он ни был» [9]. Тоффлер представлял прогресс в образе цветущего ветвистого дерева. Ветви тянущиеся ввысь олицетворяли многообразие и богатство человеческой культуры.

Выводы

Диалог культур драматически противоречивый процесс поскольку к единству возможно прийти лишь утверждая свою идентичность (Гусейнов). Процесс порождения смыслов, познание внеязыковой реальности неминуемо нуждается во множестве языков. Язык здесь следует понимать как форму индивидуального сознания (Лотман) или систему представлений (Моисеев). Создание в процессе диалога общего смыслового пространства есть путь к взаимопониманию. По Лотману ценность информации, циркулирующей в общем смысловом пространстве связана с непересекающимися частями языковых пространств участников диалога. Диалог тем более ценнее чем больше различий между его участниками. Идеальное совпадение языковых пространств может происходить в системах без памяти, например компьютерах. В живом взаимодействии культур всегда присутствует напряжение, поскольку язык выполняет функцию сохранения и трансляции исторической памяти, которая у каждой культуры своя.

Каковы последствия глобализации для межкультурного взаимодействия? Природа глобализации сопряжена со стандартизацией. Начавшись как экономико-социальная трансформация общества глобализация затем охватила политическую и культурную сферы. В связи с этим исследователи по-разному трактуют культурные последствия глобализации. Негативные последствия обозначают как культурный изоляционизм (Гусейнов), разрушительная трансформация локальных культур (Миронов), унификация культур (Галоян), энтропию (Прокудин, Толстикова).

Галоян допускает возможность диалога культур, но не в виде формирования некой единой общемировой культуры. Гусейнов, Чумаков, Моисеев напротив считают, что единство в отношении жизнеполагающих устремлений как раз является условием диалога, не важно в какой форме он будет реализован, как глобальный этос (Гусейнов), общепланетарное мышление (Чумаков) или коллективный разум (Моисеев).

Сегодня диалог культур осуществляется в условиях гибридной коммуникации т.е. как в традиционном физическом пространстве, так и в виртуальном. Исследовавшие проблему диалога культур в виртуальном пространстве

[7], отмечали, что виртуальные сообщества могут положительно влиять на консолидацию как отдельных социальных групп так и народов.

Согласно концепции универсального эволюционизма Моисеева, в природных системах функционирует механизм «сборки». Это когда в природных системах в процессе эволюции появляются новые свойства, не редуцируемые к их составным элементам. Поскольку социум относится к природным системам в нем также срабатывают механизмы «сборки», такие, как например распространение сетевого индивидуализма (Кастельс) или демассификация средств массовой информации (Тоффлер).

Интернет заставляет заново переосмыслить понятия «пространство» и «сообщество». Современное общество функционирует в условиях коммуникационной гибридизации. Если раньше местоположение играло первостепенную роль в формировании сообществ, то сегодня в связи с тем, что массовые коммуникации переносятся в виртуальное пространство, общие интересы и цели становятся основой, объединяющей людей в сообщества.

Сеть как универсальная форма организации социальных взаимодействий существовала и до появления Интернета. Современный человек как никогда раньше получил возможность выстраивать свои социальные взаимодействия исходя из своих индивидуальных предпочтений. Это явление Кастельс обозначил термином сетевой индивидуализм.

Возможность небольшими группами людей обмениваться между собой информацией Тоффлер назвал демассификацией средств массовой информации. Благодаря Интернету этот процесс ускорился, приобрел глобальные масштабы. Человек постиндустриальной эпохи вынужден искать самого себя в потоках обрушившейся на него информационной лавины.

Обсуждение

Говоря о сущности диалога культур, важно было выяснить что важнее: универсальное или самобытное. Анализ ряда источников показывает, что самобытное имеет первичное значение, поскольку именно с него все начинается и к нему же возвращается. Каждая культура стремится к самовоспроизводству. Этой целью опосредовано стремление культур к диалогу.

Одна культура смотрится в другую не для того, чтобы считаться с ней, найти себя в ней, а для того, чтобы отличить себя от нее, противостоять ей, глубже осознать собственную идентичность (XI Международные Лихачевские научные чтения, 13–14 мая 2011 г., стр. 66). Если нет напряжения, порожденного культурным и языковым разнообразием, различиями в представлениях о мире, ценностях, то отпадает необходимость в диалоге. Диалог есть более сложная форма сосуществования. Он не достигается путем простого декларирования равенства перед законом [14].

Глобализация в сфере межкультурных отношений непосредственно связана с развитием информационных технологий. В результате развития информационно-коммуникативных технологий диалог культур обрел свою ипостась в виртуальном пространстве. Интернет приобрел статус отдельного социокультурного коммуникативного пространства, а виртуальные сообщества представляют собой новую форму массовости.

2022 год завершает десятилетие сближения культур (2013-2022) объявленный UNESCO. На ЮНЕСКО возложена миссия по выявлению универсальных ценностей мирового культурного наследия, сформировавшегося в результате исторического процесса взаимовлияния цивилизаций. В задачу ЮНЕСКО также входит обеспечение доступа всех народов к современным средствам коммуникации: «Поскольку возможности слушать, делиться, говорить и понимать умножаются, мы играем ключевую роль в поощрении и содействии этим обменам, чтобы человечество получало дополнительные выгоды от такого общения» [15].

С появлением электронных средств коммуникации социум трансформируется, переходя на принципиально иной качественный уровень. Интернет с его виртуальными сообществами создал новые формы социального присутствия. От этого изменяется структура и динамика общественных отношений. С одной стороны виртуальные формы коммуникации несут в себе мощный объединяющий потенциал с другой мотивируют людей на более активный поиск собственной идентичности.

Заключение

Глобализация и современные информационно-коммуникативные технологии качественно трансформируют диалог культур. Вместе с тем рождаются новые вызовы. Чем более насыщенной и противоречивой становится глобальная инфосреда тем сложнее делать выбор, утверждать и пестовать свою индивидуальность, устанавливать в обществе консенсус. Данная статья открывает новые направления исследований, предлагая взглянуть на проблемы идентичности и диалога культур в их органической взаимосвязи.

Список литературы

- 1 Гусейнов А.А. Диалог культур: пределы и возможности // Диалог культур и партнерство цивилизаций: VIII Междунар. лихачевские науч. чтения. – СПб., 2008. – С. 65-70.
- 2 Лотман Ю. М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис, 1992. – С. 272.
- 3 Моисеев Н. Н. Избранные труды. В 2-х томах. Междисциплинарные исследования глобальных проблем. Публицистика и общественные проблемы., т. 2. – М.: Тайдекс Ко, 2003. – С. 264.
- 4 Галоян А.С. Культурные последствия глобализации // Studiaculturae. – 2013. – № 16. – С. 217-224.

- 5 Чумаков А.Н. Метафизика глобализации. Культурно-цивилизационный контекст, 2 ред. – М: Проспект, 2016. – С. 496.
- 6 Миронов В. В. Трансформация культуры в пространстве глобальной коммуникации. – СПб: СПбГУП, 2019. – С. 60.
- 7 Прокудин Д.Е., Толстикова И.И. Взаимодействие культур в виртуальном пространстве // Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология. 2018. Т.34. Вып.2. – С.288–298.
- 8 Кастельс М. Гапактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. – Екатеринбург: У-Фактория, 2001.
- 9 Тоффлер Э. Третья волна [Электронный ресурс] URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/4821>. (дата обращения: 01.07.2023).
- 10 Wellman B. «Phisical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking // International Journal of Urban and Regional Research. 2001.vol. 25. № 2. – Pp. 227-252.
- 11 Leeds-Hurwitz W. International encyclopedia of language and social interaction, vol. 2. – Boston: John Wiley & Sons, 2015.
- 12 Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма - ответы на глобализацию. – М: Прогресс-Традиция, 2001.
- 13 Chumakov N. Culture in the Global World and Opportunities for Dialogue // Synthesis Philosophica. 2016. vol. 2. № 62. – Pp. 413-422.
- 14 Mironov V. Dialog of cultures and deformation of the notion of tolerance in today's globalizing world // Global World: System Shifts, Challenges and Contours of the Future: the 17th International Likhachov Scientific Conference. – St. Petersburg, 2017.
- 15 Deardorff D. K. Manual for Developing intercultural competencies: story circles. - UNESCO, 2020. – P. 101.

Transliteration

- 1 Gussejnov A.A. Dialog kul'tur: predelyi vozmozhnosti [Dialogue of Cultures: Limits and Possibilities] // Dialog kul'tur i partnerstvo civilizacij: VIII Mezhdunar. Lihachevskie nauch. chtenija. – SPb., 2008. – S. 65–70.
- 2 Lotman Ju. M. Kul'tura i vzryv [Culture and Explosion]. – М.: Gnozis, 1992. – S. 272.
- 3 Moiseev N.N. Izbrannye trudy. V 2-h tomah. Mezhdisciplinarnye issledovanija global'nyh problem. Publicistika i obshhestvennye problem [Selected Works. In 2 Volumes. Interdisciplinary Studies of Global Problems. Journalism and Public Problems], t. 2. – М.: Tajdeks Ko, 2003. – S. 264.
- 4 Galojan A.S. Kul'turnye posledstvija globalizacii [Cultural Consequences of Globalization] // Studia culturae. – 2013. – № 16. – S. 217-224.
- 5 Chumakov A.N. Metafizika globalizacii. Kul'turno-civilizacionnyj kontekst [Metaphysics of Globalization. Cultural and Civilizational Context], 2 red. – М: Проспект, 2016. – С. 496.
- 6 Mironov V.V. Transformacija kul'tury v prostranstve global'noj kommunikacii [Transformation of Culture in the Space of Global Communication]. – SPb: SPbGUP, 2019. – С. 60.
- 7 Prokudin D.E., Tolstikova I.I. Vzaimodejstvie kul'tur v virtual'nom prostranstve [Interaction of Cultures in Virtual Space] // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Filosofija i konfliktologija. – 2018. – Т.34. – Вып.2. – С. 288–298.
- 8 Kastel's M. Gapaktika Internet: Razmyshlenija ob Internete, biznese i obshhestve [Internet: Reflections on the Internet, Business and Society] Internet: Reflections on the Internet, Business and Society]. – Екатеринбург: У-Фактория, 2001.

9 Toffler Je. Tret'javolna, available at: <https://gtmarket.ru/library/basis/4821>. (accessed: 01.07.2023).

10 Wellman B. «Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking // International Journal of Urban and Regional Research. – 2001. – vol. 25. – № 2. – Pp. 227-252.

11 Leeds-Hurwitz W. International encyclopedia of language and social interaction, vol. 2. – Boston: John Wiley & Sons, 2015.

12 Bek U. Chto takoe globalizaciya? Oshibki globalizma – otvety na globalizaciyu [What is globalization? The mistakes of globalism - responses to globalization]. – M: Progress-Tradicija, 2001.

13 Chumakov N. Culture in the Global World and Opportunities for Dialogue // Synthesis Philosophica. – 2016. – vol. 2. – № 62. – Pp. 413-422.

14 Mironov V. Dialog of cultures and deformation of the notion of tolerance in today's globalizing world // Global World: System Shifts, Challenges and Contours of the Future: the 17th International Likhachov Scientific Conference. – St. Petersburg, 2017.

15 Deardorff D.K. Manual for Developing intercultural competencies: story circles. – UNESCO, 2020. – P. 101.

Imanbayeva Z., Altayev J., Zhiyenbekova A.

The Influence of Globalization and Modern Information Technologies on the Dialogue of Cultures

Abstract. The purpose of this article is to analyze the development prospects of the dialogue of cultures in the modern globalizing world. The interrelation of globalization with information technologies that have transformed the social and communicative space is presented. The article shows the necessity of rethinking the concepts of space and community in the conditions of the information society. The authors, designating virtual space as a new basis for social community, demonstrate its positive and negative sides in the context of development for the dialogue of cultures.

Keywords: dialogue of cultures, globalization, virtual space, identity, community, information technology

Иманбаева Ж.М., Алтаев Ж.А., Жиенбекова А.А.

Жаһандану мен заманауи ақпараттық технологиялардың мәдениеттер диалогына әсері

Аңдатпа. Мақала қазіргі жаһандану әлеміндегі мәдениеттер диалогының даму перспективаларын талдауға арналған. Жаһанданудың әлеуметтік-коммуникативтік кеңістікті өзгерткен ақпараттық технологиялармен байланысы анықталды. Мақалада ақпараттық қоғам жағдайындағы кеңістік пен қоғамдастық ұғымдарын қайта қарау қажеттілігі негізделді. Авторлар виртуалды кеңістікті әлеуметтік қауымдастықтың жаңа негізі ретінде белгілей отырып, мәдениеттер диалогы даму контекстінде оның оң және теріс жақтарын анықтайды.

Түйін сөздер: мәдениеттер диалогы, жаһандану, виртуалды кеңістік, сәйкестілік, қоғамдастық, ақпараттық технологиялар.

ON THE PROBLEM OF FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN POST-NORMAL TIMES: THE EXPERIENCE OF DISCOURSE ANALYSIS

Shakenov Dias

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan)
shakenovdias17@gmail.com

Шакенов Диас Павлович

Мирзо Улугбек атындагы Ташкент ўлттық университети
(Ташкент, Ўзбекстан)
shakenovdias17@gmail.com

Abstract. Human loves comfort. Throughout the history of his existence, he transforms the environment for his comfort. As a result, we live in the Anthropocene epoch, in which Homo sapience impacts the planet's geological processes. Maintaining an ecological balance is vital for the human race's survival. One of the ways to organize a well-balanced urban environment is to analyze the way how the public communicates this problem, paying attention to the specific circumstances of a particular place. The methodology of the electronic sociological survey was used, as well as work with Google Trends to analyze the popularity of search queries on environmental issues in Almaty. This article, on the basis of an interdisciplinary study, analyzed the formation and development of the mass media discourse on urban ecologization in Almaty. The paper concludes that the ecological discourse form not only the main vector of the media content but also ecological consciousness since the greening of cities is impossible without the development of the ecology culture and ecology thinking.

Key words: ecology, politics, Postnormal times, Anthropocene, Capitalocene, core values

Introduction

Ecology has its roots deep in the culture and traditions of many countries. As a science, ecology declared itself in the 60s of the 19th century. At the stage of formation, it is associated with the name of Ch. Darwin and in the later period of E. Haeckel. Ecology originated as a branch of biology until the 60s of XX. Since the middle of the XX century, the subject of this science has been expanding. For example, have been emerging such areas as social ecology, and landscape ecology. The focus of the research mainly shifted toward an understanding of the relationship between man and the surrounding urban environment. The contours of urban ecology are being outlined by J.M. Pelt, B. Davis, and Foreman and Gaudron

worked in this direction. Since about the 70s, there has been a tendency to create an ecology of cities. In this regard, since the middle of the last century, attention to ecology as a science has been increasing. The most important researchers who laid the foundations of the national ecology are D.N. Kashkarov, T.Z. Zahidov, A.A. Abdulkasimov, P.I. Marikovskiy. The most important classical works on the study of urban ecology were written by M. Alberti, F. Adler and K. Tanner, R. Forman, K. Etingoff, and K. Paris, Modern researchers dealing with urban ecology in Central Asia are N.M. Rustamova, R.A. Salimbayeva, Sh.A. Normatova, N.I. Muminova, S.A. Fayzieva, D.T., Zinedinov and A.N. Sarsenbayeva, Sh. Fayziev, M.J. Burlibayev and D.M. Burlibayeva, G.A. Khodzhaeva [1].

It should also be disassembled key works in the field of ecology related to cities or places of the largest concentration of people. The book by M. Alberti (2008) entitled "Promotion of Urban Ecology: The Interaction of Human Activity and Natural Processes in urban ecology" describes the processes that influence the future of the Earth's ecosystems. The author of the book says that the pace and nature of urbanization have an increasing impact on the environment. Thus, one of the most difficult tasks for natural scientists and sociologists is to understand the complex system of interaction between humans and environmental processes. The questions and research methods characteristic of traditional disciplines give partial representations that reflect various epistemologies of the world. To generalize this knowledge of the necessary perception of the urban ecosystem as a whole. In this regard, the author believes that there is a need to change the way questions and methods are posed [2].

The first books on urban ecology were conference materials and appeared in the 1970s. In the 1980s, the first textbooks appeared, but their number left much to be desired. And in the 90s new books on urban ecology appeared almost every year. One such example is the book "An International Perspective on the Interaction between People and Nature" by Marzlaff et al., 2008 or the book entitled "Integration of Man and Environmental Processes" written by M. Alberti in 2008, or Forman's book "The Science of Cities" published in 2014. These sources of literature can be divided into various sections, one of which is urban ecology [1].

Urban ecology covers the biophysical and social causes and consequences of city heterogeneity. It should be noted that this direction is largely interdisciplinary. The conceptual and theoretical core of urban ecology connects the disciplines of humanities with natural science disciplines. Urban ecology can be described as a relationship between human activity and the structure, processes, and changes that took place in the city landscape. Urban ecology focuses on spatial heterogeneity. Its main research focus is on how humans interact with ecosystems and bring a spatial perspective to urban planning.

The following works analyze the origin and development of urban ecology. One of the books that are fundamental for urban ecology is written by Richard Forman and Michell Wile in 1986. The book is named Urban Ecology and con-

tains a wealth of material on ecology, geography, and biology. The book written by K.M. Parris (2016) “Ecology of Urban Environments” could be considered an introduction to urban ecology, based on an established ecological theory, and emphasizes the common features of urban ecology. The author argues that the existing ecological theory is adequate for understanding urban ecology at all levels of the organization, from individual organisms to entire ecosystems; effective science and management do not need to wait for a new theory of urban ecology [3].

The growth of both peaceful and military industries is increasing in the world. There is an increase in the number of chemical, biological and nuclear weapons of mass destruction. Pollution of soil, water, and air by industrial and agricultural wastes is stated. In the pursuit of profit, people are predatory towards living and inanimate nature. Modern man is mired in consumerism. There is a real threat of human extinction in the wake of the disappearance of many different species of living organisms on Earth. According to the Postnormal Times theory by Dr. Z. Sardar, the modern world is experiencing many crises. It is already difficult for a reasonable person to separate the crisis associated with the spread of viral infections from economic or political crises. Besides the fact that crises occur simultaneously, they have a global character. The world is global and the problems of our time, too. According to the scientist, this can be most clearly seen by the example of the environmental crisis, which no country can cope with alone. Environmental problems are inherent in all countries. And to one degree or another, the whole world is feeling the consequences of environmental problems. Environmental problems occupy a priority place and require urgent measures. The development of solutions should be based on research and scientific knowledge. One of the ways to organize a well-balanced urban environment is to analyze the way how the public communicates this problem, paying attention to the specific circumstances of a particular place [4].

In the XX century, the illusion of security was formed. A person achieves this illusion by means of separating himself from the “wild” nature with walls of glass and concrete. There is no dirt in the city, in other words, there is no land in the city. Rolling the living earth everywhere with smooth asphalt, the townspeople talk about the illusion of sterile cleanliness. However, the 2019 pandemic proves the opposite. We are part of nature and the human body itself is “dirty” in other words, we are not sterile and cannot live in sterile conditions. When we try to put ourselves in a super-sterile urban landscape, where there are no blades of grass, where it is wrong, why that sterility is another way to suppress what is inherent in nature, that is, nature is naturally considered as “dirty”. There is a need to revise many concepts and statements related to humans and urban ecology. Architect Dilip de Cuncha wrote the book “The Invention of Rivers” in 2019. The main idea of the book is that a person imagined that he could somehow control nature by indicating where it should be and in what form [5].

According to the author of this book, the very concept of a river does not exist. Our understanding of nature has led us to this, that we draw a line on the map

and say, here the land ends, and here the water begins. Moreover, we perceive this artificial line that we have drawn on the map as nature. However, nature does not include this non-existent, in fact, line. As a result, when the water passes beyond this line, we call this phenomenon a flood. Now the attitude towards the urban landscape and planning is changing in line with the idea expressed in this book. City planning departs from the illusion of binary opposition between the city and nature. The realization comes that man is a part of nature.

In the industrial era, the main goal of urban planning was to restrain the manifestations of nature, to try to take its manifestations under its control, and to put nature in some kind of framework. And now it turns out that we are coming to a new realization that the city is a part of nature. The city structure should not exclude all living things, there should be a balance. To achieve a balance with the environment, it is necessary to move away from the usual understanding of cleanliness in terms of asphalt sparkling in the sun and concrete and glass used everywhere in the urban environment. From the above, it becomes clear that there is a need to build a public ecological consciousness since the latter determines what the future of the planet will be. One of the options for building public ecological consciousness is to build communication about urban ecology in the media.

This paper, on the basis of a comprehensive interdisciplinary study, analyzed the formation and development of the mass media discourse on urban ecologization in Almaty.

Methodology

The article uses an interdisciplinary research method. The article uses the system method, the method of analysis and synthesis, and the statistical method. The methodology of the electronic sociological survey was used, as well as work with Google Trends to analyze the popularity of search queries on environmental issues in Almaty. In order to obtain conclusions, sociological surveys were conducted using the method of analysis based on ideas from M. Alberti (2008), and K. Parris (2016) was used to process the data obtained as a result of opinion polls.

Status of the Sustainable Development Goals of the Republic of Kazakhstan

The concept of the transition of the Republic of Kazakhstan to sustainable development for 2007-2024 is one of the most discussed topics. The functioning of specialized funds is recognized as one of the main economic instruments of environmental protection for financing projects aimed at preserving biodiversity and sustainable environmental management in Kazakhstan. There are more than a hundred environmental non-governmental organizations in Kazakhstan. To attract

the general public, such centers as the “National Environmental Action Plan for Sustainable Development”, the “National Environmental Center for Sustainable Development”, and the “Interstate Fund for Saving the Aral Sea (MFA)” were created, which includes the main divisions as the “Interstate Coordination Commission for Water Resources Management, a Regional environmental project was also created. The Center for Central Asia and the Center for Sustainable Development. The Aarhus Center, NGOs, the Coordination Center, the Fund for Sustainable Development in Kazyna (Samruk-Kazyna), and others play important roles in fulfilling international obligations related to sustainable development. Within the framework of the Caspian Environmental Program, regional monitoring centers, biodiversity, and desertification were established [6].

The large-scale environmental initiative “Green Bridge” was proposed by the first President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev at the 66th session of the UN General Assembly in September 2011. The Green Bridge initiative is formulated as follows: “Fair and safe to improve the quality of life for everyone, within the ecological boundaries of the planet”. The goal of the Green Bridge partnership is to create a practical interregional mechanism to support businesses developing in the direction of sustainable development, in other words, the transition to “green rails” using investments in the latest production technologies. In 2002, the Concept of Development of Environmental Education of the Republic of Kazakhstan was adopted. According to this concept, the country’s education system should develop and strengthen a program strategy for the introduction of environmental subjects for the formation of environmental consciousness [7].

The topic of ecology was further developed in the Law “On National Security of the Republic of Kazakhstan”, which came into force in 2012. 25, Article 181 specifies the following objectives: formation and development of an active life position of citizens and ecological culture in society based on the principle of sustainable development. The main problem in the Republic of Kazakhstan is the shortage of water resources. Quarterly reports on water quality were collected by Kazhydromet and evaluated for data quality and continuity. The reports include quarterly average measurements taken at some of Kazakhstan’s main water bodies in permanent locations. There are data from other sites, but they are not shown here because the continuity of the data was unsatisfactory [8].

Climate presents data indicating that climate change is likely to have a significant impact on Kazakhstan in the coming decades. For example, warming and decreasing precipitation in the arid western regions of Kazakhstan are likely to increase the current burden on human health and the availability of food and water. In addition, glaciers play an important role in the hydrological cycle of Central Asia, and an increase in temperature due to climate change, of course, can lead to the retreat or disappearance of glaciers, and there is evidence of such a decrease in Kazakhstan. The impact on water resources in this region can be dramatic, in fact, similar pressure

has occurred in the recent past. If there is a long period of net mass loss, glacial runoff will initially increase until the glacier reaches its maximum runoff velocity, and after reaching the runoff will decrease as the glacier volume decreases [9].

In Kazakhstan, the Aral Sea depends on the flow of two glacial rivers, the Syr Darya and the Amu Darya, which originate in the Pamir and Tien Shan mountains. The Pamir Mountains are located south of Kazakhstan, mainly in Tajikistan, and the Tien Shan Mountains are located on the border with Kyrgyzstan and northern China. Kaser et al. (2010) found that the melting of glaciers feeding the Aral Sea basin, which leads to a lower seasonal dependence on glacier melting, will lead to an even greater decrease in seawater levels [10].

The consumption of fresh water for industrial processes is the highest in Almaty (19.5% of the total consumption in the country) compared to other regions where fresh water is used for irrigation and agricultural water supply. Excessive lead content in some samples may indicate the possible development of kidney disease since lead negatively affects the work of the excretory system. Our data on the excess lead content in the air, water, and soil are consistent with the results of other authors who found the highest concentrations of heavy metals in the soil of the intersection, airports, and military depots.

Megacities are the most susceptible to environmental problems. Solving environmental problems in cities such as Almaty, Astana, Ust-Kamenogorsk, Temirtau, Atyrau, etc. is the preservation, first of all, of the vital activity of the urban environment and man.

Media Discourse Analysis Results

In Kazakhstan, mass media stories related to the ecology of cities are increasingly appearing. However, there are nuances and difficulties in the communication of urban ecology problems. One of the reasons for the complexity of communication of urban ecology problems is that the picture that scientists predict and the consequences associated with it do not always fit into the subjective framework of understanding urban ecology issues. For example, global warming can be questioned by ordinary people due to the fact that in a certain city, there is a sharp drop in temperatures. In this connection, people are wondering what kind of global warming is if it's cold in our country. Scientists often make predictions related to the future of our planet. In the press, they are reflected in articles about the terrible pictures of our future and calls for immediate action. Because if we don't do anything now, by 2050 it will be too late, and the apocalypse will come. However, such stories in the press are also not always positively perceived by the public. Readers get tired of this kind of alarmism. Does the question arise of how to build a communication system to transform public consciousness? After all, it is the public consciousness that should serve as a driver of political and economic changes.

In connection with the above, there is a need to build a general concept of building communication of urban ecology in Kazakhstan. This in turn justifies the need to analyze existing models of communication and discourse of urban ecology in the Kazakhstan mass media.

In the course of work on the analysis of the discourse of urban ecology and communication models, the leading Kazakhstan media were analyzed. In particular, communication mechanisms are analyzed, how they work, how they don't work, and why one should talk about certain problems in one way or another. Based on the analysis of the press had been found out six important topics in the discourse on urban ecology.

- Subjective-negative communication model and its inherent subjects
- Subjective alarmist
- Subjective-constructive communication model and its inherent themes
- A model of subjective communication based on political and economic problems
- A model of subjective communication based on questions – “What to do?” and “Whose fault is it?”

- The model of objective communication and its inherent subjects

An analysis of the media resources of Kazakhstan shows that the subjective-negative topic of discourse is one of the most pronounced topics, accounting for 35.2 percent.

The topic of the discourse “Subjective alarmists” is one of the most common topics of discourse in the Kazakhstan media and accounts for 26.3 percent of the total number of stories. The topic of subjective and constructive discourse is well covered by 20.2%.

The subjective topic of discourse, covering political and economic topics, is represented by 9.8 percent. Although the environmental issue is the basis of the official development policy of Kazakhstan, these topics of discourse do not attract much attention.

The model of objective communication based on personal stories is 7.8 percent. Analysis of the range of the subjective communication model based on the questions – “What to do?” and “Whose fault is it?” shows that this topic is the least affected topic of discussion. It accounts for only 4.7 percent of articles in the Kazakhstan press. Consequently, the most popular topics in the Kazakhstan media include: subjectively negative, subjectively constructive, and alarmist, stories raising the question – “Whose fault?” and stories based on an economic approach to discussing urban problems ecology.

Analyzing the Kazakhstan media, we can distinguish two trends that we are observing now and that we will observe in the near future. First of all, this is a description of the consequences of climate change. These changes are very difficult to predict, and they are happening more and more often. If there are floods and hurricanes in one city, then there may be drought and fires in another. Of course, the manifestations of climate

change are associated with geographical factors, and the preparedness of the authorities and the population to solve environmental problems, but these facts do not remove the question of the comfort and safety of living in modern cities. And the second trend concerns everyday life. For example, faulty storm sewer systems that do not withstand pressure during heavy rainfall and stop working, which leads to flooding of pedestrian crossings, sidewalks, and so on. During the heat, the townspeople also experience inconveniences. Vast highways of megacities are heated and the city turns into an oven, which affects the growth of cardiovascular diseases and exacerbations of other chronic diseases. Of which two main paradigms were identified.

In the next section of the paper, the features of communication associated with each of the narratives outlined above will be outlined. An objective model of communication and its inherent themes. These topics consist of narratives that can be called objective and scientific. In other words, these are stories in the media that narrate and appeal to scientific facts, narratives in which there is no place for the subjective – human. These narratives are the basis of scientific and government reports, including reports on the work of intergovernmental groups and experts on climate change. Such reports are regularly published in the Kazakhstan media and on the basis of these reports, a further agenda of actions taken at the global and regional levels are formed.

That is, there is the language of science, the language of dry facts, graphs, statistics, and historical facts. Graphs and figures are perceived by the public if they are colorfully visualized and presented in a language accessible to the general public. However, such communication still has its limitations, and first of all, they are connected with the fact that a person or a story related to a person is mostly absent in this type of communication.

The narrative covering stories related to the scientific view of climate change problems is characterized by the scale and absence of a person or a subjective position in the stories, perhaps due to the fact that some processes are so large-scale that it is difficult to understand and feel them. For example, even by and large we cannot imagine how big the “garbage island” in the Pacific Ocean or the landfills of megacities is. Even if we come and look at the landfill, we still won’t get our eyes around it.

Subjective-Negative Communication Model

Another model of communication with its inherent narratives was identified. The second model contains stories of specific people. Such stories are very often used as arguments in climate communication. These stories are subjective and talk about climate change through problems related to specific people. Such stories help to understand the possible consequences of climate change. This type of communication is very common in Kazakhstan. For example, there are many stories in which citizens suffer from air pollution or the quality of drinking water. This method of communication in the center poses specific problems faced by the population

of large cities. This model is communication-based on a subjective purely human understanding of the problem. The plots of this communication model talk about what is happening here and now, how bad it is already now, and how bad it is for a particular city or a person who breathes polluted air every day.

There are too many stories with a negative narrative, and they are no longer perceived as something important that requires everyone's attention and intervention. The media of Kazakhstan very often cover stories in which the audience begins to see just suffering people. Stories of endlessly suffering citizens from floods, sudden cold snaps, or abnormal heat are broadcast on news channels, and they are written about in newspapers and magazines. In other words, in these stories, environmental issues and the need to change the situation fade into the background. In response to this negative news, viewers sometimes have a backlash, which they share in the comments under the articles. For example, that they are not so bad, or they are far away and it does not concern them, there are opinions that global warming is even for the best since it will get warmer in the cold regions of the country.

Subjective Alarmist Model of Communications and its Inherent Themes

Another variant of the ecological narrative is based on the idea that it is already bad now, but it will be even worse later, it is also called an alarmist. Basically, the picture described by such plots is large-scale and pessimistic. In this version of communications, there is a description of the pictures of the future of the planet. For example, in 100 years, what the earth will look like, how all the island states will disappear, and what will become of people in coastal cities? This type of communication is similar to the subjective-negative model of communication by the number of negative stories and differs mainly in the scale of these stories. Just as in cases with a subjective-negative model of communication, people get tired of constant negativity and stop taking the problem seriously. This kind of subjective alarmist model of communications and its inherent themes, we often observe in Almaty, hearing scientists' predictions about future changes that will affect life in megalopolises in the near future.

Subjective-Constructive Model of Communication and its Inherent Themes

Based on the peculiarities of the human psyche, the audience gets tired of constantly negative news, and interest in the topic of environmental problems weakens, trying to abstract, and close themselves off from problems, thereby not taking all the consequences seriously. In this regard, a third variant of the climate narrative and climate communication is being formed, which is associated with so-called decision journalism or constructive journalism. This variant of the climate narrative is that instead of telling stories of how people endlessly suffer, stories of positive experiences are told. For example, stories about how someone did something and changed the situation for the better. Often the media of Kazakhstan, sanctify the solution of

problematic situations or scientific inventions that help to improve the situation, thereby focusing the attention of citizens on the problem from its positive side.

The essence of the model is that all people are exposed to the harmful effects of climate change, which have a global scale, but the stories of this model of communication are connected with the solution to a local problem. For example, the existing problems in such a large city as Almaty, namely insufficient purification of drinking water, or too many cars on the streets of the city, which increases the level of air pollution, illegal felling of trees, or the construction of park areas. That is, the story begins with an explanation of the problem and its consequences in a specific place at a specific time. Against this negative background, a hero or a group of people appears who are doing something to solve this problem, proposing or implementing a specific project. These heroes come up with some kind of solution. It can be activists; it can be social entrepreneurs or a local initiative group that comes up with some kind of solution to the problem. In other words, people who are making efforts to solve the problem at the local level. In this kind of story, the initiative is promoted and a way to solve problems is proposed.

The main feature of this kind of story is that, to the description of the problem and the suffering of people, a solution to this problem or a way to solve this problem is added. For example, environmental actions of various kinds are held in Almaty, such as the cleaning of urban areas from garbage by an initiative group with the support of government agencies. Various actions are being held in Almaty to clean up territories, as well as tree planting actions, one such eco-actions is “Planting the forest together”, 500 trees were planted in the Aksai gorge. And it is the solution to the problem, even a small one, that becomes the central idea of the plot. The focus of this communication model is always a specific hero or a group of heroes who did something and it turned out, and this is the essence of the approach of decision journalism or constructive journalism. And there are more and more such stories.

On the one hand, there are stories in the Kazakhstan media based on dry scientific facts. For example, discussing the nature of global warming, which began 30,000 years ago, and which continues to this day and will continue for tens of 1000 years. On the other hand, in parallel, there are topics of discourse directly related to a person related to the separation of garbage, saving water and electricity at the household level, and the like.

In connection with the division of discourse into two paradigms, a certain paradox arises based on the contradictions between the discourse about global processes and local stories related to human existence, which, referring to Rosemary Randall, can be designated as parallel narratives. And they were also discussed above, at the beginning of the chapter, when comparing scientific ecological consciousness and public ecological consciousness.

Public ecological consciousness raises subjects related to subjective issues. For example, whether a citizen should throw a plastic cup into a plastic basket is not cor-

related with strictly scientific subjects. These two discourses exist in their own paradigm, subjective and objective. Man is part of nature and part of the global process of the sixth extinction of species. By virtue of this, the problem of choice is removed since humanity does not choose between this process and some other, man himself is part of this process. These two discourses are parallel narratives that do not fit together at all.

On the one hand, there is a narrative about large geological processes, and on the other hand, there is a narrative about the fact that people should reduce CO₂ emissions by 2030, people should share garbage, they should educate our compatriots about possible ways to introduce an environmentally oriented consciousness. There is a gap between these standards to such an extent that in fact, when it comes to discussing global warming from the point of view of guilt and responsibility, everyone always talks about it from a subjective position.

From the above, a question arises related to another storyline related to the concept of guilt. Some people wonder why a person should be ashamed that he threw away plastic cups being part of this inexorable and grandiose natural process. In connection with the above, it is possible to distinguish various discursive coalitions that support the idea that climate change on the planet is a very big problem, against which human efforts are simply lost. There are discursive coalitions supporting the idea that there are processes on a geological scale and nothing can be done about it. Within the framework of this discourse, global warming is fiction. An optimistic view of global warming is also being developed - it's good that there is global warming, and it's nothing that people caused it, there's nothing terrible about climate change, it's just getting warmer in the north.

On the other hand, one should pay attention to the arguments about anthropogenic factors of climate change. All these narratives somehow imply human involvement, and subjectivity, which can be explained by the specifics of human consciousness. The objective narrative is arranged in such a way that there is no person in it, that is, it is some kind of mechanism of change that is arranged by itself.

The subjective narrative is something that can affect us, we are talking about facts that make us think, and the question arises about our involvement in these events. For example, whether we are to blame for this or not we are not to blame for this. However, why it is impossible to speak simply in the language of science or cause and effect, in other words, why the question is posed precisely as a question of guilt and responsibility or its absence?

From the above, it follows that there is a need for systematic ignorance of the causes since this ignorance of the causes makes freedom of choice possible. Due to the fact that we do not admit this to ourselves, we think of ourselves as free. However, simultaneously with the emergence of free will and the presentation of oneself as a free subject, responsibility, and some anxiety appear. For example, this anxiety acts as a sense of guilt, before involvement in global warming. There are stories claiming the guilt of each of us for the ongoing climate change, and we are

making efforts to change this situation. There are stories claiming that the state and transnational corporations are responsible for all environmental problems. In this way, we try to avoid anxiety, but it always returns in some way.

In order to understand this, we need to understand the mechanisms of consciousness, so that we find ourselves inside the story about global warming, it must appear somehow differently, namely, it must appear in the light of the free will of choice. Free will is what we have to think, think ourselves, what is called a Cartesian subject or what is called self—consciousness. Studying the question directly in the city of Almaty in an anonymous online test survey conducted by me, the description and results of which I have given below, in the city of Almaty, one of the ten questions was: “Do you take part in environmental actions?”, and in Almaty, almost the majority answered that they are taking part or are ready to take part. This suggests that the people of megacities, feeling the environmental problems themselves, are ready to become participants in urban environmental improvements in possible ways. Who but the residents themselves know about the problems of their city? This question is very important for me, to find out how much residents are willing to take part in the ecology of the city and prove their decision in practice. But my survey also showed little awareness about the beginning or about the organization of urban environmental actions. That is, what I wrote earlier in my work says that the coverage of environmental problems is actively discussed in the media, and various non-governmental and governmental organizations, but these messages already talk about the results: urban environmental actions, various solved problems or, for example, global environmental problems. One of the possible answers to the question “Do you take part in environmental actions?” was “No, but if invited, I will take part”, in Almaty 10% answered in this way. This indicates the willingness of people, the realization that they can improve the environmental situation as much as possible, but perhaps there is little awareness of the population.

It should be noted that in the discourse of ecology of the cities of both states, the question is increasingly raised that there is a need to adapt the urban environment to climate change in order to make it safe for living. This process of adaptation to the urban environment becomes one of the main drivers of urban planning. It is important to note here the ideas of the famous Danish architect Jan Gale for the city of Almaty, as well as the development strategy of the “Smart Almaty” 2020 – 2050.

The paper considers the question of how the perception of the discourse of urban development can be considered from the point of view of the peculiarities of the formation of environmental consciousness in the media. After all, the media is the connection of the people with the state and various governmental and non-governmental organizations. One of the most discussed issues in the media of Kazakhstan is the issue of risks associated with the urban environment. In particular, how dirty are the air and water of our cities, and how unnatural are the products of consumption? The world’s problems related to climate change on the planet, the disappearance

of the diversity of fauna and flora, and the reduction of ecosystems are also widely discussed. The concept of the sixth extinction of animals is also discussed. Issues related to the ecology of the urban environment are discussed at different levels in different contexts, for example, political, and economic contexts. And it is obvious that the discussion of the same issues at different levels causes a variety of reactions. The analysis of Kazakhstan mass media revealed six thematic groups: “Whose fault?” economic, objective, subjectively negative, subjectively constructive, and alarmist.

There is a need to develop a conscious attitude to the issues of planning the urban environment and changing the approach to the perception of what nature is and the relationship between man and nature. The rejection of the usual understanding of nature as something located behind the aisles of the city and the development of awareness that the city and people are part of nature.

There is a need to move from our individual needs, how I want to feel good, light, warm, not hot so that there were goods quickly delivered to me and cheap around me, to awareness of the importance of the public good, which implies the transformation of public consciousness.

Conclusion

The constant population growth in cities requires a constant expansion of the production of goods, which inevitably leads to the consumption of depleted natural resources. It is necessary to consider a number of factors for maintaining a balance in the relationship between man and nature, in particular the ecology of cities. One of these factors is sustainable development. The greening of urban spaces takes place in three models: national, regional, and global, each of which corresponds to national and global priorities presented in national environmental development strategies and the Concept of Sustainable Development.

List of references

- 1 Shakenov D. P. Ecological development of modern cities in the context of sustainable development: on the example of the cities of Tashkent and Almaty (Master’s thesis). – 2022
- 2 Alberti M. Advances in urban ecology: integrating humans and ecological processes in urban ecosystems. – 2008. – P. 366.
- 3 Parris K.M. Ecology of urban environments. John Wiley & Sons. – 2016. – P. 224.
- 4 Sardar Z. (Ed.). The postnormal Times reader. International Institute of Islamic Thought (IIIT). – 2019.
- 5 Da Cunha D. The invention of rivers: Alexander’s eye and Ganga’s descent Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2019. – P. 221.
- 6 Yessekin B.K. Kazakhstan and sustainable development. On the way to the sustainable development of Russia, (63), 2013. – P. 49.
- 7 Zhilbayev Y.O., Moiseeva L.V. From environmental protection to sustainable development and the “green economy”: a national project on the colonization of education in Kazakhstan. Education and Science, 6(135), 2016. – P. 62-74.

8 Russell M., Ghalaieny B., Gazdiyeva S., Zhumabayeva A., Kurmanbayeva K.K., Akhmetov A., Althonayan A. A spatial survey of environmental indicators for Kazakhstan: An examination of current conditions and future needs. *International journal of environmental research*, 12(5). – 2018. – P. 735-748.

9 Kaser G., Grohauer M., Marzeion B., Barry R.G., Grobhauser M., Marzeion B. Contribution potential of glaciers to water availability in different climate regimes. *Proc Natl Acad Sci USA* 107:20223–20227. 2010.

10 Nazhmetdinova A., Sarmanbetova G., Magai A. The characteristics of pollution in the big industrial cities of Kazakhstan by the example of Almaty. *Journal of Environmental Health Science and Engineering*, 16(1). – 2018. – P. 81-88.

Шакенов Д.П.

Постқалыпты кезеңдегі экологиялық сананы қалыптастыру мәселесі: дискурстық талдау тәжірибесі

Аңдатпа. Адам жайлылықты жақсы көреді. Өзінің өмір сүру тарихында ол өзінің жайлылығы үшін қоршаған ортаны өзгертеді. Нәтижесінде біз антропоцен дәуірінде өмір сүріп жатырмыз, онда *Homo sapiens* планетаның геологиялық процестеріне әсер етеді. Экологиялық тепе-теңдікті сақтау адамзат баласының өмір сүруі үшін өте маңызды. Қалалық ортаны дұрыс ұйымдастырудың бір жолы – белгілі бір жердің нақты жағдайларына назар аударатырып, жұртшылықтың бұл мәселені қалай жеткізетінін талдау. Электрондық социологиялық сауалнаманың әдістемесі қолданылды, сонымен қатар Алматыдағы экологиялық мәселелер бойынша іздеу сұрауларының танымалдылығын талдау үшін Google Trends-пен жұмыс жүргізілді. Бұл мақалада пәнаралық зерттеу негізінде Алматыдағы қала экологиясы туралы БАҚ дискурсының қалыптасуы мен дамуы талданған. Мақалада экологиялық дискурс медиа-контенттің негізгі векторын ғана емес, сонымен бірге экологиялық сананы да қалыптастырады, өйткені экология мәдениеті мен экологиялық ойлауды дамытпай қалаларды жасылдандыру мүмкін емес деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: экология, саясат, постқалыпты уақыт, антропоцен, капиталоцен, негізгі құндылықтар

Шакенов Д.П.

К проблеме формирования экологического сознания в постнормальные времена: опыт дискурс анализа

Аннотация. Человек любит комфорт. На протяжении всей истории своего существования он преобразовывает окружающую среду для своего комфорта. В результате мы живем в эпоху антропоцена, когда *Homo sapiens* влияет на геологические процессы планеты. Поддержание экологического баланса жизненно важно для выживания человечества. Одним из способов организации сбалансированной городской среды является анализ того, как общественность коммуницирует эту проблему, обращая внимание на конкретные обстоятельства конкретного места. Для анализа популярности поисковых запросов по экологической тематике в Алматы была использована методика электронного социологического опроса, а также работа с Google Trends. В данной статье на основе междисциплинарного исследования проанализировано формирование и развитие дискурса СМИ по вопросам экологизации городов в Алматы. В статье делается вывод, что экологический дискурс формирует не только основной вектор медиаконтента, но и экологическое сознание, поскольку озеленение городов невозможно без развития экологической культуры и экологического мышления.

Ключевые слова: экология, политика, постнормальные времена, антропоцен, капиталоцен, основные ценности.

THE CONCEPTUAL PICTURE OF THE WORLD IN ENGLISH AND KAZAKH MYTHOLOGEMES

¹*Doszhan Zere*, ²*Yersultanova Gaukhar*

¹*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

²*Kazakh National Women's Teacher Training University (Almaty, Kazakhstan)*

¹*doszhan.zere@gmail.com*, ²*gyersultanova@gmail.com*

¹*Досжан Зере Аманжолқызы*, ²*Ерсұлтанова Гаухар Тилеукабуловна*

¹*Қазақхский национальнй университет им. аль-Фараби*

(Алматы, Қазақстан)

²*Қазақхский национальнй женский педагогический университет*

(Алматы, Қазақстан)

¹*doszhan.zere@gmail.com*, ²*gyersultanova@gmail.com*

Abstract. The conceptual picture of the world is a set of concepts, knowledge about the universe, historically formed in the minds of a particular linguistic collective, embodied in the language and constantly updated. Mythological works have a special place in the comprehensive consideration of the conceptual picture of the world. «Myth» is the oldest type of spiritual culture of human beings. The first manifestations of human knowledge are mythical and folklore works. Although there are scientific works related to myth in world and Kazakh folklore, the study of English and Kazakh mythical images is considered for the first time. This article investigates the spiritual, cultural continuity and features of the knowledge of the two countries through a comparative analysis of Kazakh and English mythologemes, as well as the nature, use, and semantic changes of linguistic phenomena. It will also be discussed how these myths shape the linguistic picture of the world in each culture. The results of this study contribute to such fields of science as psychology, neuroscience, linguistics and philosophy, religious studies and cultural anthropology.

Key words: mythologemes, conceptual picture, world, mythology, cultural identity, comparative analysis.

Introduction

Myth is the oldest form of human spiritual culture and mythology is the first manifestation of human cognition of the environment and the world. The study of mythologies in these works is one of the main problems of modern linguistics. Mythological works occupy a special place in the comprehensive consideration of the conceptual picture of the world. The conceptual picture of the world is a set, a system of ideas, knowledge about the world, historically formed in the everyday consciousness of a certain language collective, embodied in language and constantly updated. It can be shared by different people, because humanity has a common mindset.

The relevance of the topic is the study of Kazakh and English mythology from a linguistic and cultural point of view, identifying similarities and peculiarities in the cognition of each nation.

The first manifestation of human cognition is mythical, folklore works. The idea of V. von Humboldt about the internal form of language, which perceived language as a mirror of the universe, currently has priority in the study of national mentality and its various forms of transmission in linguistics. From this point of view, the importance of studying the linguistic forms of the “Mythological picture of the world” in the national language is determined by several reasons, firstly, by the fact that “myth” has been a closed system for language research for many years. Because a few years ago the terms myth, mythologeme, mythological picture of the world were not used in language literature, they were mentioned only in the works of cultural studies, philosophy. Ethno-cultural, cognitive analysis of mythologems in mythological works is of particular importance in the comprehensive consideration of the image of the universe in language. Mythologems, like other linguistic units, are also understood as symbols forming a cognitive model, objects that denote a reflection of reality.

It is known that the existence, culture, cognition and thinking of any nation are reflected in the language, etc. In this regard, a part of human creation, as well as national culture, cognition-cognitive analysis of fairy tales allows us to reveal its deep scientific nature. The study of language from a cognitive point of view is one of the urgent problems of modern Kazakh linguistics, the solution of such issues as how humanity describes the picture of the world of true being, how mental cognition arises based on ideas about the national world, is the main goal and task of the science of cognitive linguistics.

Research Method

Scientific studies of many notable scientists are dedicated to myth. The study uses mixed-methods, combining descriptive, comparative, interpretive methods, as well as various conceptual and discursive methods of analysis and mass sorting, systematization, comparison, frame analysis of language data. In addition to traditional methods and techniques, such as systematization, generalization, component analysis, as well as models of cognitive and linguocultural analysis, approaches and principles of studying language units have been used. Myth was a subject of researches in the most different areas and can be an example of general-disciplinary knowledge (history, religion, ethnology, ethnography, folkloristics, philology, linguistics, etc.).

As a scientific and theoretical basis of the work, we considered works related to myths, symbols, concepts in the Kazakh and English languages in general and cognitive linguistics and the fundamental researches in the field of the theory of general linguistics, philology, linguistics, lexicology, ethnolinguistics, linguoculturology, cognitive linguistics, etymology and mythological works.

This research aims to explore the mythologems present in the religious contexts of the Kazakh and English cultures, with the objective of constructing a conceptual picture of the world as perceived through these mythological narratives.

The study will employ a qualitative research methodology, combining literature review, comparative analysis. The findings will contribute to our understanding of the diverse ways in which mythologems shape religious beliefs, cultural identities, and worldviews in these two distinct societies.

The Role of Mythologems in Shaping Cultural Identity

Myth has thus been the topic of studies in a variety of fields. English and Kazakh mythologems are two distinct cultural belief systems that have developed over centuries in their respective regions. Numerous eminent scientists have dedicated their scientific research to myth. Additionally, mythology is a subject which materializes in other anthropological disciplines (such as philology, history, religion, ethnology, ethnography, folkloristics, etc.). The phenomenon known as myth can serve as an illustration of cross-disciplinary knowledge. According to Mircea Eliade, a scholar of mythology and historian of religions, myth is created by history of supernatural creatures, it stands for pure truth, has sacral wholeness, and always refers to the beginning of something new in the world. Mircea Eliade, a Romanian historian of religion, was interested in the ways in which myths and symbols shape religious beliefs and practices [9, p. 86]. He believed that myths were more than just stories; they were fundamental to the human experience of the sacred.

In qualification from mythology of, for illustration, old Greece, Kazakhs aside from a number of cosmogonic, astronomical and etiologic myths have no such a marvel that can be alluded to as to mythology. Their legendary pictures, plots and ideas are included into legends writings, ceremonies, decoration, music, and require carving-out, composition, folklore texts, ornament, sacral explication [1, p. 258].

According to the Russian scientist B.A. Serebrennikov: «the image of the world is a sample, an image, on the one hand, an interpretation of the superhuman world, and on the other – a part of this world... This is an image created by a person, which describes not only the Universe, but also the person who creates this image» [2, p. 101]. That is, the image of the Universe is not just a copy of a true being, it is a figurative representation of the environment, and in this case, undoubtedly, only those that are considered significant will be marked, and some features of the object usually remain unnoticed. A person who «reflects and shapes» the universe creates a general picture of the world, which, in turn, expresses the cognitive impact of experience [3, p. 68]. The world should be understood as: «a person and the environment of their interaction; the universe is the result of processing

information about the person and his environment. At the same time, very often «human» structures and schemes affect the nature of the environment, they are realized in language through anthropolinguistic concepts, and it is the totality of these concepts that forms the conceptual picture of the world» [4, p. 119].

The conceptual image of the universe is an ideal, mental structure, and it manifests itself only as a result of a deep analysis of linguistic meanings and structures. In turn, this linguistic analysis should take into account that the language corresponds to a certain system of concepts. The linguistic picture of the universe is considered a trick of conceptualization and categorization of the environment, historically formed in the ordinary consciousness of a particular language collective. It is known that the concept of a linguistic picture of the universe, in general, originates from the idea of the well-known scientist V. von Humboldt. According to this idea, the linguistic picture of the universe is the totality of the entire linguistic content, which is represented by the internal form of a specific national language. The language of each people is influenced by a uniform subjective beginning, that is, each language has its own point of view, worldview, system of World reflection; therefore, any language characterizes itself only within the framework of the people corresponding to it, and it is possible to get out of this circle only if it is transferred to a different environment. In the process of perceiving the concept of the linguistic image of the Universe, in our opinion, it is necessary to recognize such a principle: language dominates over individual consciousness and by its form obliges all speakers of this language to impose common signs of building an objective world. That is, language through its form imposes on the consciousness of speakers a portrait of the world in which they live (Nikitin V.M., Karaulov Yu.N., Pocheptsev G.G., Losev A., Makovsky M.M., etc.) [5, p. 108]. Speech through language illustrates many other universes besides true being. But they are evaluated and identified in relation to the world of the true being. The tendency towards the fantastic mentality of a certain people (myths, legends, fairy tales) is determined by the formal structure of a particular language, and not by the culture and environment of that country. However, in our opinion, spiritual and physical services of a person cannot be expressed in a distinction, since it is impossible to consider a person's life from one side to the other.

In general, until the beginning of the 20th century the dominant role in the history of culture was played with the idea that myth is a peculiar type of worldview mainly common to archaic cultures. Myth had been studied as a product of human's imagination at the initial stages of culture evolution. Muller M., Coon A., Wundt W., Taylor E., Frazer J. considered myth a pre-scientific and naive mean of explaining of the outside world by primitive man that was later surmounted with occurrence of scientific cognition. Researches of myth as a universal phenomenon started to a major extent due to the aesthetic interest of romanticists. Meletinsky E.M. in his articles and books analyzed ancient classical forms of myth. He states that "myth is a mean of world's conceptualization - those things, which are around

us and inside us. To some extent, myth is a product of primitive thinking.” [2, p. 178].

The Kazakh mythology had not been studied separately from folkloristics until the beginning of the 20th century. And those researches, who dealt with it, paid little attention to interpretation and analysis of mythical stories. Such an outlook on the world, which was actively promulgated by national ideology, was a source for the sense of novelty, prospect of “promising future”, while mythology was directly linked to ancient folk beliefs. The spiritual treasures of ancestors are preserved and delivered in stories, retellings, legends and proverbs. The significant place in the cultural life of Kazakhs was taken by historical and mythological works, such as “Book of Korkyt-Ata”, “Er Tostik”, “Zhayik and Edil”, etc. which promulgate customs and traditions of our nation [8, p. 86].

Mythologems can be found in the stories, beliefs, and practices of various religions. Mythology is a collection of stories and beliefs that people use to explain the world around them, including natural phenomena, social norms, and the human experience.

English mythologems are a collection of myths, legends, and folktales that originate from England and its surrounding areas. These stories are often associated with the Anglo-Saxon, Celtic, and Norse cultures, and they are passed down orally from generation to generation. Some of the well-known English mythologems include the legend of King Arthur, the tale of Beowulf, and the stories of Robin Hood.

Kazakh mythologems are the traditional beliefs and stories of the Kazakh people, who are a Turkic ethnic group from Central Asia. Kazakh mythologems are an integral part of their culture and heritage, and they are often associated with Islamic traditions. These mythologems are also passed down orally from generation to generation and are rich in symbolism and metaphor. Some of the well-known Kazakh mythologems include the story of Korkyt Ata, the legend of the Golden Man, and the myth of the creation of the world, “Er Tostik”, “Zhayik and Edil”. Both English and Kazakh mythologems have played an important role in shaping the cultural identity of their respective societies, and they continue to be a source of inspiration and fascination for people around the world. English and Kazakh cultures have different conceptual pictures of the world, which are shaped by their respective histories, religions, and social norms. Here are some key common features and differences of Kazakh and English mythological systems:

Language: The English language is rooted in Germanic and Romance languages, while Kazakh is a Turkic language. This difference in linguistic roots can influence the way people think and perceive the world.

Religion: Christianity is the dominant religion in English-speaking countries, while Islam is the predominant religion in Kazakhstan. These religious differences can shape people’s values, beliefs, and worldviews.

Social norms: English culture tends to value individualism and independence, while Kazakh culture values collectivism and interdependence. This can influence the way people see themselves in relation to others and their place in society.

History: English culture has been heavily influenced by the Industrial Revolution and the rise of capitalism, while Kazakh culture has been shaped by a nomadic lifestyle and traditional subsistence agriculture. These historical factors can shape people's attitudes towards work, family, and community [11, p. 178].

The Kazakh mythology also includes various mythical creatures and supernatural beings, such as spirits and demons, that inhabit the world alongside humans.

Both English and Kazakh mythologies incorporate various mythical creatures and supernatural beings. However, the specific details and cultural context of these mythologies differ, reflecting the unique perspectives and experiences of the people who created them.

In English culture, there is a strong emphasis on individualism, independence, and personal achievement. English speakers tend to value autonomy and self-reliance, and they often prioritize personal success over collective goals. This worldview is reflected in the English language, where there are many words that emphasize individuality and self-expression.

On the other hand, in Kazakh culture, there is a greater emphasis on collectivism and community. Kazakhs tend to prioritize the needs of the group over the needs of the individual, and they place a high value on social harmony and cooperation. This worldview is reflected in the Kazakh language, where there are many words that emphasize social relationships and obligations to the group.

Another important aspect of Kazakh culture is its strong ties to nature and the environment. The traditional Kazakh nomadic lifestyle was intimately connected to the natural world, and this relationship is reflected in the Kazakh worldview. Kazakhs have a deep respect for nature, and they believe that all living things are interconnected and interdependent. This perspective is reflected in the Kazakh language, where there are many words that describe the natural world and its processes.

When we think about the world in terms of mythology, we can see it as a vast interconnected web of stories and symbols. Each culture has its own unique myths, but many of them share common themes and archetypes that reflect universal human experiences and emotions.

Mythologems can also be used to convey ethical and moral values in religious contexts. For example, the motif of the serpent is often associated with deception and temptation in many religious traditions, such as the story of Adam and Eve in Christianity and the story of the Buddha and the serpent in Buddhism [10, p. 178]. Similarly, the motif of the flood is often used to symbolize divine judgment and the need for repentance and renewal, as in the story of Noah and the Great Flood in Judaism, Christianity, and Islam.

The story of Noah and the Great Flood is a well-known and significant story in Christianity, and Islam. It is a story about a man named Noah who was chosen by God to build an ark and save himself, his family, and a pair of every animal from a catastrophic flood that would destroy all life on Earth.

In all three religions, the story of Noah and the flood is seen as a reminder and the importance of obedience to God and righteousness.

The concept of the afterlife is another important mythologeme in religious context. The afterlife is often depicted as a place of reward or punishment, depending on one's actions in life. This is exemplified in the concepts of heaven and hell, where the righteous are rewarded with eternal bliss and the wicked are punished.

Conclusion

In conclusion, this article has explored the presence and significance of mythologems in the Kazakh and English religious contexts, aiming to construct a conceptual picture of the world. By examining the rich mythological narratives and symbolic frameworks found within these cultures, this study has shed light on the profound influence that mythology holds over human belief systems and the construction of cultural identities.

Mythologems are recurring symbols or motifs in myths and folklore that carry a specific cultural or religious significance. The Kazakh and English religious contexts have their own unique mythologems that reflect their cultural beliefs and values. The conceptual picture of the world in English and Kazakh mythologies can differ due to their unique cultural and linguistic backgrounds. However, both mythologies share some commonalities in their understanding of the world and its origin.

While there may be some similarities between English and Kazakh conceptual pictures of the world, there are also significant differences due to their unique cultural, linguistic, religious, and historical contexts. English and Kazakh cultures have different historical and social backgrounds, which have influenced their conceptual pictures of the world. While there may be some similarities in the way they view the world, there are also notable differences.

Firstly, both cultures exhibit a deep reverence for the natural world, perceiving it as a realm infused with spiritual and divine energies. Nature serves as a source of inspiration, guidance, and connection to higher realms, shaping the cosmological understanding of both societies.

Secondly, the article highlights the role of mythical figures and heroic archetypes in shaping the moral and ethical frameworks of Kazakh and English cultures. These figures embody values such as bravery, justice, and wisdom, providing exemplars for individuals and communities to emulate. Mythological narratives serve as a

guide for navigating life's challenges and dilemmas, reinforcing cultural norms and moral principles.

Furthermore, this research emphasizes the importance of mythologems in establishing and maintaining a sense of collective identity. The myths and legends of Kazakh and English cultures anchor individuals within a broader historical and cultural context, fostering a shared narrative and a sense of belonging. They provide a source of cultural pride, perpetuating traditions and preserving heritage across generations.

Moreover, the dynamic nature of mythologems, as they continue to evolve and adapt in response to social, cultural, and historical changes. Mythology acts as a living reservoir of cultural knowledge, embodying the collective wisdom and experiences of a people. By exploring the transformation and reinterpretation of mythologems over time, this dissertation underscores the resilience and relevance of mythology in contemporary contexts.

List of references

- 1 Пропп В.Я. Исторические корни «волшебной» сказки. – М.: Лабиринт, 2000. – 335 с.
- 2 Мелетенский Е.М. Поэтика мифа. – М., 1976. – 406 с.
- 3 В.Н. Топоров. Числа // Мифы народов мира: Энциклопедия. – М., 1980. – 629-631 с.
- 4 Pogrebnaia YV. Modern mythopoetics aspects. Practical course. Stavropol State University Press: Stavropol, 2010. – 119 p.
- 5 Golosovker YE. Myth logic. – Moscow: Nauka, 1987. – 108 p.
- 6 Язык-миф-культура: Символы жизни и жизнь символов. 2-е издание. Маковский М.М. – 1996. – 233 с.
- 7 Birlein J.F. Parallel mythology. – Moscow: Nauka, 1997. – 131 p.
- 8 Altybaeva S.M. The Kazakh prose of the period of independence: traditions, innovation, prospects. Monograph. – Almaty, 2009. – 86 p.
- 9 Элиаде М. Миф о вечном возвращении / Пер. с фран. Е.Морозова (1, 2. глава), Мурашкинцева Е. (3, 4 глава). – 1998. – 258 с.
- 10 Индоевропейская мифология / В.В. Иванов, В.Н. – 23 с.
- 11 Miller G. and Johnson-Liard Ph. – Language and perception. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976. – 760 p.

Transliteration

- 1 Propp V.Ya. Istoricheskiekorni «volshebnoi» skazki [Historical Roots of Fairy Tales]. – М.: Labirint, 2000.– 258 p.
- 2 Meletenskii E.M. Poetikamifa [Myth Poetics]. – М., 1976. – 406 с.
- 3 Toporov V.N. Chisla // Mifynarodovmira: Entsiklopediya. – М.,1980. – 629-631 p.
- 4 Pogrebnaia YV. Modern mythopoetics aspects. Practical course. Stavropol State University Press: Stavropol, 2010. – 119 p.
- 5 Golosovker Y.E. Myth logic. – Moscow: Nauka, 1987. – 108 p.
- 6 Yazyk – Mif – Kultura. Simvolzhizniizhiznsimvolov. Makovskii M. – М., 1996. – 233 p.
- 7 Birlein JF. Parallel mythology. – Moscow: Nauka, 1997. – 131 p.

8 Altybaeva SM. The Kazakh prose of the period of independence: traditions, innovation, prospects. Monograph. – Almaty, 2009. – 86 p.

9 Eliade M. The holy and the mundane. – Moscow: Moscow State University Press, 1994 .

10 Indoevropayskaya mifologiya [Indo - European Mythology] / V.V. Ivanov, V.N. – 23 p.

11 Miller G. and Johnson-Liard Ph. – Language and perception. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976. – 760 p.

Досжан З.А., Ерсұлтанова Г.Т.

Ағылшын және қазақ мифологемаларындағы ғаламның концептуалдық бейнесі

Аңдатпа. Әлемнің концептуалды бейнесі – белгілі бір тілдік ұжымның санасында тарихи түрде қалыптасқан, тілде бейнеленген және әрдайым жаңарып тұратын ғалам туралы түсініктердің, білімнің жиынтығы болып табылады. Әлемнің концептуалды бейнесін жан-жақты қарастыруда мифологиялық шығармалардың орны ерекше. «Миф» – адам баласының рухани мәдениетінің ең көне түрі. Адам танымының алғашқы көрінісі болып мифтік, фольклорлық шығармалар табылады. Әлемдік және қазақ фольклортану ғылымында мифке қатысты ғылыми еңбектер болса да, ағылшын және қазақ мифтік образдарын салыстыра зерттеу алғаш қарастырылып отыр. Мақалада қазақ және ағылшын мифологемаларының салыстырмалы талдау арқылы екі елдің танымындағы рухани, мәдени сабақтастықтар мен ерекшеліктер және тілдік құбылыстардың табиғаты, қолданылуы, семантикалық жағынан өзгеріске ұшырауы анықталмақшы. Сондай-ақ осы мифтердің әр мәдениеттегі әлемнің тілдік бейнесін қалай қалыптастыратыны туралы талқыланады. Бұл зерттеудің нәтижелері психология, нейроғылым, лингвистика және философия, дінтану және мәдени антропология секілді ғылым салаларына үлес қосады.

Түйін сөздер: мифологемалар, ғаламның концептуалдық бейнесі, мифология, мәдени ерекшелік, салыстырмалы талдау.

Досжан З.А., Ерсұлтанова Г.Т.

Концептуальная картина мира в английских и казахских мифологемах

Аннотация. Концептуальная картина мира представляет собой совокупность представлений, знаний о мире, исторически сложившихся в сознании определенного языкового коллектива, воплощенных в языке и постоянно обновляющихся. Особое место в всестороннем рассмотрении концептуальной картины мира занимают мифологические произведения. «Миф» – древнейшая форма духовной культуры человека. Первым проявлением человеческого познания являются мифические, фольклорные произведения. Несмотря на то, что в мировой и казахской фольклористике имеются научные труды, связанные с мифом, впервые рассматривается сравнительное исследование английских и казахских мифических образов. В данной статье посредством сравнительного анализа казахских и английских мифологем будут выявлены духовные, культурные преемственности и особенности в познании двух стран, а также изменения в использовании, семантике языковых явлений. Также обсуждается, как эти мифы формируют языковую картину мира в каждой культуре. Анализ основан на всестороннем обзоре литературы существующих исследований этих концепций, включая исследования в области психологии, нейронауки, лингвистики и философии.

Ключевые слова: мифологемы, концептуальная картина мира, мифология, культурная идентичность, сравнительный анализ.

KORKYT ATA, ZHUSUP BALASAGUN, KHOJA AKHMET YASSAWI CONCEPTS OF THE PERFECT MAN IN TURKIC PHILOSOPHY

¹*Sarsengali Botagoz*, ²*Shagyrbay Almasbek*, ³*Ahmet Tasgin*

¹*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

²*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK
(Almaty, Kazakhstan)*

³*Ankara Hacı Bayram Veli University (Ankara, Turkey)*

¹*sarsengalibota@gmail.com*, ²*almasbek85@gmail.com*,

³*ahmettasgin65@gmail.com*

¹*Сарсенғали Ботағөз*, ²*Шағырбай Алмасбек Дүйсенбекұлы*,

³*Ахмет Ташиғын*

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

²*Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан)*

³*Анкара Хаджы Байрам Вели Университеті (Анкара, Түркия)*

¹*sarsengalibota@gmail.com*, ²*almasbek85@gmail.com*, ³*ahmettasgin65@gmail.com*

Abstract. In this article considered the role of the human concept of three Turkic thinkers and the concept of “perfect man” in philosophical discourse. The concept of a person plays an important role in the formation of personality. At various times, different ideas about human perfection were formed in philosophical thought and were born new concepts, theories, and ideas. It was given the definitions of the concept of the perfect man by Muslim thinkers, the peculiarities of a various aspects of this concept, the meaning in Sufism, the importance of revealing of the general axiological value. Due to its capabilities, we will try to understand the concept of the “perfect man” developed by thinkers.

Keywords: Sufism, Islamic philosophy, perfect man, concept, hikmet, morality, ethics.

Introduction

The perfect man is one of the basic concepts of Sufi philosophy, which was addressed to Muslims who have achieved the highest moral purity and full knowledge of Islam. A perfect person combines the opposite aspects of existence: spiritual and material. This is due to its exceptional importance for the entire universe, it is the cause, purpose and meaning of the creation

of man. According to the Sufi interpretation, God and existence are inseparably merged in man. A person in the concept of *wahdat al wujud*, which created within the framework of Sufism is a microcosm, a kind of measure of the whole world is a macrocosm. Moreover, person is an intermediary link between the God and world, which ensures the unity of cosmic existence and phenomenal existence. Speaking about the genesis of the concept of “*al-insan al-kamil*”, many Islamic scholars tend to see in it the influence of other religious and philosophical systems (Gnosticism, Neoplatonism, Kabbalah and, etc.). At the same time, in Western Islamic studies of the late 20 century, in many ways, which has been overcome the habit of necessarily linking any original and profound ideas of Islam with a non-confessional origin. Among the traditionalist authors of our time, prevails the view is about the general typological similarities of various spiritual teachings, unity of epistemological roots, which explains the appearance of similar plots and ideas.

The rich spiritual heritage of the Turkic world includes a significant philosophical component. At the same time, one of the most important features of Turkic philosophy is its “human orientation”. Many philosophical problems of the Turkic worldview comprehended through the prism of man, through the attitude to purely earthly, human problems and relationships.

Methodology

In this article was used philosophical and historical methods, which widely used in the humanities, as well as methods of understanding and interpreting religious texts and primary sources of thinkers of the past. As a methodological basis of the work, there were used classification and comparison methods, contributing to a deeper understanding of the essence, role and significance of thinking in the emerging new prospects for the development of Islamic philosophy.

Concepts of the Perfect Man in Turkic Philosophy: Korkyt ata, Zhusup Balasagun, Khoja Akhmet Yassawi

One of the types of evidence of this is the concept of the modality of the existence of the great Turkic thinker Korkyt Ata. This concept represents the world not as one-dimensional, but multidimensional. The world consists of several existences with different modalities. First of all, they are different in the degree of probability of existence. The greater or lesser probability of existence largely depends on the person, on his activities, on his attitude and assessments.

In the “Words of Edification” of Korkyt Ata, which have been passed from mouth to mouth for many centuries, there were recorded the following types of existence. In my opinion, these types of existence represent the ontological basis of the Korkyt Ata concept.

First of all, they differ in true, real existences, corresponding to its nature and not true, as if not existence, incomplete, flawed existence. True existence is inherent in what is by nature. Furthermore, Korkyt Ata identifies an existence that is the cause of another existence. The existence that is the cause can be interpreted as necessary, deterministic. The same thing that is a consequence is dependent, not independent. First of all, dependent existence refers to a person, and deterministic refers to higher forces: «A person will not get rich, if Tengri does not give» [1, 506 p.].

Korkyt ata in the idea of the modality of existence includes the existence of the desired, expedient and the opposite, not desirable, not expedient. The latter existence is such that it would be better if it did not exist at all! The undesirability of existence connected with the fact that it is not true, does not correspond to nature, expediency, or human needs. The desired existence must correspond to moral norms and criteria. For example: «A house where guests do not come, it would be better if it collapsed» [2, 97 p.].

An additional sign of existence of Korkyt ata recognizes some knowledge. In other words, if we don't know about something, then it would be at least presumptuous to say that it exists. Moreover, for the subject of the perception of existence, this existence undoubtedly, will be the most significant.

Finally, another undoubted quality of existence is that it is wonderful. At the same time, it is not the aesthetic or ethical aspects of wonderful that are more significant for Korkyt ata, on the contrary, metaphysical ones was more important for him. There are wonderful for him, having an undoubted quality of existence: Tengri, Prophet Muhammad, Koran and its verses, Mecca and Kazhy, zhuma and namaz, a gray-haired old man, a nursing mother, careful relatives, well-mannered child, and, etc.

Korkyt Ata's idea of a person as a dual existence: he cannot cross the boundaries of the measure of true existence, dependent on higher forces, at the same time, he can be the cause of another existence, active, busy in determining an undesirable existence. As a result, a person can also be attributed to the category of a wonderful existence, and it is the moral high grounds that will be primary here, which emphasizes the uniqueness of the Turkic concepts of man [3, 250 p.].

Until quite recently, in the history of philosophy of Zhusup Balasagun was not as lucky as the author of «Kutty bilik» («Blessed knowledge») an outstanding work of early Turkic literature and an original moral code of human existence. Zhusup Balasagun's concept of man also has an allegorical basis in the form of four characters of his famous poem «Kutty Bilik»: Kyuntogdy, Aitoldy, Ogdulmish, Ogdurmysh. At the same time, these metaphysical images are «humanized», they embody human qualities.

The first of them Kyuntogdy is the main one and represents the Sun, Power, Fairness, Fearlessness, Willpower, Valor, Rule. The importance of such qualities as fearlessness, willpower and valor for each person is emphasized by the prevalence

of the “heroic principle” in the concept of Balasagun. This can be explained both by the influence of the era of complex military and political processes, and by the general Turkic intention of exalting the nomad warrior.

The second principle is Truthfulness, Knowledge, Speech. In the power hierarchy, he corresponds to the position of Vizier, Adviser, which was at the courts of both Muslim and Turkic rulers. Zhusup Balasagun has an honorary nickname Khas Hadjib (Wise Adviser) for his activities at the court of Tabgach-Bogra Khan. Only wise government can bring Wealth, Prosperity, Happiness to the people, which also means Aitoldy.

The third principle embodies to Ogdulmish – Scholarship, Wisdom, Intelligence. For Zhusup Balasagun, the most important thing is a person’s desire for knowledge, science, moral qualities. The didacticism of Balasagun’s teaching about man was also manifested in his glorification of science, arguments about the benefits of language and moderation in speech, in the classification of vices that must be avoided, in the identification of goodness, truth and beauty.

Finally, Ogdurmysh – Modesty, Estrangement, Contentment transmitted by the term of «Kanagat», which absorbs these meanings. In the political hierarchy, these are hermits, religious figures, pastors. Balasagun could see their importance in his own life, first of all, in the moral education of the people. In the poem, the author also reflects on the simplicity and modesty of a person, considering them signs of high culture, kindness of gratitude. According to the poet, a person, no matter what peaks he has reached or no matter what wealth he owns, should be modest and simple, because modesty and simplicity adorns a person, make him kind and beautiful. And people turn away from contemptuous, arrogant, and conceited person, these qualities spoils, pushing him away from others. The poet also believes that for a person in order to achieve the highest perfection, except for the above-mentioned qualities, many skills and virtues are needed here. He must be shy, patient, hardy, etc. At the same time, the poet especially warns people against bad qualities. For example, a person should not give in to excessive desires and passions, because they lead a person astray from the true way. The passion for wealth is dangerous for a person, from which he can lose his humanity. In the poem, the author mercilessly castigates slanderers, self-interested people, hypocrites, considering them the lowest people in society. The poet warns that the most dangerous vices of this category of people are greed and hypocrisy. Therefore, the thinker advises to protect yourself from two categories of people: the first are scandalmongers, slanderers; the second are hypocrites, money-grubbers.

It is known that in order to study the problems of ethical ontology, it is necessary an interpretive reconstruction of the moral experience of the past, because it contains the moral potential that constantly spiritualizes human life. The basis of Zhusup Balasagun’s ethical concept includes the model of fair, rational and moral principle, as “Адам бол” – “Be a man”. This is how Zhusup Balasagun interpreted the essence

of man through the moral principle, defining man as a civic existence. Thus, Zhusup Balasagun puts the priority of man at the forefront of his socio-ethical teaching, to unravel the mystery of his essence. This shows that the thinker formed a holistic view of a person. Consequently, the problem of ethical ontology is primarily a question of the essence of man, his place and purpose in society. It should be noted that Zhusup Balasagun, as an educated man of his time and he was encouraged people to acquire different knowledge as much as possible, capable of leading society to progress. The poet states that a person with a decent education and knowledge can achieve a moral ideal. In his opinion, knowledge is a navigation sign, which you can correctly navigate complex life practice. Therefore, the thinker advises, it is necessary to take a sober and reasonable approach to acquiring knowledge, because all kindness comes from knowledge. The symbolism of knowledge in its diverse manifestations is widely used by the author of the poem, in particular, it says here that the knowledge is light, knowledge is wisdom, knowledge is happiness. The thinker substantiated an important epistemological principle about the absence of innate knowledge. Knowledge has an experienced character, but it is not inherited biologically, a person is not born wise, just as a newborn does not immediately pronounce words, but only learns knowledge through the improvement of life experience. For a poet, knowledge and education are the basic assets of teaching a person with a virtuous behavior. According to the thinker's view, a person, whoever he is, first of all he is always must be human, because only humanity remains eternal in the world. Therefore, he advises that if anyone wants that his name remains in a bright side, so he should have a generous human soul and always do only good deeds. By humanity, the poet understood the noblest moral virtues. He said that good morals are the basis for all virtues. In his opinion, there are two kinds of good and two kinds of evil. The first are good and evil, inherent by nature, the second one is acquired. Accordingly, there are two types of people – good and evil by nature and good and evil, depending on upbringing, circumstances. There is a tendency of Zhusup Balasagun to divide people into good and evil by nature. Here he preaches the idea of an abstract man, either good or evil by his own biological nature. According to the poet, only noble, well-born people can have good moral qualities, while people of simple origin as “kara budun” (rabble) they are capable only of bad behaviors and act only under the influence of greed, envy, and other base passions. He believes that the common people have low morals, and therefore they do not know the norms and rules of secular behavior. Hence, the good people are the nobility, the nobleman, and the bad ones are the rabbles. It is not difficult to notice that the views of a typical representative of the ruling social aristocracy were clearly reflected in this concept of the poet.

The main goal of a person, according to Sufists, is to devote his life entirely to the worship of Allah and purification from sins, in order to eventually approach the Creator and merge with Him. Akhmet Yassawi exactly praises this idea [4,

77 p.]. He expresses four ways or stages of achieving such a goal. These are shariat, taarihat, maarifat and haqiqat. Shariat is a set of canons and establishments of Islam, taarihat is an awareness of Sufism as a teaching with philosophical content, maarifat is a knowledge of the meaning of the one God and haqiqat is a comprehension of the essence of Allah and the desire to approach Him. All this is presented by Akhmet Yassawi as a moral problem, as a principle of life existence. The author strictly adheres to the method of presentation in the first person and associates the path of purification and self-improvement with the age stages of his growing up and becoming a person who believed in Allah and fully devoted himself to worshipping the Creator and serving to Islam. It is no coincidence that he often talks about blissful love to Allah and how he saw the Creator and the Prophet Muhammad, how he enjoyed wine, that is, God's mercy. Sufism, as one of the forms of human cognitive activity in Islam represented a religious and philosophical teaching, through the personal psychological experience, it was possible a spiritual communication with the deity or his contemplation. The main state of the human soul should be such a substance as selfless love for God, which is represented mainly in the poetic and ideological work of Khoja Akhmet Yassawi «Diواني Hikmet» [5, 15 p.]. In the philosophical work of Khoja Akhmet Yassawi, a Turkic thinker of the Middle Ages, «Diواني Hikmet», which undoubtedly belongs to the Sufi philosophical tradition, it takes an important place in Turkic ideological elements. In the teachings of Yassawi, which belonging to the Sufi thought tradition have more theological and theocentric content, the theme of man, for example, occupies a predominant position. Man, according to Yassawi, is the main “mechanism” through which there is a “return” of being to the original integrity. This integrity is violated, as we know, in the process of God's creation of the world. The “perfect man”, who is the incarnation of God, becomes in this hypostasis the “perfect kind of existence”. Having absorbed all forms of the divine mysterious power, man is a result, peak and the completion of the divine creation. In this sense, man is a measure of everything that exists [6, 25 p.].

Neoplatonism had not a direct impact on the concept of Yassawi, but it was influenced mediated, indirect way, becoming one of the main sources of the formation of the Sufi concept of man. There is no historical information that Yassawi was familiar with the works of Plotinus, Iamblichus, or Proclus, but the “echo” of their ideas is undoubtedly heard in his anthropological research.

The concepts of the “perfect man”, the stages of emanation, the “ways” and “stops” are undoubtedly represents all-Sufi philosophical paradigms and their so many “traces” in the teachings of Yassawi.

Finally, the Turkic thought tradition, which predetermined the specificity of the Sufism by Yassawi, peculiarities of its philosophical school “yassawi”, acted as a “background”, a “common spirit”, a common atmosphere in which there were formed the ideas of the thinkers from Yassi.

The most significant influence on the Sufi concept of man (hence, on Yassawi) in my opinion, it was the influence of Plotinus' ideas. This, for example, Plotin's preaching of asceticism expressed in the neglect of one's body and the denial of medical art. Asceticism in Sufism, as is known, took the form of a whole system, which included such elements as: the strictest and unquestioning adherence to the Sunnah in everyday life; multiple additional prayers and fasts; renunciation of all worldly things; surrender to God's willpower (тәуекел); persistent suffering and deprivation (сабыр) and the cult of poverty [7, 55 p.].

In Sufism it was found the expression and development of the Plotinus' teaching of ecstasy. Moreover, if Plotinus' teaching is based on Plato's concept of Eros, then according to the Yassawi's teaching, practical aspects of ecstasy take a dominant place, for example, in comparison with the theoretical part. Yassawi, as we know, became the creator of a specific type of Sufi ecstasy, as a "loud zikr" or "zikr with a loud sound".

But the most significant thing, in my opinion, must be recognized the following of Yassawi's intention of the Plotinus' teaching of man, related to the choice as the supporting ideas of the idea of love and the idea of death.

For Yassawi, love also acts as the main metaphysical feeling, as an attraction to God, a desire to connect with him, an aspiration to get closer to him, firstly, an ontological process of replenishing the inferiority of existence by returning to the original completeness of the Absolute; secondly, connection method and consequently, harmonizing the relations of God and the world; thirdly, the most reliable way of knowledge by man of God, world, self-knowledge [8, 378 p.].

Moreover, in the works of Yassawi can be found quite pretentious (but most widespread among Sufi) idea of love is bestowed to man by Absolute (God) so that the Absolute can admire himself, love and know yourself. From this point of view, the heart of man is a mirror, on which falls the reflection of divine grace. Yassawi also turns love for women, believing that in their beautiful faces reflected divine light. Here is how Yassawi himself writes about this: "Тәңірім соның бергей бүкіл тілегін, Махаббатпен жалындат жүрегін" (Let him Tengri will fulfill all desires, Love will ignite in his heart) [9, 126 p.].

The desire for God and Love for him are achieved, according to Yassawi, through ecstasy achieved in a state of intoxication, writing poetry, reading zikr, or experiencing suffering, material deprivation, physical pain, etc. However, a true way connection with God is a death. Yassawi believes that the visible world around us is an illusion, therefore we must strive to merge with God, to dissolve in him. It is known that at the age of 63 (the age to which the Prophet Muhammad lived) Yassawi began to live underground, in a cave, refusing to see daylight, to communicate with the mortal world. In his book, he tells in detail how he renounced the mortal world and voluntarily imprisoned himself underground.

In the the concept of a man by Yasawi are found the common Sufi roots, first of all, in the theory of the "perfect man". The "perfect man" in Sufism is the one

on whom fixed the gaze of the God, it is a “guarantee of the existence of the Universe”, a “pillar of the universe”. Of course, most people on earth do not match to the definition of a “perfect person”, they can be called “animal – people”. The concept of “perfect man” can be applied to the prophets and, above all, the Prophet Muhammad. The essence of Muhammad is the prototype of “humanity”. Sufis supposed that there are “perfect people” among the people of his time. These are the ones who are sufficiently perfected in divine knowledge, in whom the “essence of Muhammad” is embodied at the moment. Such a person in Sufism was called “Qutb” is a “perfect person”. 20, 21 and 23 hikmets of the “Diwani hikmet” are completely devoted to the glorification of the Prophet Muhammad [10, 112 p.].

Yassawi in his concept states that the “perfect man” is the one who, as a creation of God, bears the seal of his presence. The tendency to strengthening the ethical aspects of the teaching about man appeared in the ideas of the aspiration to perfection, moral purity, getting rid of disadvantages, and doing good things can bring a person closer to the definition of a “perfect person”. For Yassawi, the one who does bad things will never be able to free himself from guilt, and the one who does kind deed is loved by God.

Yassawi also accepts the Sufi distinction between the concepts of “tarikhat” and “hakikat”. “Tarikhat” is the way of life of an individual, full of suffering, misconceptions, misunderstanding, ignorance, a tragic path in its very essence. And “haqiqat” is the path of truth, the path of faith, the path of love for God, on which a Sufi refuses from the pleasures on the earth and anxieties, from the family and relatives and betrays himself to the willpower of God.

The anthropological ideas of Yassawi are also characterized by the intention common to Sufism of direct appeal to the God. The “individualistic” attitude was conditioned by the “personalized” nature of the Sufi modality of faith and it was supported by several other grounds: a general exaltation, in which only direct conversion could correspond to the emotional intensity of the Sufi; a tendency to exaggeration, in which a certain “familiarity” allowed in relation to the Absolute; finally, commitment to “extreme” forms of expression of their relations to God (Yassawi has a lot of expressions like “choked with blood”, “burned in the fire”, “hanged himself”, “died”, etc.), which, of course, implies individualized semantics.

At the same time, the Turkic ideological basis is noticeable, first of all, in the conceptual apparatus of “Diwani hikmet”. Concepts such as: “қанағат” (satisfaction, measure); “тағдыр” (fate); “хақ” (truth); “аманат” (heritage); “рух” (spirit); “әруақ” (ancestral spirit); “ақыл” (mind); “көк” (sky); “Тәңір” (Tengri) and many others are very often found throughout the text of the “Book of Wisdom”. They, on the one hand, firmly entered the word usage of the Turks, on the other hand, their peculiarities of use, their interpretation by Yassawi, then influenced the formation of the general Turkic philosophical dictionary.

It is known that for Sufism in the concept of the “perfect man” it is more important that the archetypes of the “Muhammad’s image” can manifest themselves

in individuals (in principle, regardless of their specific moral qualities), to whom revealed the secrets of existence, they contemplate the God essence in objects and through them the God essence contemplates itself. And the fact that these people are chosen by God as the embodiment of the “essence of Muhammad” is a manifestation of the God mercy and mysterious power. Of course, we must not forget about the concept of the “Path” in Sufism, which describes “stay” and “states” as stages of human perfection. But these two concepts in Sufism are not directly related, and most of the qualities required of a person on the path of perfection have a theological coloring: repentance, God-fearing, contentment, trust in God.

This ethical rationalism and maximalism then became dominant and according to the anthropology of Yassawi, who is along with the “perfect man”, also singled out the “imperfect man”, whose qualities are vanity, envy, duplicity, ignorance, vindictiveness, lies, etc. To get rid of these bad qualities, it is necessary a moral improvement, which means according to Yassawi the following: it is necessary to clean the mirror to shine in order to see God in it, i.e. to purify your heart. Another intention that has become a distinctive feature of Sufism by Yassawi and it was perceived by him from the Turkic thought tradition is the idea of the futility of human existence.

Yassawi have several hikmets in which regret for the life he has lived, dissatisfaction with himself, sadness and grief become dominant moods. So, at the 30 hikmet, he exclaims: “Көзім – жас, көңілім – қайғы, жаным – жалын, Қайтсем-ай, не істерімді білмеймін достар. Қан жұтып, бұл қасіреттен арылмадым. Қай жаққа кетерімді білмеймін достар. (There are tears in my eyes, longing in my heart, fire in my soul, I don’t know what to do, friends. I’m choking on blood, I can’t get rid of this grief, I don’t know where to go, friends)”. And at the 45 hikmet, he states: “Дүниеде не бар дейсің мәңгілік, Олар да ертең міскін болар қауғырып (Do you think is there something eternal in the world, and tomorrow they will become poor)”. At the 61 hikmet he regrets: “О, дариға, өтті өмірім, қайраным (ah, what a pity, my poor life has passed)”.

According to the Balasagun, for example, this “existentialist” idea is expressed in poetic form as follows: “The whole life flies by like a crazy wind, you will not restrain it at any price! ... This world is like the beauty of a faded pore: The habits of a girl, and the years are old...”

At the same time, we can make an emphasis to the temporality of a person’s stay on earth, on the relativity of human existence, on the brevity of life, on regret for the uniqueness and irrevocability of human existence. Therefore, there prevails the motives of sadness, longing, sadness, regret prevail. Such motives, this “existentialist” worldview is an inherent of Yassawi, who is argued about the illusory nature of this world, futility of human existence.

It can be noted that Yassawi’s concept in weird character combined with the ideas that becoming the basis of its anthropology: asceticism as a way of existence

and ecstasy as a path to God, love as a rush to the Absolute and death as a genuine fusion with him, the “perfect man” as the ideal of “humanity”, ethical rigorism and the futility of individual human existence.

Paradoxically, in the teachings of Khoja Akhmet Yassawi, a Turkic thinker of the Middle Ages, which, belonging to the Sufi thought tradition has a more theological and theocentric content, the theme of man takes a predominant position. A man, according to Yassawi, is the main “mechanism” through which there is a “return” of existence to the original integrity. This integrity is violated, as we know, in the process of God’s creation of the world. The “perfect man”, who is the incarnation of God becomes in this hypostasis as a “perfect kind of existence”. Having absorbed all forms of the mysterious power of the God, man is the result, the peak and the completion of the God’s creation. In this sense, man is a measure of everything that exists. The prevalence of ethical aspects in the teaching about man and the idea of the futility of human existence is, in my opinion, what distinguishes the anthropology of Yassawi from the main trend of Sufism, and it is based on the Turkic thought tradition [11, 56 p.].

It is known that for Sufism in the concept of the “perfect man” it is more important that the archetypes of the “Muhammad’s image” can manifest themselves in individuals (in principle, regardless of their specific moral qualities), to whom revealed the secrets of existence, they contemplate the God essence in objects and through them the God essence contemplates itself. And the fact that these people are chosen by God as the embodiment of the “essence of Muhammad” is a manifestation of the God mercy and mysterious power. Of course, we must not forget about the concept of the “Path” in Sufism, which describes “stay” and “states” as stages of human perfection. But these two concepts in Sufism are not directly related, and most of the qualities required of a person on the path of perfection have a theological coloring: repentance, God-fearing, contentment, trust in God.

Ethical rationalism and maximalism became dominant and according to the anthropology of Yassawi, who is along with the “perfect man”, also singled out the “imperfect man”, whose qualities are vanity, envy, duplicity, ignorance, vindictiveness, lies, etc. To get rid of these bad qualities, it is necessary a moral improvement, which means according to Yassawi, it follows: it is necessary to clean the mirror to shine in order to see God in it, i.e. to purify your heart.

Turkic thinker pays special attention to the denunciation of such a vice as ignorance. The fifteenth Hikmet of “Diwani Hikmet” is completely devoted to the ignorance, its perniciousness, consequences to which it leads and causes, definition of the types of ignorance. Moreover, the author himself directly urges readers of his work, students follow his advice, overcome ignorance, find the way to the truth.

Conclusion

The concept of “Perfect man” in recent times has revived in the Kazakh society. The idea of a perfect man originated by such Muslim thinkers as Korkyt Ata, Zhusup Balasagun, Khoja Ahmet Yasawi, takes a special place in the teaching of Sufism and existed in the Kazakh steppes before Abai. Muslim thinkers define the concept of the perfect man, the peculiarities of various aspects of this concept, the meaning in Sufism, the importance of revealing the common value.

In conclusion, it can be concluded that two ideas unite the concepts of man of the three Turkic thinkers: the idea of emphasizing moral qualities in human nature (hence, didacticism and ethical rigorism) and the idea of the futility of human existence due to the brevity of human life. In the future, both ideas will be developed in the anthropology of Shakarim and Abai.

Lists of references

1 Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – 1961. – 506 с.

2 Джумабаев Ю.Д., Мамедов Ш.Ф. Этическая мысль в Средней Азии в IX-XV в.в. – 1974. – 97 с.

3 Жаксылыков А.Ж. Поэзия Ахмеда Ясауи // Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері атты ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. – Алматы: Арыс, 2008. – 250 с.

4 Ахмед Ясави. Диуани хикмет. – 2021. – 77 с.

5 Мансурова А. Совершенный человек в суфизме // Мысль. – 2008. – № 11. – 14-15 с.

6 Телебаев Г. Международная научная конференция «Кыргызский каганат в контексте тюркской цивилизации: проблемы кыргызоведения», сборник материалов научной конференции, 2013. – 25 с.

7 Сейдімбеков А. «Елтұтқа». – 2001. – 55 с.

8 Тұрғынбаев Ә.Х. Философия тарихы. – А., 2001. – 378 с.

9 Kilic E. (2015) *Ibnul Arabi*. – Istanbul: ISAM yayınlari. – 126 s.

10 Nesefti A. *Hakikatlerin ozu (Zubdetul hakakik)*, cev.: M. Murat Tamar. – Istanbul: İnsan Yayinlari. – 1997. – 112 s.

11 Akot B. (2013) *Degerler egitimi acisindan insani kamil dusuncesi ve gunumuzde karsilasilan zorluklar*. *Journal of Islamic Research*. № 24 (11). – 56 s.

Transliteration

1 Kononov A.N. The poem of Yusuf Balasagun “Blessed knowledge”// [Balasagunskiyi Yusuf. Blessed Knowledge]. – M., 1963. – 506 p.

2 Dzhumabayev Y.D., Mamedov Sh.F. [Ethical Thought in Central Asia in the IX-XV Centuries]. – M., 1974. – 97 p.

3 Zhaksylykov A.Zh. Poetry of Akhmed Yassawi [Collection of Materials of the Scientific and Practical Conference on the Study of the Heritage and Teachings of Khoja Akhmed Yassawi]. – Almaty: Arys, 2008. – 250 p.

4 Akhmed Yassawi [Diwani Hikmet]. – 2021. – 77 p.

5 Mansurova A. The perfect man in Sufism [Thought]. – 2008. – № 11. – 15 p.

6 Tolebayev G. International scientific conference [Kyrgyz's Kaganat in the Context of Turkic Civilization: Problems of Kyrgyz Studies], collection of materials of the scientific conference. – 2013. – 25 p.

7 Seydimbekov A. El tutka ["Eltutka"]. – 2001. – 55 p.

8 Turgynbayev A.Kh. [History of Philosophy] – A., 2001. – 378 p.

9 Kilic E. (2005) Ibnul Arabi. – [Istanbul: ISAM yayinlari]. – 126 p.

10 Neseft A. (1997) Hakikatlerin ozu (Zubdetul hakakik), cev.: M. Murat Tamar. – [Istanbul: Insan yayinlari]. – 112 p.

11 Akot B. (2013) Degerler egitimi acisindan insani kamil dusuncesi ve gunumuzde karsilasilan zorluklar. [Journal of Islamic Research]. – № 24 (11). – 56 p.

Сарсенгали Б., Шагырбай А.Д., Ахмет Таишгын

Түркі философиясындағы Кемел адам тұжырымдамалары: Қорқыт Ата, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Яссауи

Аңдатпа. Мақалада түркі ойшылдарының «Кемел адам» және философиялық дискурстағы «мінсіз адам» тұжырымдамасының рөлі қарастырылады. Адам туралы түсінік жеке тұлғаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Әр уақыттың философ ойшылдары адам кемелділігі туралы әртүрлі идеялар қалыптастырып, содан жаңа ұғымдар, теориялар мен идеялар пайда болды. Мұсылман ойшылдары кемел адам ұғымына, осы тұжырымдаманың әртүрлі аспектілерінің ерекшеліктеріне, оның сопылықтағы маңыздылығына, жалпы аксиологиялық құндылықты анықтаудың маңыздылығына анықтама берді. Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» еңбегінде адам кемелділігін кісілік қасиеттермен байланыстырды. Қожа Ахмет Иассауи «Даналық кітабында» кемел адамды бейнелеу үшін «инсан әл кәмил» деген түсінікті жаратушымен – Алламен ұласу деп санағандығы қарастырылды.

Түйін сөздер: сопылық, ислам философиясы, кемел адам, тұжырымдама, хикмет, мұсылман.

Сарсенгали Б., Шагырбай А.Д., Ахмет Таишгын

Коркыт Ата, Жусуп Баласагун, Кожа Ахмет Ясауи концепции совершенного человека в тюркской философии

Аннотация. В статье рассматривается роль концепции человека трех тюркских мыслителей и концепт «совершенный человек» в философском дискурсе. Концепция человека играет важную роль в формировании личности. В разное время в философской мысли формировались разные представления о совершенстве человека, рождались новые концепции, теории, идеи. Даны определения мусульманскими мыслителями концепции совершенного человека, особенности различных аспектов этого понятия, значения в суфизме, важности раскрытия общей аксиологической ценности. В силу своих возможностей попробуем разобраться в концепции «совершенного человека», выработанного мыслителями.

Ключевые слова: суфизм, исламская философия, совершенный человек, концепция, хикмет, мораль, нравственность.

DESIGNING A CULTURE-CREATIVE PARADIGM OF ISLAMIC EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF PERSONAL EDUCATIONAL POTENTIAL IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

¹Zholmukhan Tansholpan, ²Kayrbekov Nurlan, ³Ibrahim Maras

^{1,2}L.N.Gumilyov Eurasian University (Astana, Kazakhstan)

³Ankara University (Ankara, Turkey)

¹angsholpanzh@gmail.com, ²nurlan.kairbekov@mail.ru,

³Ibrahimmaras@gmail.com

¹Жолмухан Танишолпан Мухтарқызы, ²Қайрбеков Нурлан Эвфратович,
³Ибраһим Марас

^{1,2}Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева
(Астана, Қазақстан)

³Университет Анкары (Анкара, Түркия)

¹tangsholpanzh@gmail.com, ²nurlan.kairbekov@mail.ru,

³Ibrahimmaras@gmail.com

Abstract. The issue of spiritual and cultural educational components research in the Republic of Kazakhstan is predetermined by the growth trends of Islamic ethnic instruments, which occupy a special place in the religious development of the individual as a subject of moral and educational phenomena. The research aims to analyze the features of spiritual and moral models of Islamic education, considering the educational function of learning and the secular society of Kazakhstan. To complete the aims, the following methods were used: descriptive, modeling, survey, and comparative. The results determined that religious education not only played a role in the formation of religious and national identity in the historical process of Kazakhstan but also became the center of reform in the process of secularization because of its long history and important position. The educational situation in the religious context is constantly changing, given its decline in a secularized society. However, the religious status in the public life of the people is still gradually increasing, given the tendency of competition between Islamic models of education. In this regard, a survey of pupils and students of Islamic institutions in Kazakhstan was conducted, which allowed us to identify the features of the educational and moral components, which are represented in a different number of Islamic models of personality.

Keywords: secular society, models of Islamic education, Islamic philosophy, moral qualities, spiritual and cultural character.

Introduction

The social development of Kazakhstan in recent decades has caused the current society to be characterized by the presence of a rich and diverse mul-

ticultural component, the diversification of which is a feature and cardinal feature in the understanding of national identity. This diversity manifests itself and has consequences in an infinity of educational dimensions, constituting a complex and multifaceted reality that today presents many possibilities for various studies in the field of religion [1]. In some communities and cultures, it is a religion that governs the destiny of individuals, peoples, and nations. Since primitive times, humans have felt the need to create a space of religious character, in which many rituals condition the development of educational potential. Religion has been and remains an important part of humanity because it acts as a response to the uncertainty that people face in their daily lives and seeks in the religious world an encounter with that truth that is elusive and mysterious. Thus, a human tries to find in this space the reason for his being and his permanence in the world that he constructs with the help of created images. F. Lakhmar [2] and N. Memon et al. [3] in their works consider the issues of the cultural and social environment in the context of the Islamic educational context. However, the authors have little studied aspects of Islamic education in the development of personal educational potential in the Republic of Kazakhstan.

Religion seeks to strengthen human faith and spirituality and is a life meaning for many people who see it as one of the most important educational alternatives. Every society, culture, and religion have its vision of what a person is. Islam and the monotheistic religions affirm that people have God as the axis of their life project in their daily lives, and everything revolves around Him, making religion and spirituality a phenomenon of existence, thereby strengthening culture and society. The Islamic religion has united culture and civilization with a vast spiritual, ethical, moral, religious, scientific, political, and artistic heritage [4]. Education in the context of the Islamic faith allows the internal and spiritual jurisdiction of individuals to be channeled where their ethical and moral systems are quickly and easily translated into a legal system that permeates their civic, political, social, economic, educational, and family actions. Never, as today, has religion been called upon to search its roots for teachings that lead to a constructive dialogue between diverse people, to tolerance and respect for diversity, which guarantees survival in a “global environment”. K. Rouzi et al. [5] and S. Susilawati et al. [6] in their studies explore the phenomena of moral learning and education in the context of Islamic educational institutions. However, the researchers have not considered the peculiarities of the cultural and creative nature of Islamic education in the Republic of Kazakhstan.

The culture-building approach of Islamic education now focuses on the individual who is free, responsible for their daily actions, and critical of the injustices the world faces. This philosophy is a stimulus for a culture of peace as it promotes values, attitudes, and behaviors that respect diversity and encourage the practice of nonviolence. Education is the primary tool for a culture of peace and the peaceful resolution of conflicts, and its contribution is crucial if new and future citizens of the world are to become masters of themselves, capable of promoting a culture of peace [7]. Finally, the system of technology of the culture-making paradigm of Is-

Islamic education tries to legitimize the social order based on the material, social and political division of the sexes, revealing the asymmetrical place assigned to women and men. Thus, researchers S.J. Thoma et al.[8] and S. Clement and R. Bollinger [9] in their works consider the prospects of cultural educational mechanisms in the field of human development. However, the authors have not studied the tools of designing the technology of the culture-creative paradigm of Islamic education in the development of the educational potential of the individual.

The research aims to consider the varieties of culture-creative models of personal education in Islam, which are used in the Republic of Kazakhstan for educational purposes.

Materials and Methods

To achieve the research objectives the following methods were applied: descriptive, modeling, survey, and comparative. The descriptive method at the stage of consideration of cultural and spiritual values of personality in Islamic education allowed us to determine the main directions of development of cultural and educational processes in the context of Islamic institutions represented in the Republic of Kazakhstan. It helped to form the basic thoughts and moral principles of a person in the spiritual world of Islam, considering educational activities. Its elements conditioned the selection of the main mechanisms of development of cultural and creative aspects, considering the modern secular society and the philosophy of Islamic cognition in the context of learning.

The method of modeling at the stage of studying the properties and characteristics that condition the educational potential of the individual in Kazakh institutions helped to identify the main philosophical currents of the cultural and creative paradigm, which characterize learning within the framework of certain moral and spiritual qualities. It allowed identifying the main models of the spiritual and cultural paradigm of Islamic education in the development of the educational potential of the individual in the Republic of Kazakhstan, such as: “kalam”, “adab”, “Sufism”, “falsafa”. Its elements conditioned the consideration of human cognition and realization through the prism of the concept of “insan al-kamil” as a model of a perfect man. Modeling has helped to form a vision of Islamic philosophical systems that are projected in educational institutions, as well as to determine the basic provisions and relations between culture-making and educational potentials among the religious provisions of Islamic identity under consideration.

The method of interviewing at the stage of collecting information allowed for highlighting the main philosophical and educational practices of Islam, which function in the religious institutions of Kazakhstan. Thus, in January 2023 a survey of 106 pupils and students of madrasahs, as well as Islamic institutions of higher education, such as madrasah “Abu Hanifa”, madrasah “Sauran Islam Madeniyet Ortalyghy”, Egyptian University of Islamic Culture “Nur- Mubarak” was conducted in the city

of Almaty. This method was conducted in two stages, which included first creating subcategories of structured questionnaires, which included the educational and moral components of the educational Islamic personality models, and then collecting information through the classification of the raw data. It allowed the categorization of the philosophical models of education while highlighting their main features in the educational process, considering the different opinions of the respondents.

The comparative method at the stage of forming judgments about teaching models allowed the determination of the main features of philosophical currents functioning within the spiritual and cultural character of secular society. It helped to arrange the hypotheses concerning the educational factors that conditioned the realization of the concept of “*insan al-kamil*” as a model of a perfect man. Its elements allowed to highlight the main trends of international Islamic influence in the form of pan-Islamism and pan-Turkism, represented by Iran and Turkey, which function in the Republic of Kazakhstan. This method helped to analyze the influence of the cultural and moral characteristics of the Islamic faith on the religion of Central Asia as a whole, considering the properties of contemporary secular society. It allowed highlighting the contribution of Islamism to the identity and formation of the Kazakh individual in the context of the educational potential of the citizens.

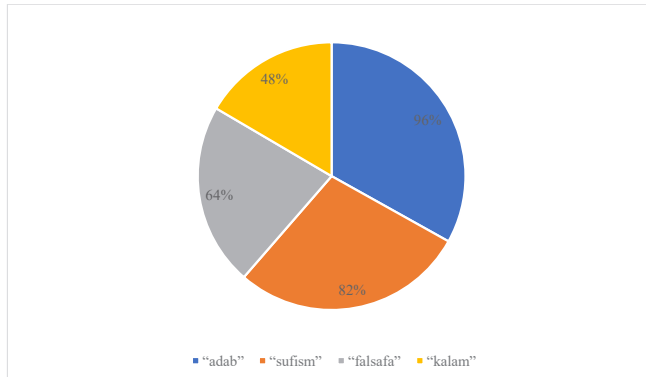
Designing a Culture-Creative Paradigm of Islamic Education

Considering the diversity of cultural and educational aspects of Islamic knowledge in the Republic of Kazakhstan, we can determine that Muslims have two main ways of acquiring knowledge. One way is to receive the revelation of truth, passed down from generation to generation, which is called “*traditional science*”. Another basis of the Islamic education system is the concept of the classification of Islamic science. All science is included in a definitive and unified system of categories of knowledge to reconcile reason and revelation, science and religion. There are two types of cognition within “*traditional science*” [10]. The first type consists of the division of science into philosophical and non-philosophical. Philosophy includes theoretical and non-theoretical, and the nonphilosophical part includes religious and nonreligious [11]. The second category divides science into early and late, where the early category includes applied philosophy, theoretical philosophy, and mathematics, and the later class consists of such subjects as Islamic jurisprudence, Sufism, literature, and history. The Islamic system of culture-creative paradigm in the development of the educational potential of the individual is based on the mosque, which acts as the main vehicle of the educational process in the Republic of Kazakhstan, feeding it with multilevel educational institutions. Since its foundation, it has been the religious, social, and educational center of any Muslim community.

The development of philosophical and educational practices of Islam focused

on the spiritual and cultural aspects of the individual, has led to a redefinition of the functioning of the educational system in Kazakhstan and the construction of a paradigm based on the dissemination of ideological knowledge. In this rupture, cultural education is born as a condition for changing the order of traditional religious models of learning represented in Muslim elementary schools –“mekteb”, second-level educational institutions –“madrasah”, and higher institutions –“Islamic university”, which are represented in the Republic of Kazakhstan. The inclusion of cultural creativity as a differentiated contribution to the educational function makes them the embodiment of structural educational Islamic change. The paradigm of cultural and creative communication with personality in the Islamic aspect pays attention to the construction of educational cognition utilizing spiritual symbols that open the door to thinking and education in real life [12]. Accordingly, to project the possibilities of the cultural and creative component of Islamic education in the development of the educational potential of the personality in the Republic of Kazakhstan, 106 pupils and students of madrassas were surveyed, through which the main philosophical currents that are integrated into the learning process of the concept of “insan al-kamil” as a model of a perfect man were identified: “kalam”, “adab”, “sufism”, “falsafa”. With the help of the survey, it was determined that the greatest educational and moral functions of the individual in the Islamic education of Kazakhstan, according to the respondents, are performed by the “adab” model, and the least – by “kalam” (Figure 1).

Fig. 1– Educational and moral components of Islamic models of personality in the % ratio based on the survey

Source: completed by the author.

They deny, among other things, creation, divine providence, the immortality of the individual soul, and its freedom. “Kalam” can be seen as “the first Muslim theology”, which gives rise to an interpretation of the Qur’an of a fideistic and mystical nature, in which a deterministic vision stands out. There is a misconcep-

tion of Islamic philosophy that is nothing more than a translation of Greek philosophy into Arabic [13]. In truth, the fact that it is called “Islamic philosophy” is due not only to the fact that it has absorbed elements of Islamic knowledge but also to the presence of substantial contributions of its own. Apparently, due to a certain ambiguity of norms and rules, the survey identified this model as the least educational form, where respondents saw only 48 percent of the moral context in it.

“Adab” in projecting the spiritual and cultural aspect of personality through the development of educational potential in the Republic of Kazakhstan is used in its original and broader definition, acting as a humanistic tool based on Shariah law. It is important to consider that Islam is based on Islamic law, which is essentially based on the two main sources of the Quran and Sunnah. The current under consideration believes that education is a necessary means to gradually rid people of ignorance under the guidance of Allah, as well as an important way to develop outstanding Muslim talents and inherit a superior Islamic culture. In addition to emphasizing the religious element, adab attaches great importance to the study of social and scientific knowledge. Its learning mechanisms focus on the development of science and philosophy and the promotion of the arts as major pillars of its politics and legitimacy as just and perfect sovereigns. It provides a civilized education that pursues human excellence, humanism, and secular learning of ethical, social, and intellectual content to build a mind and character based on the classical ideal of philanthropy. Ninety-two percent of respondents emphasized that by studying this course, institutions apply semiotics to specific branches of spiritual and creative knowledge that deeply analyze the cultural particularities and moral connotations of personal education.

As for “sufism”, this model of educational education can be defined as the inner, spiritual dimension of Islam. It is based on the interiorization of the master’s attitude toward the student, which is fundamental and seeks to constantly maintain harmony between the exoteric and esoteric aspects of the Islamic message. In this way, “sufism” sheds light on the tenets and rites of Islam from within, giving them meaning. Following the survey, it was determined that out of 106 pupils and students surveyed, 76 people were particularly interested in this model of personality formation, which in percentage equivalent means more than 70% of the total number of respondents. This confirms that in the Muslim educational society of Kazakhstan young intellectuals, pupils and students have a great interest in the national culture and history, filled with Islamic thoughts, where there is a symbiotic phenomenon of “Sufism” between national consciousness and religious spirit. It was also determined that, in addition to Muslim elementary schools, secondary schools, and higher Islamic institutions, Islamic scholarship, through the prism of this model, is also disseminated through institutions such as Sufi temples, which became a particularly important formal center of learning in Kazakhstan after the Mongol invasion.

The educational model of “falsafa” in projecting the technology of culture-creative paradigm of Islamic education unfolds in a complex system of philosophical

sciences aimed at understanding the basics of being as true; the first principle of being as such; theology and knowledge of the first principles of sensual substance; ethics and knowledge of the first principles of human action. The noetic ontocosmology of the model includes a hierarchy of realities whose ranks are determined concerning reason. Through the elements of thought, the human soul objectifies bodily things and brings them into conformity with necessity. Thus, knowledge of the world commands knowledge of man's predestination, and, conversely, awareness of the predestination of the world passes through awareness of man's predestination [14]. Thus, the reality of natural things correlates with the reality of the human mind, which, in understanding the order of the world, must understand itself while developing its educational potential. From this state of affairs, with the help of the survey, it was emphasized that 79% of the respondents surveyed believe that man, according to this philosophical educational model, must actualize his intellectual power for the world to reach its completion, being made sense of by individuals.

It is worth it as there are currently two main trends of international Islamic influence in Central Asia: one is Pan-Islamism and the other is Pan-Turkism. The first is represented by Iran, and the second by Turkey. These two trends have different international basis. Iran advocates pan-Islamism and hopes to revive Islamic fundamentalism and establish political and religious regimes in Central Asian countries [15]. Turkey, on the other hand, promotes pan-Turkism, hoping that Central Asian states will follow this model and establish secular regimes that separate church and state to promote cooperation between Turkic-speaking peoples. Pan-Islamism is called religious nationalism, while pan-Turkism is called ethnic nationalism [16]. Among the five countries of Central Asia, Tajikistan belongs to the Iranian language family. On February 19, 1992, Iran announced the creation of the "Persian Language Association", headquartered in Tehran, which includes representatives of Iran, Tajikistan, and Afghanistan [17]. The other four countries, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan belong to the Turkic language family and are the objects of Islamic Turkism. This is how Islam in modern Kazakhstan responds to the challenges of modernity, which affects social, spiritual, and cultural processes, where the realization of the harmonious coexistence of the believer and secular society takes place.

In Kazakhstan, Islam has moved beyond mere personal belief and is rapidly becoming a political orientation [18, p.370]. Its composition is relatively complex, it attempts to restore the Islamic way of life in the Middle Ages, and it is negative about the wearing of European clothing and the emancipation of women of the main ethnic group. Sunni believers have always been bound by secular power, for centuries the spiritual leader of the Sunni was also the ruler of the Ottoman Empire [19]. Their clergy, although they play an important role in religious life, do not have the influence and power that the Iranian or Lebanese clergy have. However, it cannot be ignored that Islamic fundamentalism continues to grow in the region and influence the educational and upbringing components, transmitting new paradigms

of personal cultural formation. A manifestation of the Islamic revival in Central Asia is the sharp increase in the number of Islamic religious sites (mosques, seminaries), as well as educational institutions that offer various models of education for the upbringing and formation of personality. All these trends make it possible to prevent religious mechanisms from supplanting this spiritual wealth of the state.

Islam is the most important factor in the formation of the cultural identity of Kazakhstan, and this religion has a greater influence on the Central Asian masses, given its growing interest among young people, as the results of the survey emphasize. Along with the development of cultural and educational mechanisms of Islamic education in Kazakhstan, the modern features of secular societies, in one way or another, influence the interpretation and status of educational paradigms in educational institutions. Thus, regardless of what model of education the educational program adheres to, institutions also teach many “rational sciences” such as philosophy, logic, and mathematics, which form the basis of culturally creative learning technology, in addition to religious subjects. Regular teaching content includes Arabic, tafsir (annotation of the Koran), Sharia law (Islamic law), hadith (the speech and deeds of the Prophet Muhammad), and the history of Islam. Most Islamic schools and universities offer advanced courses such as Arabic literature, English and other foreign languages, and world history in response to teaching needs, while reflecting a large religious connotation of the individual’s educational potential.

Knowledge in the Context of the Culture-Creating Component of Islam

A. Prabowo and H. Ilyas believe that modern human occupies an existential place in the space of a certain culture, which is reinforced by social, political, and economic structures [20]. In turn, the educational system, which provides valuable tools for the creation of personality in a culture-creative context, constitutes its spiritual and inner essence, which allows it to be important in a globalized world. Humanism and the culture of nations have anchored religiosity in the vital essence of being. Different religions, different societies, and different times determine the demand, formation, and training of different talents and dictate the setting of educational goals. Setting the goals of Islamic education depends on an orientation to Islamic values. In other words, Islamic education should embody culture and practice beliefs under Islamic values to develop a spiritual, moral, and educational foundation suitable for social needs. The ultimate goal of Islamic education is to educate believers in religion, guardians of morality, and warriors in life [20]. This requires a culture-building education to guide people to be diligent in cultivating faith and acquiring knowledge.

As S. Bahri points out, family education is the most basic form of Islamic education for the individual [21]. Islam emphasizes the importance of family education and believes that having parents with pious beliefs, noble morals, and the right words and deeds will have a great impact on the educational potential of the individual in

the future. The status and role of women in the family context are prioritized, so mothers play an extremely important role in education and the acquisition of knowledge. Knowledge, in the context of the culture-creating component of Islam, is a spiritual wealth bestowed upon humankind by Allah, not the private property of certain people. Understanding the importance of education has gone a long way from being ignored to being considered, where the concept of continuous learning has long existed in Islamic educational thought. From the perspective of Islam, receiving education and seeking knowledge can not only bring many benefits in this life, but it is also a religious practice, the “*abbadat*”, and a kind of good deed to obtain Allah’s favor [21]. Continuous learning is a unique educational concept that breaks down the boundaries of time and space, makes the search for knowledge and learning a life-long struggle of individuals, and gives broader significance to educational potential.

From the point of view of I. Felsenthal and A. Agbaria [22], Islam plays a central role in the value system of Central Asian states, both in upbringing and education and society as a whole. Passing through different times and historical moments, the Islamic cultural formation of personality has contributed to the development of various models of learning, the social task of which puts the training of citizens through the educational process to apply knowledge not only for personal satisfaction but also the identification of bearers of the Islamic faith. Learning in the context of the development of the educational potential of Islam can be understood as a process of cultural acquisition, that is, the ascent to humanity and the development of the individual within the framework of moral qualities and principles. The important place of Islam in the public life of the Kazakhs is fueled by Islamic teachings and laws, law, as well as the influence of Islam religious organizations, and educational institutions [22]. This is mainly because Islam influences the original culture while preserving the original spiritual component, which manifests itself in the integration and absorption of traditional customs.

Following K. Chen and L. Hsu [23], Islam, like any other religion, does not know an authentic expression of the “*true*” religion, which would be opposed to fakes. Such a discourse ignores a basic sociological reality: Islam does not exist without Muslims, and the latter has many ways of living up to their religious beliefs. Cultural representations in this case have transcendent and metaphysical characteristics that distinguish the Islamic religion from the physical elements of the human body and the material world. Thus, individuals have a dual identity: on the one hand, a system of cultural representations, and on the other, organic, biological, and physiological components [23]. Cultural representations in the educational paradigm are the most powerful determinants of people’s identity and, therefore, of their behavior.

Thus, educational factors justify an increased interest in the study of the culture-creating paradigm of Islam and its role in philosophical models of learning to identify moral aspects that have been overlooked by modern studies of religion. These aspects are extremely important to understand the essence of culture, which constitutes

the main characteristic of the human species. Thus, the research results allowed the identification of the most used educational models of Islamic educational institutions in Kazakhstan, considering the educational potential that lies in each of them.

Conclusion

As a research result, it was determined that Islamic education in the Republic of Kazakhstan is represented by different philosophical models, including varying degrees of educational potential. Thus, following the survey of pupils and students of various religious educational institutions, it was determined that such cultural and educational models as “kalam”, “adab”, “sufism” and “falsafa” are actively implemented. They function in different interpretations, modernized for a secular society, that went beyond “rational sciences” and promote the educational trend with a variety of courses, foreign languages, and world history. Following the results of a survey of respondents, the highest educational and moral functions of the individual in Islamic education in Kazakhstan are performed by the “adab” model, and the lowest by the “kalam” model, which is equivalent to 96 percent and 48 percent. It was determined that 76 people out of 106 surveyed pupils and students were particularly interested in the “Sufism” model, which in percentage equivalent means more than 70% of the total number of participants. Also, it is worth noting that in designing the technology of the culture-creative paradigm of Islamic education in the development of the educational potential of the individual in the Republic of Kazakhstan the institution applies semiotics to specific branches of spiritual and creative knowledge while developing the moral connotations of personality.

Thus, the design of the culture-creative paradigm of Islamic education in the context of a secular society seeks to reconcile democratic views with nationalistic and religious beliefs, opening the way to original teaching models of Muslim democracy in educational institutions in Kazakhstan. Religious models and practices allow the study of the cultural framework to be approached as a philosophy of life since throughout one’s existence one must continually educate oneself and improve oneself. This position provided an opportunity to analyze religious movements that refuse to consider Islam as an autarkic religion and consider the democratic view while expanding the learning potential of the individual. The study of ethnic peculiarities and reasons for the Islamic faith of the Kazakhs has not only theoretical and practical value but also allows a deeper understanding of the connotation and features of the educational Islamic models of modern Kazakhs, which provide a theoretical basis for enriching the content of the relationship between the spiritual, cultural, religious and educational components of personality. Therefore, it can be concluded that the research aim has been achieved. However, the mechanisms and features of designing the technology of culture-creative basis in Islamic upbringing and education require further studies and religious developments in the context of the Republic of Kazakhstan.

List of references

- 1 Шанифа Н., Ханафи Ю., Махфуд К., Самсудин А. Разработка основанной на духовности системы исламского образования для молодых поколений мусульман: пример из двух индонезийских университетов // Педагогика высшего образования. – Том 6. – №1. – 2021. – С. 195-198.
- 2 Ламар Ф. Исламское образование: исламская «культурная среда, основанная на мудрости» в западном контексте // Религии. – Том 11. – № 8. – 2020. – С. 409-411.
- 3 Мемон Н., Чоун Д., Алкоатли К. Описания и постановления исламской педагогики: размышления выпускников исламской программы подготовки учителей // Педагогика, Культура и Общество. – Том 29, №4. – 2021. – С. 16-19.
- 4 Фариана А., Худа М. Применение анализа сильных и слабых сторон, возможностей и угроз в исламских учебных заведениях // Журнал исламского образования. – Том 4. – №1. – 2019. – С. 52-54.
- 5 Роуджи К., Афила Н., Эндрианто К., Десмита Д. Привыкание к исламскому обучению через стили воспитания пророков в новую нормальную эпоху // Международный журнал исламской педагогической психологии. – Том 1. – №2. – 2021. – С. 109-111.
- 6 Сусилавати С., Рахманиа А., Ясин А., Вахидмурни В., Маселено А. Нравственное обучение в формировании умеренных мусульман в Исламском Колледже в Маланге // Международный журнал психосоциальной реабилитации. – Том 24. – № 3. – 2020. – С. 2042-2045.
- 7 Анан А. Внедрение поликультурного исламского образования в построении религиозной гармонии учащихся // Поликультурное образование. – Том 4, №1. – 2020. – С. 22-26.
- 8 Тома С., Уокер Д., Чен Ю., Фришан А., Мулен-Стожек Д., Кристьянссон К. Применение подростками добродетелей в пяти культурных контекстах // Психология развития. – Том 55, №10. – 2019. – С. 2181-2185.
- 9 Клемент С., Боллинджер Р. Перспективы развития добродетели характера // Исследования в области развития человека. – Том 13, №2. – 2016. – С. 178-181.
- 10 Лафрарчи Н. Оценка программы исламского религиозного образования во фламандских государственных средних школах // Религии. – Том 11, №110. – 2020. – С. 26-29.
- 11 Ачилов Д. Исламское образование в Центральной Азии: данные из Казахстана // Политика Азии. – Том 14. – 2012. – С. 102-106.
- 12 Музыкана Ю. Исламское религиозное образование в Казахстане: применение исследований будущего для ускорения реформы // Обзор мирового будущего. – Том 14, №2-4. – 2022. – С. 93-97.
- 13 Малик Б. Ислам в постсоветском Казахстане: переживание публичного возрождения ислама посредством институционализации // Азиатский журнал ближневосточных и исламских исследований. – Том 13, №3. – 2019. – С. 351-354.
- 14 Ильхам Д. Проблема исламского образования и как измениться // Международный журнал азиатского образования. – Том 1, №1. – 2020. – С. 12-15.
- 15 Ганн Т. Формирование исламской идентичности: религия, исламизм и государство в Центральной Азии // Социология религии. – Том 64, №3. – 2003. – С. 406-410.
- 16 Идрис М. Ислам и дисциплинарные ограничения либеральной философии конца двадцатого века // Современная интеллектуальная история. – Том 18, №4. – 2021. – С. 1034-1038.
- 17 Падиль М. Социально-философское исследование идеологии исламского образования // Латиноамериканская утопия и практика. – Том 26, №1. – 2021. – С. 256-261.
- 18 Лопез-Фаржит Л. Классическая исламская философия: тематическое введение // Нью-Йорк, 2021. – С. 368-372.
- 19 Элхошт М. Реакция современной исламской философии на реальность и мышление вне истории // Журнал гуманитарных и прикладных социальных наук. – Том 1, №1. – 2019. – С. 21-24.

20 Прабово А., Ильяс Х. Мультикультурное образование в исламской перспективе // Достижения в области социальных наук, образования и гуманитарных исследований. – Том 570. – 2021. – С. 372-375.

21 Бахри С. Мультикультурное образование с точки зрения философии исламского образования // Журнал исламского образования. – Том 5, №2. – 2020. – С. 239-241.

22 Фельсенталь И., Агбария А. Как читать Коран в религиозном исламском образовании: чему педагоги могут научиться из работы Мохаммеда Аркуна // Религии. – Том 14. – 2020. – С. 129-132.

23 Чен К., Су Л. Видение будущего: оценка результатов обучения и воздействия ориентированного на будущее образования // Журнал исследований будущего. – Том 24, №4. – 2020. – С. 112-116.

Transliteration

1 Chanifah N., Hanafi Y., Mahfud C., Samsudin A. Razработка osnovannoy na dukhovnosti sistemy islamskogo obrazovaniya dlya molodykh pokoleniy musul'man: primer iz dvukh indoneziyskikh universitetov [Designing a Spirituality-Based Islamic Education Framework for Young Muslim Generations: a Case Study From Two Indonesian Universities] // Pedagogika vysshego obrazovaniya. – Том 6, №1. – 2021. – С. 195-198.

2 Lahmar F. Islamskoye obrazovaniye: islamskaya "kul'turnaya sreda, osnovannaya na mudrosti" v zapadnom kontekste [Islamic Education: An Islamic "Wisdom-Based Cultural Environment" in a Western Context] // Religii. – Том 11, № 8. – 2020. – С. 409-411.

3 Memon N., Chown D., Alkoutli C. Opisaniya i postanovleniya islamskoy pedagogiki: razmyshleniya vypusknikov islamskoy programmy podgotovki uchiteley [Descriptions and Enactments of Islamic Pedagogy: Reflections of Alumni From an Islamic teacher Education Programme] // Pedagogika, Kul'tura i Obshchestvo. – Том 29, №4. – 2021. – С. 16-19.

4 Fahriana A., Huda M. Primeneniye analiza sil'nykh i slabykh storon, vozmozhnostey i ugroz v islamskikh uchebnykh zavedeniyakh [Application of Analysis of Strengths, Weaknesses, Opportunities, and Threats in Islamic Education Institutions] // Zhurnal islamskogo obrazovaniya. – Том 4, №1. – 2019. – С. 52-54.

5 Rouzi K., Afifah N., Hendrianto C., Desmita D. Privykaniye k islamskomu obucheniyu cherez stili vospitaniya prorokov v novuyu normal'nuyu epokhu [Establishing an Islamic Learning Habituation Through the Prophets' Parenting Styles in the New Normal Era] // Mezhdunarodnyy zhurnal islamskoy pedagogicheskoy psikhologii. – Том 1, №2. – 2021. – С. 109-111.

6 Susilawati S., Rahmaniah A., Yasin A., Wahidmurni W., Maselena A. Nравstvennoye obucheniyе v formirovaniі umerennykh musul'man v Islamskom Kolledzhe v Malange [Moral Learning in Forming Moderate Muslims on Islamic College in Malang] // Mezhdunarodnyy zhurnal psikhosotsial'noy reabilitatsii. – Том 24, № 3. – 2020. – С. 2042-2045.

7 Anan A. Vnedreniye polikul'turnogo islamskogo obrazovaniya v postroyenii religioznoy garmonii uchashchikhsya [Implementation of Multicultural-Based Islamic Education in Building Students' Religious Harmony] // Polikul'turnoye obrazovaniye. – Том 4, №1. – 2020. – С. 22-26.

8 Thoma S., Walker D., Chen Y., Frichand A., Moulin-Stozek D., Kristjansson K. Primeneniye podrostkami dobrodetey v pyati kul'turnykh kontekstakh [Adolescents' Application of the Virtues Across Five Cultural Contexts] // Psikhologiya razvitiya. – Том 55, №10. – 2019. – С. 2181-2185.

9 Clement S., Bollinger R. Perspektivy razvitiya dobrodeteli kharaktera [Perspectives on Character Virtue Development] // Issledovaniya v oblasti razvitiya cheloveka. – Том 13, №2. – 2016. – С. 178-181.

10 Lafrarchi N. Otsenka programmy islamskogo religioznogo obrazovaniya vo flamandskikh gosudarstvennykh srednikh shkolakh [Assessing Islamic Religious Education

Curriculum in Flemish Public Secondary Schools] // Religii. – Tom 11, №110. – 2020. – S. 26-29.

11 Achilov D. Islamskoye obrazovaniye v Tsentral'noy Azii: dannyye iz Kazakhstana [Islamic Education in Central Asia: Evidence from Kazakhstan] // Politika Azii. – Tom 14. – 2012. – S. 102-106.

12 Muzykina Y. Islamskoye religioznoye obrazovaniye v Kazakhstane: primeneniye issledovaniy budushchego dlya uskoreniya reform [Islamic Religious Education in Kazakhstan: Applying Futures Studies to Skyrocket the Reform] // Obzor mirovogo budushchego. – Tom 14, №2-4. – 2022. – S. 93-97.

13 Malik B. Islam v postsovetskom Kazakhstane: perezhivaniye publichnogo vozrozhdeniya islama posredstvom institutsionalizatsii [Islam in Post-Soviet Kazakhstan: Experiencing Public Revival of Islam Through Institutionalization] // Aziatskiy zhurnal blizhnévostochnykh i islamskikh issledovaniy. – Tom 13, №3. – 2019. – S. 351-354.

14 Ilham D. Problema islamskogo obrazovaniya i kak izmenit'sya [The Challenge of Islamic Education and how to Change] // Mezhdunarodnyy zhurnal aziatskogo obrazovaniya. – Tom 1, №1. – 2020. – S. 12-15.

15 Gunn T. Formirovaniye islamskoy identichnosti: religiya, islamizm i gosudarstvo v Tsentral'noy Azii [Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism, and the State in Central Asia] // Sotsiologiya religii. – Tom 64, №3. – 2003. – S. 406-410.

16 Idris M. Islam i distsiplinarnyye ogranicheniya liberal'noy filosofii kontsa dvadtsatogo veka [Islam, rawls, and the disciplinary limits of late twentieth-century liberal philosophy] // Sovremennaya intellektual'naya istoriya. – Tom 18, №4. – 2021. – S. 1034-1038.

17 Padil M. Sotsial'no-filosofskoye issledovaniye ideologii islamskogo obrazovaniya [Socio-Philosophical Study of the Ideology of Islamic Education] // Latinoamerikanskaya utopiya i praktika. – Tom 26, №1. – 2021. – S. 256-261.

18 Lopez-Farjeat L. Klassicheskaya islamskaya filosofiya: tematicheskoye vvedeniye [Classical Islamic Philosophy: A Thematic Introduction] // N'yu-York, 2021. – S. 368-372.

19 Elkhosht M. Reaktsiya sovremennoy islamskoy filosofii na real'nost' i myshleniye vne istorii [Contemporary Islamic Philosophy Response to Reality and Thinking Outside History] // Zhurnal gumanitarnykh i prikladnykh sotsial'nykh nauk. – Tom 1, №1. – 2019. – S. 21-24.

20 Prabowo A., Ilyas H. Mul'tikul'turnoye obrazovaniye v islamskoy perspektive [Multicultural Education in Islamic Perspective] // Dostizheniya v oblasti sotsial'nykh nauk, obrazovaniya i gumanitarnykh issledovaniy. – Tom 570. – 2021. – S. 372-375.

21 Bahri S. Mul'tikul'turnoye obrazovaniye s tochki zreniya filosofii islamskogo obrazovaniya [Multicultural Education In Islamic Education Philosophy Perspective] // Zhurnal islamskogo obrazovaniya. – Tom 5, №2. – 2020. – S. 239-241.

22 Felsenthal I., Agbaria A. Kak chitat' Koran v religioznom islamskom obrazovanii: chemu pedagogi mogut nauchit'sya iz raboty Mokhammeda Arkuna [How to Read the Quran in Religious Islamic Education: What Educators Can Learn From the Work of Mohammed Arkoun] // Religii. – Tom 14. – 2020. – S. 129-132.

23 Chen K., Hsu L. Videniye budushchego: otsenka rezul'tatov obucheniya i vozdeystviya oriyentirovannogo na budushcheye obrazovaniya [Visioning the Future: Evaluating Learning Outcomes and Impacts of Futures-Oriented Education] // Zhurnal issledovaniy budushchego. – Tom 24, №4. – 2020. – S. 112-116.

Жолмұхан Т.М., Қайрбеков Н.Э., Ибраһим Марас

Қазақстан Республикасында тұлғаның білім беру әлеуетін дамытуда исламдық білім берудің мәдени-шығармашылық парадигмасының технологиясын жобалау

Андамна. Қазақстан Республикасындағы рухани-мәдени білім беру құрамдастарын зерделеу мәселесі адамгершілік-тәрбиелік құбылыстардың субъектісі ретінде тұлғаның діни дамуында ерекше орын алатын исламдық этникалық аспаптардың өсу тенденция-

ларына байланысты. Зерттеудің мақсаты – Қазақстанның зайырлы қоғамы мен білімнің тәрбиелік функциясын ескере отырып, исламдық білім берудің рухани-адамгершілік үлгілерінің ерекшеліктерін талдау. Зерттеу мақсатына жету үшін келесі әдістер қолданылды: сипаттамалық, модельдеу, сауалнамалық, салыстырмалы. Жүргізілген жұмыстардың нәтижелері діни білімнің Қазақстанның тарихи процесінде діни-ұлттық болмыстың қалыптасуында рөл атқарып қана қоймай, өзінің ұзақ тарихы мен маңызды ұстанымына байланысты зайырлылық үдерісіндегі реформалардың орталығына айналғанын анықтады. Діни контексттегі білім беру жағдайы зайырлы қоғамда оның құлдырауын ескере отырып, үнемі өзгеріп отырады. Дегенмен, исламдық білім үлгілері арасындағы бәсекелестік тенденциясын ескере отырып, халықтың қоғамдық өміріндегі діни мәртебе әлі де біртіндеп өсуде. Осыған байланысты Қазақстандағы исламдық оқу орындарының оқушылары мен студенттері арасында сауалнама жүргізілді, бұл исламдық тұлға үлгілерінің әртүрлі санында ұсынылған тәрбиелік және адамгершілік құрамдастардың ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ философиялық білім беру ағымдары қазіргі зайырлы қоғамға бейімделіп, әртүрлі курстар, дүниежүзі тарихын және шет тілдерін оқыту арқылы білім алу мүмкіндіктерін кеңейтіп жатқаны анықталды. Осылайша, мәдени-шығармашылық парадигма Қазақстандағы оқу орындарының үлгілерінде исламдық негізді сактай отырып, демократиялық көзқарастарды діни нанымдармен үйлестіруге тырысады.

Түйін сөздер: зайырлы қоғам, исламдық білім үлгілері, ислам философиясы, адамгершілік қасиеттері, рухани-мәдени сипаты.

Жолмухан Т.М., Кайрбеков Н.Э., Ибраһим Марас

Проектирование технологии культуротворческой парадигмы исламского образования в развитии воспитательного потенциала личности в Республике Казахстан

Аннотация. Вопрос изучения духовных и культурных образовательных составляющих в Республике Казахстан обусловлен тенденциями роста исламских этнических инструментов, которые занимают особое место в религиозном развитии личности как субъекта нравственного и воспитательного феноменов. Цель исследования – проанализировать особенности духовно-нравственных моделей исламского образования, учитывая воспитательную функцию обучения и секулярное общество Казахстана. Для достижения исследовательских целей были использованы такие методы: описательный, моделирование, опрос, сопоставительный. Результаты работы определили, что религиозное образование не только сыграло роль в формировании религиозной и национальной идентичности в историческом процессе Казахстана, но и стало центром реформ в процессе секуляризации из-за своей долгой истории и важного положения. Образовательная ситуация в религиозном контексте претерпевает постоянные изменения, учитывая ее снижение в секулярном обществе. Однако, религиозный статус в общественной жизни народа все же постепенно растет, учитывая тенденцию конкуренции между исламскими моделями обучения. В связи с этим, был проведен опрос учеников и студентов исламских учреждений в Казахстане, который позволил выделить особенности воспитательной и нравственной составляющих, что представлены в разном количестве исламских моделей личности. Также было определено, что философские образовательные течения подстраиваются под современное секулярное общество, расширяя свои обучающие возможности за счет различных курсов, изучения всемирной истории и иностранных языков. Так, культуротворческая парадигма пытается соединить демократические взгляды с религиозными убеждениями, сохранив при этом исламскую основу в моделях учебных учреждений Казахстана.

Ключевые слова: секулярное общество, модели исламского образования, исламская философия, нравственные качества, духовно-культурный характер.

ЭТНИКАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСНАМАСЫ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ МЕН ПРАКТИКАСЫ

¹Накипбаева Жанар Абдуакановна, ²Садвокасова Айгул Какимбековна

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана, Қазақстан)

²Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты (Астана, Қазақстан)

¹zhanarnakipbayeva@gmail.com, ²aigul.sad.astana@gmail.com

¹Nakipbayeva Zhanar, ²Sadvokassova Aigul

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan

²Institute of Applied Ethnopolitical Research, Astana, Kazakhstan

¹zhanarnakipbayeva@gmail.com, ²aigul.sad.astana@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақстандық қоғамдағы толеранттылықты және оған әсер ететін факторларды анықтау бойынша жүргізілген далалық зерттеудің әдіснамасы мен дизайны, зерттеуді ұйымдастыру, өткізу кезеңдері, далалық жұмыстағы кездесетін негізгі мәселелер талқыланды. Сонымен қатар, мақалада толеранттылық ұғымының тұжырымдамасы берілді, оның шетелдік тәжірибедегі өлшеу индекстері мен әдістері қарастылды.

Бұл мақаланың мақсаты этносаралық қарым-қатынастар бойынша зерттеу жүргізумен айналысатын мамандарға, жоғары оқу орындарында әлеуметтік ғылымдар бойынша қызмет атқаратын оқытушыларға, білім алатын студенттерге, жалпы этносаралық, мәдениетаралық саланың, сонымен қатар толеранттылықтың теориясы мен тәжірибесіне қызығушылық танытанын мамандарға далалық зерттеуді ұйымдастыру мен жүргізу бойынша әдіснамалық және тәжірибелік бағдар беру болып табылады.

Мақаланың жаңашылығы – қазақстандық ғылыми кеңістікте мәдениетаралық қарым-қатынастарды зерттеудің әдіснамасы мен дизайнының, сонымен қатар іріктемесінің, әдістерінің алғаш рет ашық ұсынылуында. Сондай-ақ мақала әдіснама және далалық зерттеудің әр кезеңін ұйымдастыру, жүргізу бойынша зерттеушілердің өз тәжірибелерін ашық ұсынуымен ерекшеленеді.

Түйін сөздер: этникалық толеранттылық, далалық зерттеу кезеңі, зерттеу дизайны, әдіснама, әралуандылық, этникалық топтар, қазақстандықтар, ұлт.

Кіріспе

Этникалық толеранттылық қазақстандық қоғам үшін әрдайым күн тәртібінде тұрды. Өйткені әлеуметтік-демографиялық құрамы 100-ден асатын этникалық топтардан құралған ел үшін [1] бірлік пен келісімді

камтамасыз етуге, шиеленістердің алдын алуға, барлық этникалық топтардың мәдениеттері мен құндылықтарына құрмет көрсетуге негізделген әралуандылықты басқарудың сәтті саясатын қалыптастыру маңызды болды. Осы әралуандылықты басқарудың басты қағидаттарының бірі де өзара толерантты қоғамды қалыптастыруға негізделді.

Бұл мәселе қазақстандық ғылыми кеңістікте де кең талқыланған. Осы уақыт аралығында Қазақстанда этникалық толеранттылықтың саяси аспектісін, психологиялық ерекшеліктерін, оның маңыздылығын, тәжірибесі мен перспективасын, шекаралық және полиэтникалық аймақтардағы көрінісін сипаттаған, талдаған еңбектер жарық көрген. Бұл еңбектердің арасында жалпы қазақстандық, оның ішінде әсіресе этникалық толеранттылыққа салыстырмалы талдау жасалған басылымдар жиі кездеседі. Сонымен қатар әдебиеттерге шолу жасау әдісі этникалық толеранттылық мәселесіне қызығушылық танытатын қазақстандық ғалымдар мен зерттеушілердің басым бөлігінің оның білім беру саласы мен студенттер арасындағы көрінісіне көбірек назар аударғанын да көрсетіп отыр.

Қазақстан үшін қоғамдағы толеранттылықтың сипаты мен деңгейін үнемі зерттеп, талдап отыру тек оның полиэтникалық құрылымы үшін ғана емес, сонымен қатар, Қазақстан әлемдік деңгейде ашықтық пен келісім саясатын ұстана отырып, жаһандық процесстерге белсенді қатысатын ел болғаны үшін де маңызды. Сондықтан Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан жас ғалымдардың зерттеулерін қаржыландыру гранты «Жас ғалым» аясында жүзеге асырылып отырған «Жаһандану және жаңа көші-қон жағдайында көпэтносты Қазақстандағы интеркультурализм және толеранттылық» жобасы жаһандану және жаңа көші-қон жағдайында Қазақстандағы әралуандылықты басқару бойынша негізгі тенденциялар мен мәселелерді, соның ішінде интермәдениеттілік концепциясын талдауға, интермәдени ортаны қалыптастырудағы толеранттылықтың мүмкіндіктерін анықтауға, шетелдік тәжірибелерді саралауға бағытталды. Осы жоба аясында қазақстандықтардың арасындағы этникалық толеранттылықтың сипаты мен оған әсер етуші факторларды түсіну, оның өзгеру тенденцияларын болжау және толеранттылықты күшейтудегі қазақ халқының потенциалын анықтау мақсатында 2023 жылының наурыз - мамыр айлары аралығында Қазақстан аймақтарында далалық зерттеу жүргізілді.

Мақалада «Жаһандану және жаңа көші-қон жағдайында көпэтносты Қазақстандағы интеркультурализм және толеранттылық» жобасы шеңберінде жүргізілген далалық зерттеудің әдіснамасы мен дизайнын даярлау кезеңі, оны ұйымдастыру, өткізу, зерттеу барысындағы негізгі мәселелер талқылауға ұсынылды. Сондай-ақ, мақалада зерттеу әдіснамасы мен дизайнын даярлау кезеңіндегі толеранттылық ұғымының қолдану шеңбері талданды, оның шетелдік тәжірибеде өлшеу индекстері мен әдістері қарастылды.

Ұсынылып отырған мақала этносаралық қарым-қатынастар бойынша зерттеу жүргізумен айналысатын мамандарға, жоғары оқу орындарында әлеуметтік ғылымдар бойынша білім алатын студенттерге, жалпы этносаралық, мәдениетаралық саланың, сонымен қатар толеранттылықтың теориясы мен тәжірибесіне қызығушылық танытанын мамандарға пайдалы болу мақсатында даярланды.

Әдіснама

Ұсынылып отырған мақала сипаттамалық талдау әдісіне негізделді. Мақалада толеранттылықты зерттеу кезеңіндегі алғашқы қадам – әдіснаманы құрастыру мен негізгі кезең – далалық зерттеу процесіндегі жеке қолданбалы (эмпириялық) тәжірибелер сипатталды.

Зерттеудің маңыздылығы

Қазақстандық қоғамдағы этникалық толеранттылыққа аса мән беріп, әрдайым күнтәртiбiнде жаңартып отырудың және оны «Жаһандану және жаңа көшi-қон жағдайында көпэтносты Қазақстандағы интеркультурализм және толеранттылық» жобасы аясында зерттеудің бірнеше негізгі себептері бар:

Біріншіден, қазақстандық қоғамдағы этникалық және географиялық диспропорцияның болуы немесе көптеген этникалық топтарда жинақы өмір сүру стилінің сақталуы. Қазақстанның этникалық құрылымын географиялық бөліністе қарағанда олардың орналасуында да аймақтық ерекшеліктер бар екенін көруге болады. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы ұсынған 2023 жылдың басындағы жеке этностар бойынша Қазақстан Республикасының халқының санының аймақтық бөлінісі бойынша статистикалық мәліметтеріне [2] жасалған талдау этникалық топтардың Қазақстанның аймақтарында әртүрлі орналасқанын, яғни елде этнодемографиялық орналасуда баланстың сақталмағанын көрсетеді. Мысалы, Атырау, Қызылорда, Маңғыстау секілді облыстарда халық санының басым бөлігін (90%-дан жоғары) қазақтар құрайтын болса, Солтүстік Қазақстан облысында орыстардың саны басымдық танытады, яғни облыс халқының жалпы санының 44,4%-ы этникалық орыстар. Полиэтникалық құрылымдағы облыстарда да дисбаланс байқалады. Этникалық колорит бар аймақтарда бірқатар этностық топтар азшылықты құрағанымен, олардың шоғырланып және оқшауланып өмір сүретінін атып өту керек. Мысалы, Қазақстандағы үшінші үлкен топты құрайтын өзбек этносының 59%-ға жуығы (643 363 адам) Түркістан облысында, 29%-дан астамы Шымкент қаласында орналасқан. Сонымен қатар, осы Түркістан облысы

және Шымкент қаласында орналасқан өзбек этносының басым бөлігі Сайрам, Сауран аудандары, Түркістан қаласы, Кентау қалалық әкімшілігінде және Сайрам тұрғын үй ауданында өмір сүреді. Бесінші ірі этнос - ұйғырлардың жалпы саны ел бойынша 297 138 адам, олардың ең көп бөлігі Алматы облысы (40%) мен Алматы қаласында (39,2%) өмір сүреді. Алматы облысы бойынша олар Еңбекшіқазақ (49 621 адам), Ұйғыр (35 317 адам) және Талғар (21 741 адам) аудандарында шоғырланып орналасқан. Ал, дүнген этностық тобының мүшелерінің саны 81 738 адам болса, оның 59 457-сі, яғни 78%-ы Жамбыл облысында тұрады. Осы 78%-дың басым бөлігі Қордай ауданы Масанчи ауылында өмір сүруде.

Қазақстан Республикасының президенті Қ.-Ж.Тоқаев осы этнодемографиялық бөліністі ескере отырып, өзінің 2021 жылғы ҚХА кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзінде этникалық топтардың жинақы тұруының олардың әлеуметтік-мәдени оқшаулануына ықпал ететінін, ал бұл өз кезегінде этникалық анклавтардың, мәдени және тілдік кедергілердің пайда болуына, ұлтаралық шиеленістің, тіпті қақтығыстардың күшеюіне жол ашатынын атап өтті [3];

Екіншіден, әлеуметтік желілердің этникалық қарым-қатынастардың дамуына жағымсыз әсер етуі. Рубан А.Л. [4], Сченснович В.Н. [5], Сеитжелиева З.Н. [6], Леденева В.Ю. [7] және басқа да бірқатар ғалымдар өз еңбектерінде БАҚ және әлеуметтік медиа каналдарының қоғамдық пікірді қалыптастыра отырып, этносаралық қарым-қатынастың дамуына жағымды, жағымсыз әсерін сипаттаған. Шын мәнінде де қазақстандық шынайылық көрсетіп отырғандай, БАҚ пен әлеуметтік желілердің шекарасының кенеюі қазіргі таңда ақпараттың манипуляциялануы мен қоғамдағы сан алуан өзекті мәселелерге этносаралық реңк беруге алып келіп отыр. Бүгінде қоғам өміріндегі түрлі мәселелер қазақстандық медиа кеңістікте жылдам тарап, халық арасында қызу талқылануда. Олар көбінесе этносаралық теңсіздік аясында пікірталас нысанына айналып, қоғамдық сананы манипуляциялау құралы ретінде әрекет етеді. Өкінішке орай, бұл қазақтар және этнос өкілдері арасында өзара мобилизациялану мен қысымның күшеюіне алып келуде. Оған Қордай оқиғасы орын алмай тұрып алдын ала әлеуметтік желілерде тараған қазақтар мен дүнген өкілдерінің арасындағы тұрмыстық шиеленістің, Алматы облысы, Панфилов ауданы, Пиджим ауылындағы қазақ-ұйғыр мектеп оқушылары арасындағы төбелестің видеоларының (21.10.2021ж.) таралу салдары мысал бола алады.

Үшіншіден, иммиграцияның артуы. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Көші-қон қызмет комитетінің 2022 жылғы жариялаған мәліметтеріне сәйкеселде 650 000 шетелдік уақытша өмір сүруге тіркелген. Сонымен қатар, осы Комитеттің мәліметтері бойынша иммигранттардың саны соңғы жылда артып отыр [8]. Елдегі иммигранттардың санының артуын Ресей мен Украина арасындағы жағдаймен байланыстыруға бола-

ды. Мысалы, 2021 жылдың қыркүйек айынан бастап Ресейдегі жаппай жұмылдырудан соң елге 837 мың ресейлік кірген [9]. Иммигранттардың елде санының артуы мәдениетаралық және этносаралық қарым-қатынастар саласына да әсер етеді. Біріншіден, шиеленістер көп жағдайда иммигранттар көп орналасқан аймақтарда жиі орын алады. Өйткені, қоныс аударушылар, әдетте, жергілікті тұрғындардың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін ескермейді, бұл қабылдаушылардың немесе жергілікті халықтың теріс көзқарасын тудырады [10]. Екіншіден, Ресей мен Украина арасындағы жағдайға қатысты қазақстандықтар әртүрлі позицияны ұстанып отыр. Көзқарастардың дихотомды болуы және ресейлік биліктің Украинаға қатысты қабылдаған әр саяси шешімі халық арасында жағымсыз стереотиптер мен пікірлерді қалыптастыруы және күшейтуі мүмкін. Бұл стереотиптер мен пікірлер ресейлік биліктің әрекетін Қазақстанға келген ресейлік азаматтарға немесе қазақстандық этникалық орыстарға да проекциялау арқылы шиеленісті тудыру қаупін арттырады.

Жаһанданудың негізгі көріністерінің бірі болып табылатын халықаралық көші-қонның күшеюі мен ақпараттық технологиялардың дамуы қазіргі таңда мәдениетаралық қарым-қатынастардың тұлғалар арасында құрылуына шекаралардың кедергі емес екендігін дәлелдеді. Қазіргі таңда Қазақстан да жаһандық құбылыстар қалыптастырып отырған халықаралық байланыс, трансұлттық ынтымақтастық, әлемдік туризм, халықаралық көші-қон секілді тәжірибелерді белсене дамытуда. Бұл тәжірибелер өз кезегінде қарапайым халық арасында мәдениетаралық достық, аралас неке, шетелде білім алу, өмір сүру секілді түсініктердің жайылуына және жағымды-жағымсыз қабылдануына себеп болып отыр. Дегенмен, осы типтегі мәдениетаралық қарым-қатынастардың орнауы Ted Cantle [11, 1 б.] бойынша шиеленістер арқылы жүзеге асуы мүмкін. Сондықтан, құрамыполиэтникалық болып табылатын Қазақстан үшін этникалық толеранттылықты дамытуда жаһандық үрдістер және көші-қон қозғалысын ескеру, оны үнемі зерттеп, зерделеу мәдени жақындасу мен диалогтың шиеленіссіз жүзеге асуын, қауіп-қатерлердің алдын алуын қамтамасыз етеді.

Зерттеу шеңберінде «этникалық толеранттылық» ұғымының тұлғарымдалуы

Әлемдік контексте географиялық шекаралар мен мәдени шекараларды бір біріне жақындатып, әралуан мәдениеттерді бір бірімен тығыз қарым-қатынасқа тәуелді еткен қазіргі жаһандану жағдайында толеранттылық ең көп талқылануы керек маңызды ұғым. Өйткені, қазіргі таңда әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, мәдениеттер ғана емес бір индивидтің басқа мәдениеттерге, конфессияларға, нәсілдерге, географиялық аймақтарға,

гендерлік бірегейлікке төзімсіздік танытуы фанатизм, дискриминация, этноцентризм, агрессивті национализмге теңестіріліп, топтар арасында, тіпті кейде мәдениеттер арасында қарым-қатынастың әлсіреуіне, шиеленістердің пайда болуына алып келіп отыр. Осы тұста Verkuyten және әріптестері толеранттылықтың екі тұрғыда маңыздылығын атап өткен: біріншісі, әлеуметтік шиеленістердің алдын алу, екіншісі, әртүрлі топтар арасында бір бірінің теңдігі мен құқықтарына деген сыйластықты қалыптастыру [12].

Жалпы, толеранттылық заман талабына сай, жеке адамның, топтың, жалпы қоғамның жоғары рухани және интеллектуалдық дамуының белгісі болып саналады [13, 132 б.].

Әлемдік тәжірибеде этникалық толеранттылықты әртүрлі тұжырымдай отырып, оны зерттеуде көптеген ыңғайларды ұсынған. Жалпы, ғалымдар толеранттылықтың кең тараған екі тұжырымдамасына сілтеме жасайды. Біріншісі, толеранттылықты ұнатпайтын аут топқа немқұрайлылықпен қарау, ал екіншісі, толеранттылықты әралуандылықты жағымды қабылдау ретінде анықтайды. Яғни, бірінші тұжырым индивидтердің әралуандылықты мойындамауына қарамай оған жағымды қарым-қатынас жасауды білдіреді, екіншісі индивидтердің бойында әралуандылықты болмыс ретінде түсініп, оны ең басынан оң қабылдауымен байланысты [14]. Velthuis, Verkuyten және Smeekes [15] дәл осындай тұжырымдаға келсе де, оны бірге өмір сүру (coexistence tolerance) мен сыйластық (respect tolerance) арасындағы пікірталас ретінде көрсеткен. Ал, Круглов А.В. болса тұжырымдамаларды кеңейте отырып, толеранттылықтың төрт сипатын береді: біріншіден, төзімділік-бұл немқұрайлылық; екіншіден, толеранттылық ең жақсы түсінудің мүмкін еместігі ретінде қабылдана алады; үшіншіден, толеранттылық – басқаларға төзімді болу; төртіншіден – сыни диалогты дамыту, яғни әр мәдениеттің құндылықты және когнитивті жүйе екенін түсіну [16, 41 б.].

Hjerm және әріптестері [14] толеранттылықты әртүрлілікті қабылдау, құрметтеу және бағалау секілді үш өлшемді көрініс табатын құндылықтық бағдар ретінде тұжырымдап, оны алалаушылықтан (prejudice) бөлек қарастыруды ұсынады. Олар ұстанған ыңғайға сәйкес толеранттылық тек нақты аут топтарға, идеяларға, мінез-құлықтарға қатысты қарым-қатынасты көрсетпейді, ол қоғамдағы және қоғамдар арасындағы төзімділікті талдайды.

Әлемдік әдебиеттерде толеранттылықты әртүрлі факторлармен байланыстыра отырып қарастырады. Мысалы, Czerpil, Karpenko және әріптестері [17, 115 б.] этникалық толеранттылықты отбасылық тәрбие, басқа этникалық топ өкілдерімен жағымды қарым-қатынас, мәдениетаралық ерекшеліктерді білу, шетелге саяхаттау, жоғары оқу орнында білім алу қалыптастыратынын алға тартқан. Frølund Thomsen топаралық байланыстардың индивидтер арасында басқаларды қауіп ретінде қабылдауды төмендетіп, толеранттылықты жоғарылатынын тұжырымдаған [18, 160 б.]. Matthews және Wilson [19, 55 б.]

этносаралық достық пен этносаралық неке құру, мәдениетаралық мереке-лерге қатысудың толеранттылықпен байланысын көрсеткен. Kalin және Berry де осыған ұқсас пікірді ұсына отырып, топаралық қарым-қатынастарды жақсартатын географиялық мобильділіктің толеранттылыққа жағымды әсерін сипаттаған [20]. Авторлар индивидтердің мемлекет ішінде немесе шетелдерге көшіп-қонуы арқылы әртүрлі мәдениеттермен танысатынын, сол арқылы мәдени әралуандылықты қабылдауды үйренетінін атап өткен. Хунагов және әріптестері [21] болса, этникалық стереотиптердің толеранттылықпен байланысын көрсете отырып, олардың этносаралық қарым-қатынасты әлсірететінін сипаттаған.

Breslavs этникалық толеранттылықты алты фактормен байланыстыра отырып қарастырған: 1) этникалық топқа теріс көзқарас, сондай-ақ айқын теріс көзқарастар пен нақты қауіптерді қамтиды; 2) теріс стереотиптер; 3) символдық қауіптер; 4) топаралық мазасыздықты қоса алғанда, жасырын жалған нанымдар; 5) оң стереотиптер; 6) жағымды қатынас [22, 594 б.].

Kasara өз еңбегінде этникалық топтардың бірге немесе бөлек өмір сүруінің индивидтер арасындағы сенім деңгейіне әсерін зерттей отырып, олардың арасындағы толеранттылықты өлшеген [23]. Оған сәйкес этникалық әралуандылық басым елді-мекендердегі индивидтер бір біріне сенім артады, ал сегрегация бар жерде сенім деңгейі төмен, сәйкесінше толеранттылық деңгейі де төмен.

Зерттеу аясында этникалық толеранттылық қоғамдағы әралуандылықты болмыс ретінде түсініп, оны ең басынан оң қабылдау тұжырымына негізделді. Толеранттылықты басқа тұжырымдарға сәйкес «төзімділік, жай ғана бір қоғамда өмір сүре отыра, индивидтердің немесе топтардың бір-біріне немқұрайлы қарауы» ретінде түсіндіру: біріншіден, оны тану және зерттеу перспективасын төмендетеді. Немқұрайлылықты қоғамдық пікірдің «таразысында» тұрған жағымды немесе жағымсыз көзқарас ретінде түсіну дұрыс, яғни халық арасындағы немесе медиа алаңдағы этносаралық саланы қамтитын триггерлердің, жағымсыз стереотиптердің күшеюі немқұрайлылықты төзімсіздікке өзгертуі мүмкін. Бұл жағдайда немқұрайлылық әлсіз позиция ретінде қабылданады; екіншіден, Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылдарынан бері толеранттылықты негізге ала отырып, әралуандылықты жағымды қабылдауға бағытталған этносаралық қарым-қатынастар саласындағы саясатының нәтижесін жоққа шығару болып табылады.

Зерттеу әдіснамасы «этникалық толеранттылық» Hjerth және әріптестері ұсынған әралуандылықты қабылдау, құрметтеу және бағалау қағидағарына негізделді және «қоғам мүшелерінің мәдени әралуандылықты саналы түрде бағалауы, қабылдауы және оған конструктивті тұрғыда жағымды жауап беруі» ретінде анықталды.

Зерттеуде жоғарыда көрсетілген толеранттылықпен байланысы бар барлық факторлар ескеріле отырып, келесідей мәселелік сұрақтар тізбектелді: қоғам мүшелері бір бірін тарихи, әлеуметтік-мәдени контекстте таниды ма? Олардың арасында этносаралық қарым-қатынас, диалог, өзара әрекеттестік бар ма? Әртүрлі этнос өкілдері өз аймағындағы этникалық толеранттылықты қалай бағалайды? Олардың ойынша жергілікті қоғам толерантты ма? Толеранттылықты қалай интерпретациялайды? Жергілікті қоғамдарда дискриминация, теңсіздіктің кез келген формасы, этникалық ерекшеліктерге негізделген шиеленістер, күш көрсету, бөлінушілік, жағымсыз стереотиптер көрініс табады ма? Жергілікті халықты қандай факторлар біріктіреді немесе бөледі? Толеранттылықтың күшеюіне немесе әлсіреуіне қандай факторлар әсер етеді? Этникалық толеранттылық этностар аралас орналасқан қауымдастықтарда дамыған ба, жоқ әлде керісінше, этностар жинақы орналасқан аймақтарда ма? Қазақстандық қоғамдағы толеранттылықтың динамикасы байқалады ма? Байқалатын болса, қандай тенденциялар бар?

Мәселелік сұрақтар зерттеудің гайдын жасауға негіз болды.

Зерттеуде қолданылған ыңғай және әдістер

Толеранттылықты зерттеудің тәжірибесіне назар аударғанда шетелдік ғалымдардың басым бөлігі оны сандық ыңғайдың әдістері арқылы өлшеуге тырысқан. Жаппай сұрау әдісін қолданғанда ғалымдар этникалық толеранттылықты көп жағдайда Ликерт және Богардус шкалаларына сүйенген.

Қазақстандық кеңістікте толеранттылық күн тәртібінде үздіксіз қайталанып отырғанымен, оның әлі де теориялық-эмпириялық зерттеу пәніне айналмағанын байқауға болады. Қазақстандық толеранттылыққа бағытталған еңбектердің оның аспектілерін, перспективаларын, тәжі-рибесін, рөлін қарастыруға көбірек мән бергенін байқауға болады. Бұл еңбектерде толеранттылықты түсінуде шетелдік, әсіресе ресейлік еңбектерге шолу жасау, екінші реттік мәліметтерге сүйену жиі кездеседі.

Әдебиеттерге шолу жасау барысында қазақстандық қоғамдағы этникалық толеранттылықтың бүгінгі деңгейін, жағдайын, тенденцияларын, оған әсер ететін факторлар мен себептерді нақты ашып көрсететін зерттеулер қолжетімді болмағанымен, Қазақстан халқы Ассамблеясының 2022-2026 жылдарға арналған даму тұжырымдамасында Қазақстан этностары арасындағы толеранттылық деңгейінің 2021 жылы 67%-ды құрайтыны көрсетілген, ал 2026 жылға жоспарланған көрсеткіш – 69,5%. Тұжырымдамада толеранттылықты өлшеу әдісі мен әдіснамасы, зерттеуді жүргізуге жауапты ұйым туралы мәлімет берілмеген. Дегенмен, толеранттылықтың деңгейінің нақты көрсеткішінің Тұжырымдамада халыққа ұсынылуы, елімізде оны үздіксіз бақылайтын құралдың қалыптасқанын көрсетеді.

«Жаһандану және жаңа көші-қон жағдайында көпэтносты Қазақстандағы интеркультурализм және толеранттылық» тақырыбы аясында жүргізілген далалық зерттеуде сапалы ыңғайдың тереңдетілген әдісі қолданылды.

Жалпы, әлеуметтанушылар сапалы зерттеу әдістерін қолдану арқылы нақты сандық мәліметтер емес, құбылыстың себеп-салдарын, мазмұнын түсінуде зерттеліп отырған объектінің ойын, пікірін кенірек талдауға мән береді. Сапалы зерттеулер индуктивті сипатқа ие. Сондықтан да бастапқы құрылған тұжырымдар далалық зерттеу кезеңінде пайда болған жаңа ойлар мен идеялардың негізінде өзгеріске ұшырап, толықтырылып отырады [24].

Сонымен қатар, сапалы зерттеулер кіші топтарды, бұрын зерттелмеген құбылыстарды, объектілерді түсінуде ұтымды болып табылады.

Ұсынылып отырған зерттеудің пәні осы уақытқа дейін Қазақстанда толық, әрі жүйелі қарастылмағандығы, сонымен қатар зерттеу объектілері жинақы орналасқандығы және олардың аз көлемді қамтитындығы ескеріле отырып, осы далалық зерттеуде сапалы зерттеу әдісін қолдану шешімі қабылданды.

Зерттеудің **объектісі** болып 18 жастан асқан қазақстандық азаматтар, оның ішінде өзбек, ұйғыр, күрд, тәжік, дүнген этникалық топтарының өкілдері анықталды. Бақылау тобы ретінде қазақтар да зерттеу объектісінің қатарына кірді. Бұл этникалық топтарды зерттеу объектісі ретінде таңдауда бірнеше факторларға мән берілді: 1) олардың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері; 2) шиеленістерде көрініс табуы; 3) жинақы өмір сүру белгілерінің болуы.

Зерттеу барысында Kasara [23, 923 б.] тұжырымына сәйкес полиэтникалық және моноэтникалық аймақтардағы халық арасындағы толеранттылықты түсіну үшін халықтың орналасу сипаты да ескерілді. Осыған орай зерттеу Түркістан облысында қазақтар, өзбектер, тәжіктер, Жамбыл облысында қазақтар, дүнгендер мен күрдтер және Алматы облысында қазақтар мен ұйғырлар бөлек және аралас өмір сүретін елді-мекендерде жүргізілді.

Зерттеудің **негізгі әдісі** ретінде тереңдетілген сұқбат әдісі қолданылды. Өйткені, бұл әдіс сұқбат берушімен әңгімелесу барысында, қажет болған жағдайда алдын ала дайындалған нұсқаулықтан (гайд) ауытқып, пайда болған жаңа және маңызды сұрақтарға назар аударуға мүмкіндік беру арқылы сарапшыға мәселені тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Мысалы, сұқбат барысында респондент дүкенде әртүрлі этнос өкілдері арасында орын алған және сарапшы білмеген жанжал тақырыбын қозғауы мүмкін. Бұл жағдайда сарапшы осы қақтығыстың тақырыбын жалғастыру арқылы, осы аймақтағы этносаралық мәселені толығырақ түсіне алады [25, 61 б.].

Сұқбат әдісі алдын ала дайындалған нұсқаулық-сауалнама (гайд) негізінде жүргізілді. Сауалнама тұжырымдама барысында құрастырылған мәселелік сұрақтар негізінде дайындалды.

Сонымен қатар, **қосымша әдіс** ретінде бақылау әдісі де қолданды. Бақылау әдісі зерттеу барысында алынған мәліметтердің шынайылыққа сәйкес келіп,

келмейтінін анықтауға, қосымша сұрақтардың пайда болуына және сыни ойлауды қалыптастыруға көмектеседі. Осы далалық зерттеу барысында ауыл-аймақтардағы визуалды фактілер (ескерткіштер, көше атаулары, саудасаттық орындарының орналасу ерекшеліктері мен атаулары, билбордтардағы жарнамалардың мәні мен жариялым тілі және т.б.) анализ жасалды.

Сапалы зерттеудің сандық зерттеулерден ерекшелігі - нақты іріктемеге негізделмеуінде. Сапалы зерттеу барысында зерттеуші нақты, алдын ала белгіленген іріктеменің сақталуына емес, ақпараттың толық болуына мән береді. Бұл зерттеуде де осы қағидат ұстанды. Яғни, зерттеуші ақпараттар жан-жақты жиналып, сұрақтарға бірдей жауаптар беріліп, жаңа идеялар мен ойлар қайталана бастағанда ғана зерттеуді тоқтатуды негізге алды.

Сонымен, зерттеуге жалпы саны 100-ден аса сұқбат беруші қатысты. Зерттеу барысында қоғамдық пікірдің жан-жақтылығын қамтамасыз ету, сондай-ақ халықтың барлық категориясының пікірін тыңдау үшін сұқбат берушілердің әлеуметтік-демографиялық ерекшеліктеріне, білім деңгейлеріне, әлеуметтік категорияларына мән берілді.

Зерттеудің нақты өткізілу **ареалы**:

Түркістан облысы бойынша: полиэтникалық аймақтар – Түркістан қаласы және Мақтааралы ауданы, Тукумов ауылы; моноэтникалық аймақтар – Сайрам ауданы, Қарабұлақ ауылы және Мақтааралы ауданы, Гүлістан ауылы.

Жамбыл облысы бойынша: полиэтникалық аймақтар – Жамбыл ауданы, Гродеково ауылы және Қордай ауданы, Қаракемер ауылы; моноэтникалық аймақтар – Талас ауданы, Қасқабұлақ ауылы және Қордай ауданы, Масанчи ауылы.

Алматы облысы бойынша: полиэтникалық аймақтар – Талғар ауданы, Рысқұлов ауылы; моноэтникалық аймақтар – Ұйғыр ауданы, Сүмбе ауылы және Ақсу ауылы.

Далалық зерттеуді жүргізу барысында туындаған мәселелер

Далалық зерттеуді жүргізу әрдайым зерттеуші үшін қызық, әрі қиындықтарды қамтитын тәжірибе болып саналады. «Жаһандану және жаңа көші-қон жағдайында көпэтносты Қазақстандағы интеркультурализм және толеранттылық» жобасы шеңберінде далалық зерттеуді жүргізу барысында зерттеушіге бірнеше мәселелер уақыт және ресурс тұрғысынан қиындықтар туындатты: біріншіден, зерттеуші зерттеу жүргізіп отырған аймақтармен жақсы таныс болмағандықтан елді-мекендерді, мекен-жайларды табуда қиындықтарға тап болды; екіншіден, жергілікті халық зерттеушіні танымағандықтан сұқбат беруден жиі бас тартты. Сондықтан зерттеуші әсіресе этникалық топтар жинақы орналасқан аймақтарда этномәдени бірлестіктердің өкілдері, топ белсенділері, ауыл ақсақалдары, әкімшілік және басқа да қоғамдық институттар өкілдерінің көмегіне жүгініп отырды;

үшіншіден, моноэтникалық елді-мекендердегі кейбір этникалық топтармен сұқбат жүргізуде тілдік мәселе туындады. Жергілікті этникалық топ өкілдерінің арасында мемлекеттік немесе орыс тілін еркін білмегендіктен өз ойларын еркін жеткізуде, қойылған сұрақтарды түсіну-де қиыналғандар кездесті. Бұл мәселені шешуде зерттеуші тілді жетік меңгерген мамандардың көмегіне жүгінді; төртіншіден, моноэтникалық елді-мекендерде халықтың басым бөлігі зерттеушіге сенімсіздікпен қарағандықтан, сұқбат барысында ұзақ уақыт бойы жасырын немесе қысқа жауаптар беру арқылы ашықтық танытпады. Осындай жағдайларда зерттеуші сұқбат берушінің сеніміне кіру және онымен байланыс орнату үшін әртүрлі психологиялық әдістерді қолданды.

Қорытынды

Бұл мақалада «Жаһандану және жаңа көші-қон жағдайында көпэтносты Қазақстандағы интеркультурализм және толеранттылық» тақырыбы аясында жүргізілген далалық зерттеудің әдіснамасы мен дизайнын даярлау, зерттеуді ұйымдастыру, өткізу кезеңдерімен қатар оны жүргізу барысындағы негізгі мәселелер талқыланды.

Зерттеу шеңберінде «этникалық толеранттылық» шетелдік және отандық ғылыми әдебиеттерге шолу жасау арқылы әралуандылықты қабылдау, құрметтеу және бағалау қағидаттарына негізделді және «қоғам мүшелерінің мәдени әралуандылықты саналы түрде бағалауы, қабылдауы және оған конструктивті тұрғыда жағымды жауап беруі» ретінде анықталды.

Далалық зерттеу барысында жиналған мәліметтерді өңдеу және талдау МАХQDA бағдарламасы бойынша жүзеге асырылу жоспарлануда. Бұл өңделген және талданған әлеуметтанулық мәліметтер монография және басқа да ғылыми мақалаларда жарияланатын болады.

Этносаралық толеранттылықты қамтитын қазақстандық ғылыми еңбектерді талдаудың қорытындысы бүгінге дейін бұл мәселені зерттеудің әдіснамасы мен дизайнын ұсынған еңбектердің жарияланбағанын көрсетті. Бұл мақала әдіснамамен қатар далалық зерттеудің әр кезеңін ұйымдастыру және жүргізу бойынша зерттеушілердің өз тәжірибелерін ашық ұсынуымен ерекшеленеді.

Зерттеуді қаржыландыру көзі

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан жас ғалымдардың зерттеулерін қаржыландыру гранты «Жас ғалым» жобасы аясында жүзеге асырылды. Жоба атауы: «Интеркультурализм и толерантность в полиэтническом Казахстане в условиях глобализации и новых миграционных вызовов» (AP14972677).

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан халқы Ассамблеясының 2022-2026 жылдарға арналған даму тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 15 қыркүйектегі № 1014 Жарлығы. 2-бөлім. Ағымдағы ахуалды талдау [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200001014>

2 Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2023 года. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/spreadsheets/?year=2022&name=18633&period=&type=>

3 «Касым-Жомарт Токаев: Компактное проживание этносов приводит к возникновению анклавов, языковых барьеров», Азаттық рухы, 2021 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://rus.azattyq-ruhy.kz/politics/29558-kasym-zhomart-tokaev-kompaktnoe-prozhivanie-etnosov-privodit-k-vozniknoveniiu-anklavov-izykovykh-barerov> (дата обращения 21.10.2021).

4 Рубан А.Л. Влияние социальных сетей на межэтнические отношения // Russian Economic Bulletin. – 2(3). – 2019. – С. 108-111.

5 Сченснович В.Н. Межэтнические отношения и СМИ в России (аналитический обзор) // Россия и мусульманский мир, 2023. – С. 18-26.

6 Сеитжелиева З.Н. Особенности межэтнических отношений в социальных сетях // Ученые записки. Крымского инженерно-педагогического университета. – 1(7). – 2017. – С. 137–139.

7 Леденева В.Ю. Отражение проблем межэтнических отношений в российских СМИ // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 16(1). – 2022. – С. 128-137. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://doi.org/10.22394/2073-2929-2022-01-128-137>

8 «ПМ-де елдегі көші-қон жағдайы туралы айтылды». Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Көші-қон қызмет комитеті [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/migration/press/news/details/479277?lang=kk> (дата обращения 21.12.2022).

9 «Минтруд: 830 тысяч россиян прибыли в Казахстан со дня объявления мобилизации. Ранее заявляли – 400 тысяч», Радио Азаттық [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/32174503.html>(дата обращения 13.12.2022).

10 Лучшева Л.В. Современные концепты причин этнических конфликтов // Вестник экономики, права и социологии. – №1. – 2015. – С. 206-209.

11 Cante T. Interculturalism: For the Era of Cohesion and Diversity. – Palgrave Macmillan, 2012. – P. 249.

12 Verkuyten M., Yogeewaran K., Adelman L. Intergroup toleration and its implications for culturally diverse societies // Social Issues and Policy Review. – 13(1). – 2019. – P. 5–35.

13 Машанов А.А. Толерантность и межэтническая толерантность / А. А. Машанов // Современные вызовы и психологические ресурсы: колл. монограф. – Ульяновск: Зebra, 2021. – С. 132-161.

14 Hjerem M., Eger M. A., Bohman A., Fors Connolly F. A new approach to the study of tolerance: conceptualizing and measuring acceptance, respect, and appreciation of difference // Social Indicators Research, 2019.

15 Velthuis E., Verkuyten M., Smeekes A. The different faces of social tolerance: conceptualizing and measuring respect and coexistence tolerance // Social Indicators Research, – 158(3). – 2021. – P. 1105–1125.

16 Круглов А.В. Социальная толерантность и социальная нетерпимость: теоретико-методологическая концептуализация // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Социология. Политология. – 20(1). – 2020. – С. 40-42.

- 17 Czepil M., Karpenko O., Revt A., Istomina K. Formation of students' ethnic tolerance in institutions of higher education // *Advanced Education*. – №12. – 2019. – P. 114-119.
- 18 Frølund Thomsen J. P. How does Intergroup Contact Generate Ethnic Tolerance? The Contact Hypothesis in a Scandinavian Context // *Scandinavian Political Studies*. – 35(2). – 2012. – P. 159–178.
- 19 Matthews L., Wilson L. Ethnic tolerance in urban Guyana: a conceptual and empirical analysis // *International Review of Modern Sociology*. – 29(1). – 1999. – P. 55-75.
- 20 Kalin R., Berry J.W. Geographic Mobility and Ethnic Tolerance // *The Journal of Social Psychology*. – 112(1). – 1980. – P. 129–134.
- 21 Хунагов Р., Шаов А., Ляушева С., Нехай В. Традиционные адыгские этностереотипы в дихотомии «межэтническая толерантность / интолерантность» как фактор эволюционного развития этносов на Северном Кавказе // *Центральная Азия и Кавказ*. – 19(№3). – 2016. – С.114-122.
- 22 Breslavs G. Ethnic tolerance scale development: renovation of integrated approach // *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*. – №7. – 2014. – P. 579-596.
- 23 Kasara K. Separate and Suspicious: Local Social and Political Context and Ethnic Tolerance in Kenya // *The Journal of Politics*. – 5(4). – 2013. – P. 921–936.
- 24 Neuman W. *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. – Pearson, Essex, UK, 2014. – P. 599
- 25 Қазақстандағы этносаясаттың әлеуметтік өлшемдері. Әдістемелік құрал / Нұр-Сұлтан: Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты, 2021. – 31 б.

Transliteration

1 Qazaqstan halqy Assamblejasynuñ 2022-2026 zhyldarға арналған даму tızhyrymdamasyn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2022 zhylygy 15 qyrkujektegi № 1014 Zharlygy. 2-bolim. Agymdagy ahualdy taldau [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan About on Approval of the Concept of Development of the Assembly of People of Kazakhstan for 2022-2026 dated September 2022, 15 No. 1014] [Jelektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200001014>

2 Chislennost' naselenija Respubliki Kazahstan po otdel'nyh jetnosam na nachalo 2023 goda [The Population of the Republic of Kazakhstan by Individual Ethnic Groups at the Beginning of 2023]. Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan [Jelektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/spreadsheets/?year=2022&name=18633&period=&type=>

3 «Kasym-Zhomart Tokaev: Kompaktnoe prozhivanie jetnosov privodit k vozniknoveniju anklavov, jazykovyh bar'еров» [Kassym-Jomart Tokayev: Compact Living of Ethnic Groups Leads to the Emergence of Enclaves, Language Barriers], Azattyk ruhy, 2021 [Jelektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <https://rus.azattyq-ruhy.kz/politics/29558-kasym-zhomart-tokaev-kompaktnoe-prozhivanie-etnosov-privodit-k-vozniknoveniiu-anklavov-iazzykovykh-barerov> (data obrashhenija 21.10.2021).

4 Ruban A.L. Vlijanie social'nyh setej na mezhjetnicheskie otnoshenija [The Impact of Social Networks on Interethnic Relations] // *Russian Economic Bulletin*. – 2(3). – 2019. – S. 108-111.

5 Schensnovich V.N. Mezhetnicheskie otnoshenija i SMI v Rossii (analiticheskij obzor) [Interethnic Relations and Mass Media in Russia (Analytical Review)] // *Rossija i musul'manskij mir*, 2023. – S. 18-26.

6 Seitzhelieva Z.N. Osobennosti mezhjetnicheskikh otnoshenij v social'nyh setjah [Features of Interethnic Relations in Social Networks] // *Uchenye zapiski. Krymskogo inzhenerno-pedagogicheskogo universiteta*. – 1(7). – 2017. – S. 137 – 139.

7 Ledeneva V.Ju. Otrazhenie problem mezhetnicheskikh otnoshenij v rossijskikh SMI [Reflection of the Problems of Interethnic Relations in the Russian Media] // Evrazijskaja integracija: jekonomika, pravo, politika. – 16(1). – 2022. – S. 128-137. [Jelektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <https://doi.org/10.22394/2073-2929-2022-01-128-137>

8 «IIM-de eldegi koshi-kon zhardajy turaly ajtyldy»[The Ministry of Internal Affairs told About the Migration Situation in the Country]. Қазақстан Respublikasy Ishki ister ministrliginiñ Koshi-kon qyzmet komiteti [Jelektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <https://www.gov.kz/memleket/entities/migration/press/news/details/479277?lang=kk> (data obrashhenija 21.12.2022).

9 «Mintrud: 830 tysjach rossijan pribyli v Kazahstan so dnja ob#javlenija mobilizacii [«Ministry of Labor: 830 Thousand Russians Arrived in Kazakhstan from the Day of the Announcement of Mobilization. Previously Stated – 400 thousand»]. Rancee zajavljali – 400 tysjach», Radio Azattyk [Jelektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <https://rus.azattyq.org/a/32174503.html> (data obrashhenija 13.12.2022).

10 Luchsheva L.V. Sovremennye koncepty prichin jetnicheskikh konfliktov [Modern Concepts of the Causes of Ethnic Conflicts] // Vestnik jekonomiki, prava i sociologii. – №1. – 2015. – S. 206-209.

11 Cante T. Interculturalism: For the Era of Cohesion and Diversity. – Palgrave Macmillan, 2012. – P. 249.

12 Verkuyten M., Yogeewaran K., Adelman L. Intergroup toleration and its implications for culturally diverse societies // Social Issues and Policy Review. – 13(1). – 2019. – P. 5–35.

13 Mashanov A.A. Tolerantnost' i mezhetnicheskaja tolerantnost' [Tolerance and Interethnic Tolerance] / A.A. Mashanov // Sovremennye vyzovy i psihologicheskie resursy: koll. monograf. – Ul'janovsk: Zebra, 2021. – S. 132-161.

14 Hjern M., Eger M. A., Bohman A., Fors Connolly F. A new approach to the study of tolerance: conceptualizing and measuring acceptance, respect, and appreciation of difference // Social Indicators Research, 2019.

15 Velthuis E., Verkuyten M., Smeekes A. The different faces of social tolerance: conceptualizing and measuring respect and coexistence tolerance // Social Indicators Research – 158(3). – 2021. – P. 1105–1125.

16 Kruglov A.V. Social'naja tolerantnost' i social'naja neterpimost': teoretiko-metodologicheskaja konceptualizacija [Social Tolerance and Social Intolerance: Theoretical and Methodological Conceptualization] // Izvestija Saratovskogo universiteta. Novaja serija. Serija Sociologija. Politologija. – 20(1). – 2020. – S. 40-42.

17 Czepil M., Karpenko O., Revt A., Istomina K. Formation of students' ethnic tolerance in institutions of higher education // Advanced Education. – №12. – 2019. – P. 114-119.

18 Frølund Thomsen J. P. How does Intergroup Contact Generate Ethnic Tolerance? The Contact Hypothesis in a Scandinavian Context // Scandinavian Political Studies. – 35(2). – 2012. – P. 159–178.

19 Matthews L., Wilson L. Ethnic tolerance in urban Guyana: a conceptual and empirical analysis // International Review of Modern Sociology. – 29(1). – 1999. – P. 55-75.

20 Kalin R., Berry J. W. Geographic Mobility and Ethnic Tolerance // The Journal of Social Psychology. – 112(1). – 1980. – P. 129–134.

21 Hunagov R., Shaov A., Ljausheva S., Nehaj V. Tradicionnye adygskie jetnostereotipy v dihotomii «mezhetnicheskaja tolerantnost'/intolerantnost'» kak faktor jevoljucionnogo razvitija jetnosov na Severnom Kavkaze [Traditional Adyghe ethnos in the dichotomy «interethnic tolerance/intolerance» as a factor of the evolutionary development of ethnic groups in the North Caucasus] // Central'naja Azija i Kavkaz. – 19(№3). – 2016. – C.114-122.

22 Breslavs G. Ethnic tolerance scale development: renovation of integrated approach // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – №7. – 2014. – P. 579-596.

23 Kasara K. Separate and Suspicious: Local Social and Political Context and Ethnic Tolerance in Kenya // The Journal of Politics. – 5(4). – 2013. – P. 921–936.

24 Neuman W. Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches. – Pearson, Essex, UK, 2014. – P. 599

25 Qazaqstandagy jetnosajasattyn aleumettik olshemderi [Social dimensions of ethnopolitics in Kazakhstan]. Adistemelik qural / Nur-Sultan: Qoldanbaly jetnosajasi zertteuler instituty, 2021. – B. 31.

Накипбаева Ж.А., Садвокасова А.К.

Методология изучения межэтнической толерантности: опыт и практика Казахстана

Аннотация. В данной статье рассмотрены методология и дизайн полевого исследования по определению характера толерантности в казахстанском обществе и факторов, влияющих на нее, указаны этапы организации и проведения исследования, описаны основные проблемы, возникающие в полевой работе. Кроме того, в статье было концептуализировано понятие «толерантность», рассмотрены показатели и методы ее измерения в зарубежной практике.

Цель статьи – дать методическое и практическое руководство по организации и проведению полевых исследований специалистам, занимающимся проведением исследований по межнациональным отношениям, преподавателям студентам социо-гуманитарных наук высших учебных заведениях, и специалистам, интересующимся теорией и практикой межэтнической, межкультурной сферы, а также толерантности.

Новизна статьи заключается в том, что в казахстанском научном пространстве впервые открыто представлены методология и дизайн, а также выборка и методы исследования межкультурных отношений. Оригинальность статьи заключается в том, что в ней описан собственный опыт исследователей по разработке методологии, организации и проведению каждого этапа полевого исследования.

Ключевые слова: этническая толерантность, полевой этап исследования, дизайн исследования, методология, разнообразие, этнические группы, казахстанцы, нация.

Nakipbayeva Zh.A., Sadvokassova A.K.

Research Methodology of Interethnic Tolerance: Experience and Practice of Kazakhstan

Abstract. This article discusses the methodology and design of field research to determine the nature of tolerance in Kazakh society and the factors influencing it, indicates the stages of organizing and conducting research, and describes the main problems arising in field work. In addition, the article conceptualized the concept of “tolerance” and examined indicators and methods for measuring it in foreign practice.

The purpose of the article is to provide methodological and practical guidance on organizing and conducting field research for specialists engaged in conducting research on interethnic relations, teachers and students of social sciences and humanities at higher educational institutions, and specialists interested in the theory and practice of the interethnic, intercultural sphere, as well as tolerance.

The novelty of the article lies in the fact that for the first time in the Kazakh scientific space, methodology and design, as well as sampling and methods for studying intercultural relations, are openly presented. The originality of the article lies in the fact that it describes the researchers' own experience in developing methodology, organizing and conducting each stage of field research.

Keywords: ethnic tolerance, field stage of research, research design, methodology, diversity, ethnic groups, Kazakhstanis, nation.

ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛЕНУДІ ТАЛДАУДЫҢ САЯСИ-АКСИОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ*

¹*Насимов Мұрат Өрленбайұлы, ²Сабитов Алмас Ғазизұлы*

¹*Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда, Қазақстан)*

²*Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті
(Алматы, Қазақстан)*

¹*nasimov_m@mail.ru, ²almas.sabitov@mail.ru*

¹*Nassimov Murat, ²Sabitov Almas*

¹*Kyzylorda Bolashak University (Kyzylorda, Kazakhstan)*

²*International IT University (Almaty, Kazakhstan)*

¹*nasimov_m@mail.ru, ²almas.sabitov@mail.ru*

Аңдатпа. Берілген зерттеу жұмысында этникалық бірегейлену тұжырымдамасы және оның күрделі табиғаты қарастырылады. Этникалық бірегейленуге ортақ мұра, өзін-өзі тану, әлеуметтік құрылым, ағымдылық, күрделілік, өзара қиылысу, маңыздылық және ықпалдылық секілді түрлі факторлар әсер етеді. Зерттеу саяси және аксиологиялық тәсілдерді айқындау арқылы этникалық бірегейленуге байланысты мақсат пен міндеттерді түсінуге бағытталған. Саяси тәсілдер билік серпіні, ұлтшылдық және азшылық топтардың құқықтарына назар аударады, ал аксиологиялық тәсілдер этникалық бірегейленумен байланысты құндылықтарға, бірегейлікті қалыптастыруға және этикалық түсініктерге баса назар аударады. Зерттеу саяси ғылымдардағы әдебиеттерді шолу үшін библиометриялық әдісті қолдана отырып, сапалық талдау пайдаланылады. Үрдістер мен заңдылықтарды анықтау үшін мәліметтерді жинау, библиометриялық визуалдау және талдау жүргізілді. Талдау этникалық бірегейлену тақырыбына айтарлықтай қызығушылық бар екенін көрсетті, ал жарияланған мақалалар саны жыл санап артып келеді. Мақалада 2019-2023 жылдар аралығында жарияланған зерттеулердің негізгі нәтижелері мен үлестері көрсетілген жан-жақты шолу беріледі. Зерттеу әділетті қоғам құру үшін этникалық бірегейленуді түсінудің өзектілігін көрсетеді, саяси және аксиологиялық тәсілдер оның күрделілігі мен салдары туралы құнды ақпарат береді деп болжайды.

Түйін сөздер: бірегейлік, этникалық бірегейлену, құндылықтар, этникалық топ, ұлтшылдық, саяси қатысу, тәжірибе.

---

* Берілген мақала «Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі этникалық азшылықтардың этникалық бірегейлену үдерістерін кросс-мәдени және аксиологиялық талдау» ғылыми жобасы аясында дайындалып, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды. Грант AP19677146

Кіріспе

Этникалық бірегейлену жеке адамдар, топтардың белгілі бір этникалық, мәдени топқа жататындығын анықтау және білдіру процесі болып табылады. Бұл ортақ мұра, дәстүр, әдет-ғұрып, тіл және ортақ тарихи бастауды тану және оған жатуды білдіреді. Этникалық бірегейлену шығу тегі, отбасы тәрбиесі, мәдени тәжірибе, географиялық орны және әлеуметтік ықпалдар секілді түрлі факторлар әсер ететін күрделі ұғым. Бұл өзін-өзі тану мен сыртқы жіктеулер әсер етуі ықтимал субъективті және жеке тәжірибе. Этникалық бірегейленуді түсінудің бірнеше түйінді тұжырымдамалары осы зерттеу жұмысының гипотезасын құрайды:

(1) ортақ мұра [1]: этникалық бірегейлену көбінесе тарих, шығу тегі және мәдени дәстүрлер туралы ортақ түсінікті қамтиды. Этникалық бірегейлену белгілі бір этникалық топқа тән тіл, дін, тағамдар, киім үлгілері, музыка және өнер түрлері секілді элементтерді қамтуы мүмкін;

(2) өзін-өзі тану [2]: этникалық бірегейлену жеке және субъективті процесс. Азаматтардың өзін-өзі қабылдауы, тәжірибесі және белгілі бір мәдени ортамен байланысына негізделген бір, бірнеше этникалық топтармен бірегейленуді таңдауы мүмкін. Өзін-өзі тану азаматтарға дербес этникалық бірегейлігін өз түсінігіне сәйкес жұрттың қабылдауына мүмкіндік береді;

(3) әлеуметтік құрылым [3]: этникалық бірегейленуге әлеуметтік және мәдени нормалар да әсер етеді. Сыртқы қабылдау, әлеуметтік үміттер және өзге ұлт өкілдерінің келбеті, мәдени әдет-ғұрыптары, аймақтық байланысы негізінде әлеуметтік құрылымды жіктеуге болады. Қоғам мүшелерінің көзқарастары, соқыр сенімі мен стереотиптері азаматтардың этникалық бірегейленуіне әсер етуі ықтимал;

(4) ағымдылық және күрделілік [4]: этникалық бірегейлену тұрақты құбылыс емес. Этникалық бірегейлену уақыт өте келе дамып, өзгеруі мүмкін. Өйткені азаматтар түрлі мәдени орта және қауымдастықтармен өзара әрекеттеседі. Кейбір адамдар өздерінің мәдени мұраларын дәйектеген уақытта қуатты этникалық бірегейлену сезімін дамыта алады;

(5) өзара қиылысу [5]: этникалық бірегейлену нәсіл, ұлт, жыныс, дін, әлеуметтік-экономикалық мәртебе секілді бірегейліктің басқа аспектілерімен қиылысуы мүмкін. Осы қиылысатын сәйкестіктер жеке тәжірибе, көзқарастар және оларды қоғамның қабылдауын қалыптастыра алады;

(6) маңыздылығы мен ықпалы [6]: этникалық бірегейлену адамның тиесілік сезімі, мәдени бірегейлігі және әлеуметтік байланыстарын қалыптастыруда маңызды рөл атқара алады. Әлеуметтік қатынастар, мәдени тәжірибе, саяси қатысу және ресурстарға қол жеткізуге әсер етуі мүмкін. Этникалық бірегейлену түрлі мәдениеттерді дәріптеу арқылы қоғамның алуандылығына ықпал ете алады.

Этникалық бірегейлену жеке адамның көзқарасына сәйкес қалыптасатынын мойындау керек және азаматтар өздерінің жеке басына

қатысты ерекше тәжірибе мен көзқарастар иеленетіндігін ескеруіміз қажет. Жеке тұлғаның өзін-өзі тануын құрметтеу және ілгерілету игілікті қоғам құру үшін маңызды.

Этникалық бірегейленуді талдау кезінде саяси және аксиологиялық тұрғыдан қарастыруға болатын түрлі тәсілдер мен ерекшеліктер бар. Осы тәсілдердің әрқайсысын және олардың негізгі ерекшеліктерін қарастырайық:

Саяси тәсілдер:

(1) билік серпіні [7]: саяси тәсілдер этникалық бірегейленудің қоғамдағы билік серпініне әсерін зерттейді. Ресурстар, мүмкіндіктер және құқықтары шектелген азшылық топтарға басым этникалық топтар жүргізетін бақылауларды дәйектейді. Сонымен қатар, этникалық бірегейленуге саяси институттар, саясат пен идеологиялардың әсерін зерттеуді қамтиды;

(2) ұлтшылдық және этноұлтшылдық [8]: саяси тәсілдер этникалық бірегейлену мен ұлтшылдықтың арақатынасын зерттейді. Тәсіл этникалық бірегейлікті ұлтшылдық мақсаттарға, оның ішінде этникалық белгілерге негізделген ұлттық мемлекеттерді құру бағыттарының жұмылдырылуы мен саясиландыруын талдайды. Этноұлтшылдық саяси идеологиялар, аймақтық даулар, сепаратистік қозғалыстар мен шиеленістерге әсер етуі мүмкін;

(3) азшылық топтардың құқықтары және мәдениеттер алуандығы [9]: саяси тәсілдер азшылықтардың құқықтарын қорғаудың және мультимәдениеттілікті ынталандырудың маңыздылығын атап көрсетеді. Тәсіл түрлі этникалық бірегейлікті құрметтейтін және қабылдайтын қоғам құруды қолдайды. Бұл мақсатта тілдік құқықтар, мәдениетті сақтау, жағымды әрекет, өкілдік және мәдениетаралық диалогқа қатысты саясат пен тәжірибелерді талдауды қамтиды.

Аксиологиялық тәсілдер:

(1) құндылықтар мен нанымдар [10]: аксиологиялық тәсілдер этникалық бірегейленумен байланысты құндылықтар, нанымдар және нормаларға бағытталған. Тәсіл мәдени, діни және моральдық құндылықтардың этникалық бірегейлікті қалыптастыруға және мәдени әдет-ғұрыптарды көрсетуге қалай әсер ететінін зерттейді. Бұл құндылықтарды түсіну жеке адамдар мен қауымдастық үшін этникалық бірегейленудің мәнін талдауға көмектеседі;

(2) бірегейлікті қалыптастыру және өзін-өзі таныту [11]: аксиологиялық тәсілдер этникалық бірегейленуді өзін-өзі көрсету және сәйкестендіру құралы ретінде қарастырады. Тәсіл азаматтардың өз этникалық тобына тиістілік, мақтаныш және байланыстылық сезімінің дамуын зерттейді. Бұл ұжымдық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ететін мәдени рәміздер, ырымдар мен ортақ тәжірибелерді зерттеуді қамтиды;

(3) этикалық түсініктер [12]: аксиологиялық тәсілдер этникалық бірегейленуге қатысты этикалық сұрақтарды тудырады. Тәсіл кемсі-тушілік, жалған сенім, стереотиптер және этникалық ерекшеліктерге негізделген маргиналдану мүмкіндігі мәселелерін талдайды. Бұл тәсілдер түрлі этникалық топтар арасындағы төзімділік, сыйластық және өзара түсіністікті ынталандырады.

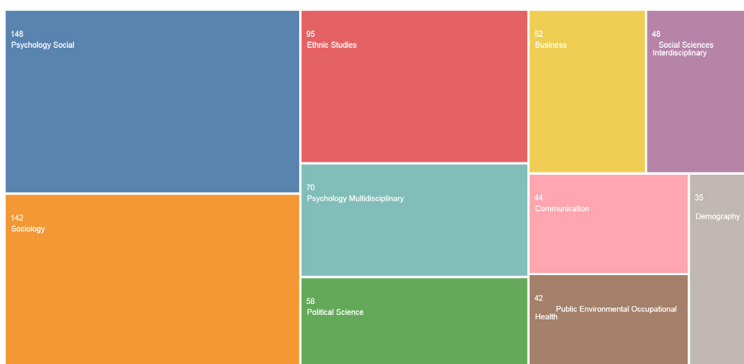
Саяси және аксиологиялық тәсілдер этникалық бірегейленуді талдауға ықпал ете алады және күрделілігі мен салдарын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Билік серпіні, ұлтшылдық, азшылық топ құқықтары, құндылықтар, нанымдар және бірегейлікті қалыптастыруға қарай отырып, зерттеушілер мен саясаткерлер этникалық бірегейленудің саяси, әлеуметтік және мәдени өлшемдері туралы түсінікке ие болып, әділетті қоғамның дамуына үлес қоса алады. Сондықтан беріліп отырған зерттеу жұмысының өзектілігінде күмән жоқ деп ойлаймыз.

Зерттеу әдіснамасы

Осы зерттеу аясында біз саяси ғылымдар бойынша әдебиеттерге шолу жасау негізінде этникалық бірегейленуді талдаудың көріністерін анықтау үшін библиометриялық әдіс арқылы сапалық талдауды таңдадық. Аталмыш тәсіл репрезентативті кілт сөздердің кездесу жиілігін және олардың арасындағы байланыстарды талдау арқылы қарастырылып отырған мәселенің өзектілігін ашты. Бұл талдау әдісі зерттеу нысанының мазмұны туралы нақты түсінік береді. Зерттеу жұмысы үш кезеңді қамтыды: мәліметтерді жинау, библиометриялық визуалдау және библиометриялық талдау.

Деректерді іздеу Web of Science Core Collection базасын пайдалану арқылы жүзеге асырылды (12.07.2023). Басты түйін сөз ретінде «ethnic identification» ұғымы алынды. Базадан анықталғандай, 1975-2023 жылдары жарияланған мақалалар саны 877 ғылыми мақаланы құрады. Бұл зерттеу тақырыбына қызығушылықтың жоғары екендігін көрсетеді. Деректер анықталғаннан кейін сапалық талдауға тән мәселелер библиометриялық талдау арқылы өңделді. Осы кезеңде авторлар Web of Science Core Collection базасындағы ғылымдар саласы бойынша мақалаларды өңдеді (Сурет 1).

Сурет 1. Ғылымдар саласы бойынша мақалалар саны

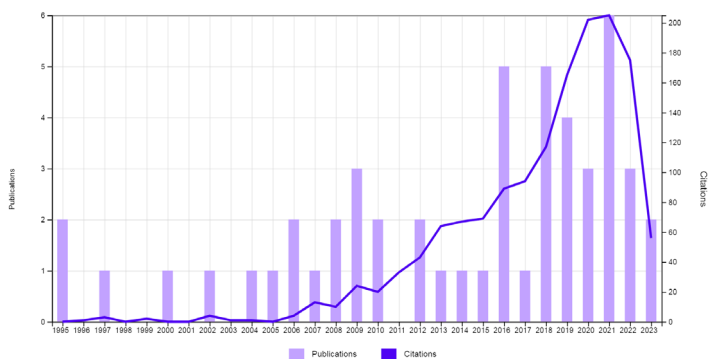

Дереккөз: Web of Science Core Collection, 2023 жылдың 12 шілдесіндегі көрсеткіш

Сурет 1 көрсетіп тұрғандай, әлеуметтік психология (барлық мақалалар санының 16,876% құрайды), әлеуметтану (16,192%) және этникалық зерттеулер (10,832%) бойынша ғылыми мақалалар саны көп. Сонымен қатар, суретте көрсетілмеген ғылым салаларындағы жарияланым санына мән бердік: даму психологиясы (35 мақала; барлық мақалалар санының 3.991% құрайды); психиатрия (34; 3,877%); тарих (32; 3,649%); аймақтану (27; 3,079%); білім беру саласындағы зерттеулер (24; 2,737%); антропология (23; 2,623%); алкогольді немесе есірткіні теріс пайдалану (22; 2,509%); клиникалық психология (20; 2,281%); тіл білімі (19; 2,166%); дін (19; 2,166%); әлеуметтік жұмыс (18; 2,052%); экономика (17; 1,938%); психология (17; 1,938%); халықаралық қатынастар (16; 1,824%) және отбасын зерттеу (15; 1,710%).

Нәтижесінде саяси ғылымдар бойынша жарияланған мақалаларды жүйеледік (58 мақала; барлық мақалалар санының 6.613% құрайды). Талданатын мақалалар санын қысқарту мақсатында базаның өзегін құрайтын (core collection) төрт негізгі дерекқорға назар аудардық. Библиометриялық талдаудың іріктеу барысында Social Sciences Citation Index дерекқорында индекстелген мақалаларға басымдық бердік және сүзгіден өткізілген 51 мақаланы таңдадық. Әрине, осы мақала шеңберінде барлық материалдарды талдау мүмкін еместігін түсініп, 2019-2023 жылдары жарияланған зерттеулерге мән беруді жөн санадық. Соңғы 5 жылда мәселе бойынша 18 мақала жарияланған: (2019 ж. – 4 (1 мақала журнал сайтына ерте қойылған және 2021 жылғы нөмірге жарияланған); 2020 ж. – 3 (1 мақала журнал сайтына ерте қойылған және 2021 жылғы нөмірге жарияланған); 2021 ж. – 6 (5 мақала журнал сайтына ерте қойылған және 2022 жылғы нөмірге жарияланған; 1 мақалада кілт сөз сәйкес келгенімен, зерттеу мәселесіне қатысы жоқ); 2022 ж. – 3; 2023 ж. – 2 (Сурет 2). Бірнеше мақалалар «Early Access» форматында екенін ескерткіміз келеді.

Сурет 2. Этникалық бірегейленуге қатысты саяси ғылымдар бойынша жарияланған және сілтеме жасалған мақалалар саны (2019-2023)

Дереккөз: Web of Science Core Collection, 2023 жылдың 12 шілдесіндегі көрсеткіш

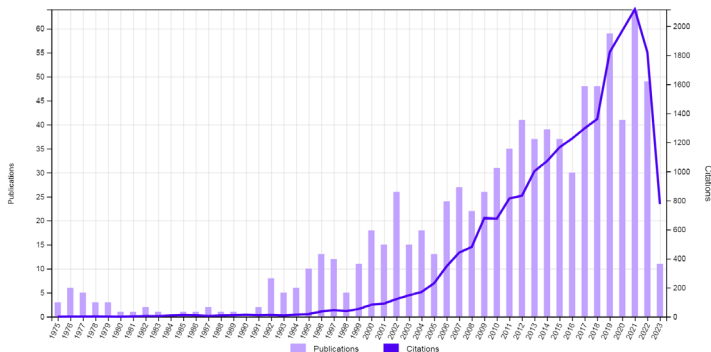

Авторлар шетелдік журналдарда жарияланған зерттеулерді талдау барысында диалектикалық, салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-функционалдық, дедуктивті және индуктивті әдістерге мән берді. Заманауи диалектикалық тұжырымдар синтез арқылы туындаған қайшылықтарды шешеді. Диалектика барлық құбылыстарды қозғалыс, мәңгілік өзгеріс процесінде қарастыратындықтан бұл әдіс арқылы авторлар мәселе бойынша өзгерістерді дәйектеді. Салыстырмалы-тарихи әдіс этникалық бірегейленудің генезисін айқындады. Құрылымдық-функционалдық әдіс этникалық бірегейленуді қамтамасыз етуге ықпал ететін әрекеттердің өзара байланысын анықтады. Мәселе бойынша теориялар байланысын тексеру және деректер нәтижелерін пайдалану үшін дедуктивті әдіс қолданылды. Бұл әдісті қолдану логикалық дәлелдер құруға және сыни талдауға мүмкіндік берді. Индуктивті әдіс зерттеушілерге тақырып мәнінің кеңдігіне байланысты көптеген салаларды қамтуға көмектесіп, терең түсінуге ықпал жасады. Өйткені бұл әдіс арқылы мәселе құрылымдарының заңдылықтарын табуға бағытталған деректерді жинауға, зерттеуге және талдауға болады.

Web of Science Core Collection базасындағы жарияланымдар көрсеткіштеріне сипаттама

Жоғарыда атап өткеніміздей, «ethnic identification» түйін сөзі бойынша мақаланың атауы, аңдатпасы, кілт сөздері, толық мазмұнына сәйкес Web of Science Core Collection базасынан 877 мақала анықталды (Сурет 3).

Сурет 3. Этникалық бірегейлену бойынша жарияланған және сілтеме жасалған мақалалар саны (1975-2023)

Дереккөз: Web of Science Core Collection, 2023 жылдың 12 шілдесіндегі көрсеткіш

Сурет 3 зерттеу нысанына қызығушылық артқанын көрсетеді. 1975 жылы «этникалық бірегейлену» тақырыбы бойынша небәрі 3 ғылыми мақала жазылды. Ең жоғары өсім 2021 жылы байқалады – 64 мақала. Бұл көрсеткіш 2022 жылы 49 мақалаға төмендеп кеткен. Дегенмен, жарияланған мақалаларға сілтеме көп берілетіндігі байқалады. Мәселен, осы уақытқа дейін жалпы 21 046 сілтеме жасалса, оның ішінде 20 307 мақалада өзіне сілтеме (without self-citations) жасалмаған.

Саяси ғылымдарда «этникалық бірегейлену» тақырыбы бойынша ең алғашқы мақалалар 1995 жылы жариялана бастады (1995 жылы жалпы 10 мақала жарияланды және оның ішінде 2 мақала саяси ғылымдарға қатысты). J.S. Legge [13] зерттеуінде еврей либерализмінің әлеуметтік-экономикалық, діни және қауымдық өмір гипотезасы сынды үш бәсекелес түсіндірмесіне назар аударылады. Ғалым сызықтық құрылымдық қатынастар (linear structural relations) талдауы арқылы саяси-аксиологиялық тәсілдерді қалыптастырады. Зерттеуде анықталып отырғандай, діни және қауымдастық өмірінің айнымалылары либерализмді түсіндіруде әлеуметтік-экономикалық айнымалыларға қарағанда ықпалды фактор болып табылады. Зерттеушінің пайымдауынша, қауымдық өмірдің беймәлім айнымалысы ретінде өлшенетін еврей халқының этникалық бірегейленуі либерализмге теріс әсер еткенімен, оның діни тәжірибемен байланысы оң ықпал жасайды. Демек, әрбір қауымдастық өзін-өзі тану, өзгешелік пен этникалық мақтаныш сезімін сақтауда қоғам алдындағы міндеттемелерді ынталандыратын дінмен байланысты болуы ықтимал. Осы этникалық бірегейленуді түсіну либерализмді ұғынуға тырысу үшін өте маңызды деуге негіз береді.

1995 жылы жарияланған екінші мақалада R. Grafstein [14] топтық айырмашылықтар көбінесе саяси жұмылдырудың күшеюімен байланысты екендігін баяндайды. Зерттеушінің пікірінше, топтық бірегейленудің ерекшелігі оның икемділігі және оппортунистігімен байланысты. Сондықтан икемділік пен оппортунистік мінез-құлықтың өзара тәуелділік тұрғысында топтық бірегейленуді модельдеуге болады. Осы бірегейленуде қоғам мүшелерінің жеке шешімдері топтың басқа мүшелерінің мінез-құлқы туралы ұтымды сәйкестендіргіштерді көрсете алады.

Жоғарыда аталғандай, Social Sciences Citation Index дерекқорында саяси ғылымдар бойынша 1995-2023 жылдары индекстелген 51 мақала ішінде ең көбі 2021 жылы жарияланған (6 мақала). Бұл мақалаларды келесі бөлімде толық талдайтын боламыз. Назар аударарлық жәйт, 1996 (өзге ғылымдар бойынша жарияланған мақалалар саны – 13), 1998 (5), 1999 (11), 2001 (15), 2003 (15), 2011 (35) жылдарда этникалық бірегейлік бойынша мақалалар жарияланбаған.

2019-2023 жылдары жарияланған мақалалар сипаттамасы

G. Nair және N. Sambanis [15] зерттеуінде Кашмирден алынған дәлелдер негізінде шеттетілетін азшылықтардың мемлекет, этникалық топ және көрші елдермен бірегейленуге әкелетін жағдайлары қарастырылады. Ғалымдар сепаратизм мен ирредентизмді зерттеуде зорлық-зомбылық, психологиялық қашықтық пен ұлттық мәртебенің бірегейленуді қалай анықтайтынын талдайды. Авторлар тұжырымдарынан қуатты ұлттық бірегейлік ирредентизмге қарсы тепе-теңдік екенін байқаймыз. Дегенмен, мемлекет тарапынан жасалатын зорлық-зомбылыққа толы қуғын-сүргін азшылық өкілдерін көрші елдермен бірегейленуге итермелеуі мүмкін. Сондықтан зорлық-зомбылық ұлттан алыстауды арттырады және ұлттық бірегейленуді төмендетеді деген пікірмен толық келісеміз.

1980 жылдан бастап АҚШ Конгресіндегі қызметке үміткер әйелдердің саны күрт өсті. Әйел кандидаттар туралы бұрынғы зерттеулерде олардың неліктен үміткерлер ретінде қатысатындығы қарастырылған болатын. Бірақ, әйелдердің нәсілі мен этникалық бірегейленуіне байланысты кездесетін түрлі қиындықтары мен басымдықтары осы уақытқа дейін талданбаған [16]. Жыныстық және бірегейленуге негізделген кемсітушілік түрлі жолдармен көрінетіндігін және елге байланысты түрлі болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Әрине, біздің елімізде әйел-кандидаттардың ұлттық, нәсілдік және этникалық бірегейленуіне негізделген мәселелер жоқ. Саяси өкілдік үшін кемсітілмейтін ортаның болуы теңдікті ілгерілету және шешім қабылдау процестерінде түрлі көзқарастардың ұсынылуын қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Біздің елімізде әйел-кандидаттарға қатысты мәселе туындамаса да, кемсітушіліктің басқа түрлері, гендерлік және бірегейленуге қатысты проблемалар жоқ деп айта алмаймыз. Жынысы, нәсілі, этникалық және басқа да тиесілігіне қарамастан барлық адамдар үшін тең мүмкіндіктер мен құқықтарды алға жылжытуды және қорғауды жалғастыру маңызды. Бұл нәтижеге құрмет пен теңдік мәдениетін қалыптастыру арқылы қол жеткізуге болады. Кемсітушілікпен белсенді түрде күресу арқылы қоғам мүшелеріне әділетті саяси орта құра аламыз.

Қытайлық көмек және жергілікті этникалық бірегейлену мәселесі талданған зерттеуде соңғы эмпирикалық дәлелдердің Қытайды дамытуға бағытталған қаржыландыру элита мүддесі мен қамқорлық шығындарына бейімділігін көрсетті [17]. Осы берілетін қаржыландыру белгілі бір жалғыз жергілікті этно-аймақтық бірлестікке берілсе, этникалық наразылықтарды күшейтіп, этникалық жұмылдыруға ықпал етуі мүмкін. Бұл мәселені шешудің екі тетігін ұсынуға болады: көмек болып табылатын ресурстар ағыны үшін бәсекелестік этникалық бірегейленуді барлық бағытта жұмылдыруы мүмкін; этникалық бейімділікке байланысты көмекті

қабылдау әлеуметтік аз қамтылған топтарда этникалық бірегейлікті көбірек көрсетуі мүмкін. Сондықтан халыққа қандай да бір көмек жасалса оның өзгелерге ықпалын қарастырудың маңыздылығы байқалады.

N. Sambanis, S. Skaperdas және W. Wohlforth [18] сыртқы саяси килігудің этникалық ауытқулармен әрекеттестігі, бүлік пен азаматтық соғысты тудыру себептерін зерттейді. Ғалымдар мәселе үлгісін Украина мысалдарымен көрсетеді. Біздің ойымызша, этникалық ауытқулар демографиялық сипаттамалар мен топаралық айырмашылықтар нәтижесінде құндылықтар бойынша іштей туындаған мәселе болып табылады. Бұл әрекеттестікке халықаралық саясат қағидалары да ықпал жасауы мүмкін. Өзге елдердің басқа елдерге себепсіз саяси килігуі этникалық бірегейлену арқылы азаматтық соғыс тудыруы ықтимал. Әсіресе, түрлі топтардың өкілі болып табылатын жергілікті белгілі тұлғаларды шетелдік демеушілердің өз мақсаттарына табанды түрде жетуге ынталандыруынан сақтану қажет. Бұл этникалық бірегейлікте көрінетін ауытқуларды тудырады.

Америкалық ғалымдар E. Lieberman және A. Miller [19] онлайн-газеттер бөлінген қоғамдағы ұлттық құрылысқа келтіретін көмегі мен нұқсанын талдайды. Зерттеушілер аталмыш мәселені Африканың ең үлкен елі Нигерияның этникалық деңгейінде көрсетеді. Жалпы ұлттық құрылысты зерттеуде іргелі үлес газеттердің ұлттық өзін-өзі тануды дамытудағы рөлін айтуымызға болады. Желідегі жаңалықтар сайттарында оқырман пікірлеріне арналған форумдар болғандықтан, осы медиа контентке қолжетімділік азаматтардың көңіл-күйін бағалауға мүмкіндік береді. Авторлар 35 000-нан астам жаңалықтар мақаласы мен 300 000 пікірді талдағаннан кейін желі қолданушылары түрлі оқиғаларға жауап ретінде ұлттық жақтырмауға бағытталған пікірлер көп жазылатындығы анықтаған. Демек, тақырыптарда белгілі бір этникалық категорияларды пайдалану кем дегенде бір оқырманның этникалық бірегейленуіне байланысты пікір білдіру ықтималдығын ұлғайтады. Сондықтан этникалық бірегейлену бойынша араздықты күшейтетін газеттер ұлттық құрылыс ісіне кедергі келтіруі мүмкін.

Постсоциалистік ауысу және шиеленістен кейінгі әлем құрылысы жобалары аясында жастардың саяси субъективтілігінің қалыптасуын қарастыруға болады [20]. Бұл мақалада Сараеводағы (Босния және Герцеговина) жастар субмәдениетіне сүйене отырып, болашақтағы ұлтшылдық көзқарастар, бөліну геосаясаты және этникалық бірегейлену ұғымының хип-хоп жұртшылығында геосаяси міндеттемелер арқылы жүзеге асыру жолдары зерттеледі. Расында да күнделікті геосаяси шынайылық жастар өмірін ғылыми тұрғыдан түсінуге пайдасын тигізеді. Бұл ретте жастардың үстем саяси институттардан бас тартып, саясатты дұрыс түсінбеуін ғылыми негіздеу қажет екендігін айтқымыз келеді. Жастардың күнделікті әрекеттеріндегі бейсаяси құндылық көріністері қоғамның өзара

әрекеттестігіне ықпал етіп, саяси қатысудың жағымсыз жағын түбегейлі өзгертеді.

Этнографиялық зерттеулерге сүйенген М. Pratsinakis [21] бұрынғы Кеңес Одағынан келген гректердің этникалық отанына қоныс аударғаннан кейін өз бірегейлігін өзгертудің себептері мен процестерін зерттейді. Зерттеуге қатысқан респонденттер жергілікті гректердің оларға ұлттық бірегейлікке қатысты мәселелерді бекітетінін айтқан. Бұл қоныс аударғандардың грек ұлтына жататынын ескерту үшін жасалатын секілді. Дегенмен, этникалық оралу барысында кез келген мигрант өзіне қолжетімді этникалық нұсқаларды тандайды және қалаған сәйкестігін растайды деп ойлаймыз. Өйткені этникалық бірегейлену күштеп жүзеге асырылатын процесс емес.

Этникалық айырмашылықтарды тереңдету мен азайтудың Кениядағы қалалық миграцияға ықпалын талдау көші-қонның этникалық саясатқа әсерін дәйектей алады [22]. Жаңғырту теориялары алғашында қалалық көші-қон этникалық бірегейленуді азайтып, топтар арасындағы сенімді арттырады деген болжам жасады. Жаңғырту теорияларының келесі идеяларында қалалық көші-қон этникалық бірегейленуді күшейтіп, сенімді азайтатындығы дәлелденді. Осы бәсекелес болжамдарды негізге алған ғалымдар 8000-нан астам кениялықтардан үш толқынды панельдік сауалнама жүргізіп, қалалық көші-қонның әсері туралы жаңа деректер ұсынды. Нәтижесінде қалалық көші-қон этникалық бірегейленуді төмендететіндігі дәлелденіп, көші-қоннан кейін адам үшін ұлттың маңыздылығы болмайды. Демек, бұл процесс этникалық топтар арасындағы сенім және адамдарға деген сенімді азайтады.

Е. Gadjanova [23] зерттеуінде Африкадағы бәсекелес сайлау алдында этникалық бірегейленудің өсуі ұлттық ынтымақтастықпен байланыстылығы зерделенеді. Аталмыш мәселе бәсекелестік туындатқан сайлаудың этникалық байланысының теріс көріністері болып табылатын этникалық фаворитизм мен басқа топтардан әлеуметтік алшақтықты күшейтуін анықтауда маңызды деп ойлаймыз. Өйткені этникалық бірегейленудің өсуі демократиялық елдердегі көптеген мәселелерді туындатады. Ұлттық сұрақ туындаған сайлауда этникалық топ мәртебесіне қатысты мәселелер мен кемсітушілік туындайтыны анық. Біздің ойымызша, саяси бәсекелестік күшейген сайын ұлттық бірегейлік этникалық бірегейленумен салыстырғанда өзінің маңыздылығын жоғалтады. Бұл этникалық кемсітушілікті қабылдау мен мәртебелік алаңдаушылықтың жоғарылауы, ұлттық сайлауға этносаралық және жалпыға ортақ сенім деңгейінің төмендеуімен қатар жүреді деп ойлаймыз.

Бұрынғы зерттеулерде көрсетілгендей, латынамерикалықтар ара-сындағы құжатсыз иммигранттармен әлеуметтік байланыстардың көптеген шектеулері саяси белсенділікті арттыруы ықтимал [24]. Бұл осы шектеулерге қарамастан, саяси қатысудың белсенділігі себептерін анықтауда қызығушылық тудырады. Біздің ойымызша, қуатты этникалық бірегейлену саяси наразылықтарға

қатысу ықтималдығын жоғарылатады, ал этникалық бірегейленудің әлсіздігі қатысудан бас тартады. Демек, әлеуметтік байланыстар саяси белсенділікке қарсылық кедергісін жояды және саяси қатысу шектеулерін еңсеру үшін бірегейлену ресурстарын пайдалануға болады деуге негіз бар.

Ғалымдар қақтығыстар мен сепаратизмді зерттеуде этникалық бірегейлікті белгілеу үшін тілді жиі пайдаланады [25]. Тіл мен этникалық тиесіліктің бұл қатынасы зерттеушілерді жаңылыстыруы мүмкін. Тіл этникалық айырмашылықтарды жеңе алады. Бұл тілдің өзіндік бірегейлігі мен әлеуметтік жинақылығымен тығыз байланысты. Осылайша, тіл этникалық тегіне қарамастан саяси басымдықтарға әсер ете алады. Біздің ойымызша, өзі тұрып жатқан елдің тілін жетік білетін азаматтар сепаратистік әрекеттерді қолдамайды. Ал мемлекеттік тілді білмейтіндерден қауіп өте жоғары деп болжаймыз. Өйткені олардың сепаратистік көзқарастары саяси тұрақтылыққа ықпалы өте зор. Сондықтан тілдің этникалық тиістілік мәселесіне қарағанда, саяси артықшылықтар үшін маңызды болуы ықтимал.

Әлеуметтік-экономикалық мәртебе мен этноцентристік дүниетаным арасындағы байланыс этникалық бірегейлену құндылықтары бойынша көзқарастар, қалаулар, өмір-салты мен мінез-құлқына әсер етеді [26]. Жалпы Кеңестер еліндегі социализмнің күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси трансформациясы этникалық бірегейленуді білімі, кәсіптік мәртебесі, қала мен ауылда мекен етуі және өңірге байланысты іріктеленетінін көрсетті. Бұл қазіргі таңдағы азаматтық және этникалық бірегейленуге әсер етіп отыр. Әлеуметтік-экономикалық мәртебе мен ұлтшылдық көзқарастар арасындағы ара-қатынас табиғаты әлі де толық зерттелмегенін айтқымыз келеді. Дегенмен, ұлтшылдық көңіл-күйдің тұрақтылығына азаматтың білім деңгейінің рөлі жоғары деп болжаймыз.

J. Ishiyama [27] мақаласында этникалық федерализм мен этникалық бірегейліктің дамуы арасындағы байланыс Эфиопия мысалында зерттеледі. Әдебиеттердің басым бөлігінде мұндай этностандыру қақтығыстарға және федеративтік мемлекеттердің ыдырауына әкелуі мүмкін деп болжанады. Осы тұжырымға сүйенген автор этникалық федерализм жағдайында саяси әлеуметтенген азаматтар ұлттық бірегейлікке емес, этникалық бірегейленуге басымдық береді. Бұл тұста ғалымның ұрпақтар ықпалы этникалық федерализмді саяси келісім ретінде сақтаумен байланысты еместігі туралы көзқарасы назарымызды қажет етеді. Осы тұжырымға сәйкес этникалық федерализмдегі айырмашылықтар этникалық бірегейленудің қарқындылығынан гөрі топтық тиістілікпен көбірек байланысты деп ойлаймыз.

Ұлттық бірегейлік жаһандық саясаттағы ең қуатты күштердің бірі болғанымен, оның қалыптасу және өзгеру процестері туралы мәлімет аз. M. Canavan және O. Turkoglu [28] мақаласында ұлттық бірегейлік топтық

мәртебе ауытқуына ұшырайды, шиеленістер тәжірибе мен әлеуметтену арқылы шектелетіндігі айтылады. Әлеуметтік бірегейлік шеңберінде қақтығыстарды әлеуметтендіру зорлық-зомбылықтың топаралық шиеленістері кезінде азаматтар көзқарастарын қалыптастырады. Топаралық қақтығысты бастан өткерген азаматтардың ұлттық мәртебесі ауытқитыны анық және олар саяси қатысуға ұзақ мерзімді қашықтық ұстайды. Бұл мәселе қақтығыстардан кейінгі қоғамдағы ұлттық бірегейлікті түсінуімізге әсер етеді.

Зорлық-зомбылық этникалық бірегейлену мен наразылықты ынталандыратын маңызды фактор болып табылады [29]. Әсіресе, зорлық-зомбылық мемлекеттік күштердің белгілі бір этникалық топқа жататын қауымдастыққа жасалса, этникалық бірегейлену мен наразылықты күшейтеді. R. Harding және A. Nwokolo [30] Нигерия мысалында терроризмнің саяси сенімге, ұлттық және этникалық бірегейленуге әсерін зерттейді. Ғалымдар әлсіз мемлекеттік институттар мен жиі болатын лаңкестік әрекеттерге қарамастан тұрғындардың саяси сенімі төмендемегенін баяндайды. Авторлар лаңкестік шабуылдар респонденттердің ұлттық бірегейлігінің маңыздылығын айтарлықтай төмендеткенін, оның орнына этникалық бірегейленуді күшейткенін байқайды.

Қорытынды

Этникалық бірегейленуді зерттеу және оны талдау түрлі көзқарастар мен тәсілдерді қамтитын пәнаралық сала болып табылады. Талданған ғылыми жұмыстарда этникалық бірегейлену бойынша аспектілердің түрлі факторлармен байланысы айқындалды. Зерттеулер зорлық-зомбылық, әлеуметтік-экономикалық ахуал, тіл, саяси бәсекелестік, қалалық көші-қон, бұқаралық ақпарат құралдары және тарихи тәжірибенің этникалық бірегейленуге ықпалын көрсетеді.

Алынған нәтижелер зорлық-зомбылықты мемлекеттік күштер жасаған жағдайда этникалық бірегейленуді күшейтіп, азаматтарды ұлттық бірегейліктен алшақтатуы мүмкін екені анықталады. Этноцентристік дүниетанымды қалыптастыруда әлеуметтік-экономикалық мәртебе маңызды рөл атқарады, ал тіл этникалық тегіне қарамастан саяси артықшылықтарға әсер ете алады. Қалалық көші-қонның этникалық бірегейленуге әсері әр түрлі, кейбір зерттеулер миграциядан кейін этникалық бірегейліктің төмендеуін болжайды. Саяси бәсекелестік пен сыртқы саяси килігу этникалық бірегейленуге ықпал жасап, этникалық шиеленісті ушықтыруы мүмкін.

Этникалық бірегейленуді талдаудың саяси-аксиологиялық тәсілдері мен ерекшеліктерін анықтау барысында ғалымдардың басым бөлігі Африка елдеріне назар аударатындығы айқын көрініп тұр. Африка елдері-не назар аудару зерттеу бағытына байланысты жан-жақты болуы мүмкін болса да, этникалық бірегейлену дүние жүзінде түрлі контексттерде зерттелетінін

және талданатынын мойындау маңызды. Африка елдері құрлықтың бай этникалық алуандылығы, күрделі тарихи мұрасы және жүріп жатқан әлеуметтік-саяси өзгерістеріне байланысты зерттеушілерді ерекше қызықтырып отыр деп ойлаймыз. Құрлық түрлі мәдени дәстүрлері, тілдері мен сәйкестіктері бар көптеген этникалық топтарды қамтиды. Африкадағы этникалық бірегейленуді түсіну отаршылдық, отаршылдықтан кейінгі ұлттық құрылыс, этникалық қақтығыстар, азшылықтардың құқықтары, мәдени сақталуы және көпмәдениетті қоғамдағы бірегейліктің күрделілігіне қатысты мәселелерді айқындай алады.

Түрлі контексте жүргізілген зерттеулер этникалық бірегейленуді қалыптастыратын күрделі динамика мен факторларды түсінуімізге ықпал жасады. Бұл тұжырымдар мен идеялар этникалық бірегейленудің әлеуметтік бірлік, саяси қатысу және ұлттық құрылысқа әсерін талдауда тарихи, әлеуметтік, экономикалық және саяси факторларды ескерудің маңыздылығын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1 Yevtukh V. Ukrainian ethnos as a complex socio-cultural phenomenon: Formation, dynamics, prospects // *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. – 2018. – No. 13. – P. 41-56.

2 Kinket B., Verkuyten M. Levels of ethnic self-identification and social context // *Social Psychology Quarterly*. – 1997. – No. 60 (4). – P. 338-354.

3 Quiros L. Raising the voice: Teaching through a multicultural lens // *Journal of Teaching in Social Work*. – 2012. – No. 32 (5). – P. 518-531.

4 Atatoa Carr P., Langridge F., Neumann D., Paine S-J., Liang R., Taufalili Fidow J., Fenaughty J., Kingi T.K. 'Seeing' our tamariki in longitudinal studies: exploring the complexity of ethnic identification trajectories within Growing Up in New Zealand // *Journal of the Royal Society of New Zealand*. – 2022. – No. 52 (3). – P. 237-253.

5 Cole E. Intersectionality and research in psychology // *American Psychologist*. – 2009. – No. 64. – P. 170-180.

6 Meusburger P., Freytag T., Suarsana L. Ethnic and cultural dimensions of knowledge and education: An introduction // *Knowledge and Space*. – 2016. – No. 8. – P. 1-22.

7 Esen B., Gumuscu S. Building a competitive authoritarian regime: State-business relations in the AKP's Turkey // *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. – 2018. – No. 20 (4). – P. 349-372.

8 Haymes T. What is nationalism really? Understanding the limitations of rigid theories in dealing with the problems of nationalism and ethnonationalism // *Nations and Nationalism*. – 1997. – No. 3 (4). – P. 541-557.

9 Khorshid S. Egypt: How the revolution has impacted the debate over minority rights and multiculturalism. In M. Ennaji (Ed.), *Multiculturalism and democracy in North Africa: Aftermath of the Arab Spring* (pp. 223-245). – London: Routledge, 2014. – 326 p.

10 Inglehart R.F., Basañez M., Moreno A. Human values and beliefs: A cross-cultural sourcebook: Political, religious, sexual, and economic norms in 43 societies: Findings from the 1990-1993 world values survey. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 2010. – 534 p.

11 Varelas M. Identity construction and science education research: Learning, teaching, and being in multiple contexts. – Rotterdam: Sense Publishers, 2012. – 196 p.

- 12 Kopciuch L. The ethical notions and relativism in culture. In the context of German material ethics of values // *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric*. – 2012. – No. 28 (41). – P. 83-94.
- 13 Legge J.S. Explaining Jewish liberalism in the United States: An exploration of socioeconomic, religious, and communal living variables // *Social Science Quarterly*. – 1995. – No. 76 (1). – P. 124-141.
- 14 Grafstein R. Group identity, rationality and electoral mobilization // *Journal of Theoretical Politics*. – 1995. – No. 7 (2). – P.181-200.
- 15 Nair G., Sambanis N. Violence exposure and ethnic identification: Evidence from Kashmir // *International Organization*. – 2019. – No. 73 (2). – P. 329-363.
- 16 Silva A., Skulley C. Always running: Candidate emergence among women of color over time // *Political Research Quarterly*. – 2019. – No. 72 (2). – P. 342-359.
- 17 Isaksson A.S. Chinese aid and local ethnic identification // *International Organization*. – 2020. – No. 74 (4). – P. 833-852.
- 18 Sambanis N., Skaperdas S., Wohlforth W. External intervention, identity, and civil war // *Comparative Political Studies*. – 2020. – No. 53 (14). – P. 2155-2182.
- 19 Lieberman E., Miller A. Do online newspapers promote or undermine nation-building in divided societies? Evidence from Africa // *Nations and Nationalism*. – 2021. – No. 27 (1). – P. 238-259.
- 20 Kadich D, Young people, hip-hop, and the making of a “Grammar for unpolitics” in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina // *Geopolitics*. – 2021. – No. 26 (5). – P. 1307-1330.
- 21 Pratsinakis M. Ethnic return migration, exclusion and the role of ethnic options: ‘Soviet Greek’ migrants in their ethnic homeland and the Pontic identity // *Nations and Nationalism*. – 2021. – No. 27 (2). – P. 497-512.
- 22 Kramon E., Hamory J., Baird S., Miguel E. Deepening or diminishing ethnic divides? The impact of urban migration in Kenya // *American Journal of Political Science*. – 2022. - No. 66 (2). - P. 365-384.
- 23 Gadjanova E. Competitive elections, status anxieties, and the relative strength of ethnic versus national identification in Africa // *Political Behavior*. – 2022. - No. 44 (4). – P. 1731–1757.
- 24 Roman M., Walker H., Barreto M. How social ties with undocumented immigrants motivate latinx political participation // *Political Research Quarterly*. - 2022. - No. 75 (3). – P. 661-675.
- 25 Marquardt K.L. Language, ethnicity, and separatism: Survey results from two Post-Soviet regions // *British Journal of Political Science*. – 2022. – No. 52 (4). – P. 1831-1851.
- 26 Trost T., Marinsek D. Social class and ethnocentric worldviews // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2022. – No. 55 (2). – P. 39-61.
- 27 Ishiyama J. Does ethnic federalism lead to greater ethnic identity? The case of Ethiopia // *Publius: The Journal of Federalism*. – 2022. – No. 53 (1). – P. 82-105.
- 28 Canavan M., Turkoglu O. Effect of group status and conflict on national identity: Evidence from the Brexit referendum in Northern Ireland // *Journal of Peace Research*. – 2022. - Early Access. – URL: <https://doi.org/10.1177/002234332211118>.
- 29 Villamil F. Civilian victimization and ethnic attitudes in Africa // *European Political Science Review*. – 2023. - Early Access. - URL: <https://doi.org/10.1017/S1755773923000097>.
- 30 Harding R., Nwokolo A. Terrorism, trust, and identity: Evidence from a natural experiment in Nigeria // *American Journal of Political Science*. – 2023. - Early Access. - URL: <https://doi.org/10.1111/ajps.12769>.
-

Насимов М.О., Сабитов А.Ф.

Политико-аксиологические подходы и особенности анализа этнической идентификации

Аннотация. В данной исследовательской работе рассматриваются концепция этнической идентификации и ее сложная природа, на которую влияют различные факторы, такие как наследие, самосознание, социальная структура, направленность, сложность, интерсекциональность, важность и влияние. Исследование направлено на понимание цели и задач, связанных с этнической идентификацией, путем изучения политического и аксиологического подходов. Политические подходы сосредоточены на динамике власти, национализме и правах групп меньшинств, в то время как аксиологические подходы делают упор на ценности, формирование идентичности и этические представления, связанные с этнической идентификацией. В исследовании используется качественный анализ с использованием библиометрического метода для обзора литературы в области политических наук. Сбор данных, библиометрическая визуализация и анализ были выполнены для выявления тенденций и закономерностей. Анализ выявляет значительный интерес к теме этнической идентификации, при этом количество статей, публикуемых с годами, растет. В статье представлен всесторонний обзор исследований, опубликованных в период с 2019 по 2023 год, с указанием их основных результатов и вклада. Исследование подчеркивает актуальность понимания этнической идентификации для построения справедливого общества и предполагает, что политические и аксиологические подходы дают ценную информацию о ее сложности и последствиях.

Ключевые слова: идентичность, этническая идентификация, ценности, этническая группа, национализм, политическое участие, практика.

Nassimov M.O., Sabitov A.G.

Political and Axiological Approaches and Features of the Analysis of Ethnic Identification

Abstract. This research paper explores the concept of ethnic identification and its complex nature influenced by various factors such as heritage, self-awareness, social structure, fluidity, complexity, intersectionality, importance, and influence. The study aims to understand the purpose and objectives related to ethnic identification by examining political and axiological approaches. The political approaches focus on power dynamics, nationalism, and minority group rights, while axiological approaches emphasize values, identity formation, and ethical notions associated with ethnic identification. The research utilizes a qualitative analysis employing the bibliometric method to review the literature in the field of political science. Data collection, bibliometric visualization, and analysis were performed to identify trends and patterns. The analysis reveals a significant interest in the topic of ethnic identification, with a growing number of articles published over the years. The article provides a comprehensive overview of studies published between 2019 and 2023, highlighting their key findings and contributions. The research underscores the relevance of understanding ethnic identification for building a just society and suggests that political and axiological approaches offer valuable insights into its complexity and implications.

Key words: identity, ethnic identification, values, ethnic group, nationalism, political participation, practice.

СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЭТНОСОВ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ*

¹*Ешпанова Дина Далабаевна, ²Бақытжан Шынар Ержанқызы*

¹*Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (Алматы, Казахстан)*

²*Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)*

¹*d.yeshpanova@inbox.ru, ²shynarbakytty@gmail.com*

¹*Yeshpanova Dina, ²Bakytzhan Shynar*

¹*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)*

²*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

¹*d.yeshpanova@inbox.ru, ²shynarbakytty@gmail.com*

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые аспекты этносоциальной структуры казахстанского общества в период независимости: этнодемографическое развитие, особенности отраслевой занятости этнических групп, а также уровень их образования. Основываясь на исследованиях различных ученых процессов взаимодействия демографических факторов и производственной, социальной, экономических сфер, авторами доказывается влияние этнодемографической ситуации на социальное развитие этнических групп. Анализ неравенства социальных позиций различных этнических групп в сфере труда, образования, места проживания сделан на основе статистических материалов. Выявлено, что этнические группы занимают определенные социальные ниши, которые можно разделить условно на аграрные и индустриальные. Авторами зафиксированы как совпадения, так и различия в отраслевой занятости, месте проживания, образовании.

Ключевые слова: этнодемографические процессы, демографическая ситуация, этносоциальная структура, этнические группы, этносы, социальные позиции, профессиональная отраслевая занятость, образование, неравенство, миграция.

Введение

Этническое пространство Казахстана в постсоветский период претерпело кардинальные изменения. Несмотря на то, что доля казахов в общей численности населения увеличилась до 70%, Казахстан остается полиэтническим государством. В полиэтническом государстве этнический фактор ока-

* *Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования АР 14871282 «Этнополитическая демография и трансформация биполярного общества в Казахстане».*

зывает влияние на все сферы жизни общества: демографические, миграционные, профессиональные, образовательные и т.д. В то же время, этнические процессы сами находятся под влиянием, социальных, культурных, экономических, политических и других факторов. Таким образом, демографические процессы в единстве с этническими являются этнодемографическими процессами, а социальная структура с учетом этнического фактора становится этносоциальной. Все эти процессы необходимо рассматривать в единстве. Комплексный подход к названным явлениям позволяет выявить истинные (глубинные) причины возникновения социальной эксклюзии в казахстанском обществе, а значит, и выработать мероприятия по успешному ее преодолению. Так, распределение населения по профессиональным группам выявляет объективные причины возникновения бедности и социальной отторженности. Занятость населения низкоквалифицированным (следовательно, низкооплачиваемым трудом), является проявлением в Казахстане раскручивания парадигмы «Специализация»; фактор территориального проживания населения (в экологически загрязненных местностях, в регионах природных и гуманитарных катастроф) - является проявлением в Казахстане раскручивания парадигмы «Монополия». Итак, чтобы добиться преодоления возникающих демографических и этносоциальных проблем путем предоставления малоимущим группам каких-то денежных пособий – бессмысленно. Необходимо остановить раскручивание перечисленных парадигм, объективно вызывающих перманентную социальную отторженность населения.

Методология

Для нашего исследования имеет значение следующее положение: демографическая ситуация связана с демографической структурой общества, которая, в свою очередь, является составной частью социальной структуры, впрочем, также как профессиональная, территориальная, национальная и другие структуры. По этому поводу российский социолог М.Н. Руткевич отмечает, что демографическая структура всегда социально-демографическая и зависит: «от особенностей социально-экономического строя общества, существенно различается у классов, социальных групп и слоев» [1]. Таким образом, демографические показатели необходимо рассматривать в единстве с социальной структурой общества.

Казахстан - полиэтничное государство, а в полиэтничном обществе этнические процессы оказывают влияние на все: социальную, экономическую и политическую жизнь общества. Этнические конфликты, которые происходили в Казахстане, скорее носили локальный характер и все же это конфликт и это означает, что проблемы в межэтническом взаимодействии остаются. В связи с этим, изучение социального развития этнических групп

становится важным. Особо актуализируется изучение особенностей социального поведения этносов: профессионального, образовательного, миграционного, то есть, всего спектра социальной структуры казахстанского общества.

В полиэтническом обществе оправдано использование понятий «этнодемография» и «этносоциальная структура». Этнодемографическая характеристика показывает влияние этнического фактора на демографические процессы, и которые в свою очередь едины с социальной структурой.

Этносоциальная структура есть особый вид социальной структуры, которая определяет положение и социальную роль этнических групп в полиэтническом обществе [2].

В казахстанской науке проблемам этнодемографического развития республики на разных временных этапах посвящены работы М.Б. Татимова, А.Н. Алексеенко, М.Х. Сарсенбаевой, Ж.С. Аубакировой, А.С. Жанбосыновой, М.Х. Асылбековой, В.В. Позинной, А.Б. Есимовой, З.Х. Валитовой и других. Выявлению особенностей демографического развития казахского этноса в конце XX века посвящены работы М.Х. Асылбековой и В.В. Козиной, Г.А. Сарсенбаевой. Репродуктивные установки в зависимости от этнической принадлежности, возраста, места проживания, уровня образования отражены в работах А.Н. Алексеенко и других. Учеными Южного Казахстана (Ш.Т. Абдреева, И.С. Савин, А.Б. Калыш) изучались этнодемографические и миграционные процессы в регионе [3].

Проблемы социального развития этносов раскрываются в работах Г.Н. Ким, Г.А. Сарсенбаевой, М.М. Сужикова, Г.А. Демакова, М.С. Аженова. В работах М.М. Сужикова и Г.А. Демакова [4], М.С. Аженова [5] рассматриваются проблемы формирования социальной структуры в советский период, связанные с неравномерностью модернизации и возникновением различий в социокультурном и демографическом развитии между «европейской» и «мусульманской» частями населения, между русскими и казахами.

В данной статье рассматриваются особенности этнодемографического развития этнических групп, отраслевой занятости этнических групп, а также уровня образования этнических групп. На основе статистически значимых показателей: этнодемографических, социально-профессиональных, образовательных, социально-территориальных мы проанализируем социальное положение этносов в республике.

Особенности этнодемографических процессов в республике

Результаты национальной переписи населения 2021 года свидетельствуют о значительных изменениях этнодемографической ситуации. Общая численность населения Казахстана достигла 19 186, 05 млн человек, что на 20% (3,2 млн человек) больше по сравнению с предыдущей переписью 2009 года.

Доля этнических казахов достигла 70,4% от общей численности населения (13 497 тыс.), прирост составил 7,3. Доля русской этнической группы в составе населения, наоборот, уменьшилась на 8,2% и составляет сегодня 15,5% (2 981, 2 тыс.). Наиболее крупным этносом (более 1% в общей численности населения) являются узбеки 3,2%, украинцы 2%, уйгуры 1,5% и немцы 1,2%.

Национальная перепись населения еще в 2009 году показала, что демографическая ситуация определяется азиатскими этносами, представленные тюркскими народами. Сравнительный анализ статистических данных (2009 год) показал, что если доля возрастной группы 0-15 лет у казахов составляет 28,3%, то у русских 14,9%; доля группы 16-62 у казахов 67,2; у русских 68,5%, доля группы 63 и старше у казахов 4,5%, у русских 16,6%. Возрастную структуру казахов, узбеков, уйгур, азербайджан, турков можно классифицировать как «молодую». Русские и другие европейские этносы классифицируются как «старые».

По мнению отечественных исследователей, этническая дифференциация населения (молодое и старое) обусловлена следующими факторами: во-первых, как правило, европейские этносы расселены в основном городах, а прорекреационные установки городского населения отличаются от сельского. Для тюркоязычных народов, в том числе, и казахов, все еще сохраняются традиционно высокая рождаемость; во-вторых, миграционный отток европейских этносов, а это, в основном, представители молодых и средних возрастных групп, обусловил уменьшение их численности в этих когортах и увеличил ее в старших [6].

Национальная статистика показывает, что прирост казахского населения особенно выражен в городской среде. Изменения более заметны в городской демографии, за период с 2009 года по 2021 гг. доля казахов возросла с 55,6% до 67,2%. В русской этнической группе более заметна убыль горожан (с 30,9% до 19,1%), чем в общей численности населения (с 23,7% до 15,5%). Казахские исследователи А.Н. Алексеенко и Ж.С. Аубакирова отмечают, что в областях с преобладанием казахского населения «состояние демографического взрыва» происходит на фоне активной урбанизацией. В мировой практике рост городского населения обычно ведет к снижению рождаемости. Вполне вероятно, что в перспективе это произойдет и в Казахстане, но пока быстрое обретение городского статуса не стало основанием для изменения репродуктивных установок казахстанских женщин [7].

Помимо факторов рождаемости, численности этносов, - на этносоциальные трансформации влияют процессы миграции. Миграционные процессы 30-х, 40-х, 50-х годов привели к тому, что коренное население страны составляло меньшинство в общей численности. Казахстан стал единственной республикой в Среднеазиатском регионе, где сложилась такая ситуация. Разрушение традиционного уклада казахов в годы коллективизации 30-х годов вынудило откочевать 280 тысяч казахских семей с территории республики на

территорию Китая, Ирана и Афганистана в течение полутора лет. В эти же годы, в результате голода казахский этнос потерял 2,2 млн человек, то есть, около 49% своей численности. В конце 30-х годов на территорию Казахстана были депортированы корейцы с Дальнего Востока, поляки из Западной Украины, Белоруссии, Литвы. В годы Великой Отечественной войны поселенцами в республике оказались немцы с Поволжья и Украины, народы Кавказа - чеченцы, ингуши, кабардинцы, а также калмыки, крымские татары [8]. В эти же годы активизировалась иммиграция русских в Казахстан, что было связано с эвакуацией, а позже с индустриализацией в республике [9].

Изменение этнического состава населения в послевоенный период связан с освоением целинных земель. В течение 1954-1958 годов население в республике увеличилось на 24%, а там, где происходило основное освоение целинных земель, то есть, в северных областях - до 50% [10]. На этом фоне в конце 1950 годов и в 1960-е годы казахский этнос пережил демографический взрыв, который внес перелом в общую динамику этнодемографических процессов [7].

Численность населения между двумя переписями (1970-1989) в Казахстане выросла на 28,1%. Это самый низкий показатель прироста среди республик Средней Азии: так, в Таджикистане рост населения за этот же период составил 75,6%, в Узбекистане 65,6%, в Туркмении 63,2%, в Киргизии 45,2%. В эти же годы происходит понижение доли русского этноса, особенно в южных областях и в столице. Убыль русского населения в южных областях стала следствием более высокого, естественного прироста казахов на фоне русского этноса. В столице республики Алма-Ате увеличение казахов в численности населения были вызваны миграцией казахов-сельчан. Несмотря на рост казахов в столице, все же доля русских была высока - более 50%. По республике большая часть русского населения была сосредоточена в трех областях Казахстана - Восточно-Казахстанской, Северо-Казахстанской, Карагандинской (В этих регионах доля русского населения превышала 50%, еще в трех северных областях доля русских превышала 40%) [11].

Таким образом, реальное снижение русского и увеличение доли казахского населения столицы и региона страны стало происходить накануне распада Советского Союза, и которое особенно усугубилось в постсоветский период.

Внутренняя миграция в постсоветский период изменило соотношение городского и сельского население особенно в казахской этнической группе. Массовая внутренняя миграция в постсоветский период была вызвана серьезными социально-экономическими проблемами в аграрном секторе. Миграционные потоки, шли, в основном, из сел в крупные города, а также на объекты крупных иностранных и отечественных предприятий. Численность сельских мигрантов многократно превышала число лиц, переселившихся в сельскую местность. Особенно большое положительное сальдо по внутренней миграции имеют города Астана и Алматы, а также Алматинская и Ман-

гыстауская области. В период 2001-2010 годов наблюдался значительный рост миграционных потоков: ежегодно до 350 тысяч чел. Люди находились в активной подвижности внутри страны, притом, половину из них составили мигранты по межобластной миграции [12].

Особенностями урбанизации в Казахстане являются то, что она происходит не в результате структурных изменений в производствах, а по причине выталкивания в города сельского населения. Казахстанские исследователи А. Кожаметов и Н. Асанбаев отмечают, что в двух крупнейших городах республики больше возможности трудоустроиться, но стихийная неконтролируемая миграция приведет к тому, что доля городского населения начнет превышать долю экономически активного городского населения, занятого в производственной и непроизводственной сферах. Пребывающее в городах сельское население пополняет армию безработных, а недостаток жилья вызывает появление неблагоустроенных городских окраин [13].

Урбанизация в Казахстане рождает массу проблем, в том числе: снижение общей культуры, рост преступности, рост социальной напряженности.

Профессионально отраслевая занятость

Рассмотрим этнический статус с точки зрения его профессионально-отраслевой структуры. Какова дифференциация представленности этноса в отраслях экономики, а также в профессиональных группах? Какова степень релевантности по этой позиции с долей этноса в обществе?

Для профессионального статуса присуща такая характеристика, как престижность, а именно: занятость в прибыльных отраслях хозяйства или же на госслужбе. В настоящее время для происходящих в стране этносоциальных процессов характерно влияние трендов, сложившихся еще в советские времена. В происходящей динамике социальной структуры Казахстана фиксируются определенные проблемы, вызванные некоторой «хаотичностью» модернизации и появлением сильных различий в социокультурном и демографическом развитии «европейской» и «азиатской» частей населения. Эти различия в модернизационных процессах: как в темпах урбанизации, так и социально-профессиональной стратификации, наиболее существенно обозначились среди казахских и русских представителей общества. Казахстанские русские трудились, в основном, в промышленности, на транспорте, в связи, энергетике, отраслях, обслуживающих информационно-вычислительную технику, финансовой сфере. Практиковался также переезд из приграничных регионов РСФСР в Казахстан инженерно-технических специалистов.

К 1960-1970-е годам относится возведение в Казахстане заводов военно-промышленного комплекса, (таких как ракетный завод в Петропавловске, биохимические предприятия в Степногорске, ядерные комбинаты Министерства

среднего машиностроения в Усть-Каменогорске и Шевченко). Кадровый состав этих заводов состоял из прибывших в Казахстан инженеров и техников. Прибытие квалифицированных специалистов из европейской части СССР был вызван также тем, что Казахстан в должной мере не обеспечивал подготовку специалистов с высшим и средним специальным техническим образованием [14]. Имел место ведомственный подход союзных министерств, которым было удобнее направлять в республику уже подготовленные кадры из центральных вузов страны, нежели чем, инвестировать в развитие технического образования в Казахстане. Вновь прибывшие сотрудники наделялись элитными квартирами, хорошей заработной платой и социальными услугами. С другой стороны, местные государственные структуры не обладали возможностями регулирования кадровой политикой относительно всеильных заводов военно-промышленного комплекса, космической отрасли, Минсредмаша и топливно-энергетического комплекса. Республиканские министерства имели возможность наиболее активно заниматься подготовкой педагогов, врачей, работников культуры, торговли.

В результате, уже в середине 80-х годов возник парадокс, когда одновременно со свободными вакансиями на уровне страны в целом, многие регионы – Кызылординская, Чимкентская, Джамбульская и Мангышлакская области характеризовались высоким уровнем безработицы (от 7 до 23% трудоспособного населения) [15]. Причины этого явления носили разный характер – от непрестижности индустриального труда до позиции союзных ведомств и военных, управлявших Байконуром и Семипалатинским полигоном, привозивших специалистов и рабочих из европейской части, или, как в случае с нефтяными разработками Мангышлака, – завоза инженеров и рабочих из Азербайджана и северокавказских республик. В результате, в Гурьевской и Мангышлакской областях стали возникать конфликты казахской молодежи с приезжими из Кавказа.

Вместе с тем, в период с 1979 по 1989 годы несколько уменьшился удельный вес русских специалистов в машиностроении и металлообработке – с 64,4 до 59,6%, в других промышленных отраслях – с 59,6 до 52,5% [16] (Русские этносоциальные очерки). За 1977-1987 годы увеличение рабочих кадров (76,1%) происходило за счет казахов. Однако, казахская молодежь, по-прежнему, мало интересовалась получением технических специальностей. С 1981 по 1987 годы удельный вес казахов, поступивших в профессионально-технические училища, уменьшился с 39,9 до 14% [17] (Совершенство национальной). В городах страны казахская молодежь не стремилась трудиться на предприятиях машиностроения и энергетики, была заинтересована работой в правоохранительных органах, строительстве, автотранспорте. Данная ситуация была, видимо, вызвана тем, что казахское население трудилось, в большей мере, в аграрном комплексе, с преобладанием ручного труда. Владение средним образованием, полученным в сельской школе, не позволяло

трудиться на высокопрофессиональном уровне, и молодые рабочие по завершении службы в армии вынуждены были оставаться в ауле, тем более что в городской местности промышленных регионов казахское население было в меньшинстве.

В отличие от Казахстана, коренное население Центрально-Азиатских стран (узбеки, таджики, туркмены) и в советский период были важной частью социальной структуры городов и являлись в них большинством (В Туркмении – 53,8% городского населения, Узбекистане – 53,7%, Таджикистане – 50,5%). В Казахстане, как известно, в конце 80-х гг. казахи в составе населения составили 39,7%, а в городских населенных пунктах – 26,7% [11].

В 1970-е - первой половине 1980-х годов казахи стали преобладать по сравнению с русскими и представителями этнических меньшинств в отраслях здравоохранения, народного образования, финансовой сфере, управленческом аппарате, культуре и искусстве.

В составе административной интеллигенции количество казахов равнялось 288 человек на 10 тыс. человек занятого населения, русских - 269 человек; в составе массовой интеллигенции 762 и 640 человек, соответственно. В то же время, Казахи уступали русским в представительстве в производственной (117 и 439 человек) интеллигенции [16]. Казахская молодежь выражала интерес к педагогическому и медицинскому образованию, русская молодежь, в большей мере, интересовалась инженерно-техническим образованием. Большая часть русской молодежи обучалась в российских технических вузах соседних с Казахской ССР областях, трудясь затем на промышленных заводах Казахстана.

Производственные ниши, занимаемые этносами Казахстана, сильно дифференцированы. В 1989 году доля русских в структуре всех работающих равнялась 59,9%, а в 1999 году - 32,1%. Уменьшение количества работников и удельного веса русского населения отмечается и во всех отраслях. Указанный тренд присущ в целом для всего европейского населения Казахстана. Доля казахов среди работников страны возросла на 43,4 процентных пункта. В отраслях промышленности, строительства, транспорта и связи доля занятых казахской национальности увеличилась на 40,4 процентных пункта.

После принятия суверенитета в структуре трудоспособного населения возросла доля казахов; так, если в 1999 году она составляла 51,3%, то в 2009 году - 57,1%. Доля русского этноса в общей численности трудоспособного населения уменьшилась на 15,5 процентных пункта.

Приведенный анализ по сравнению двух ведущих этносов в постсоветский период характеризует то, что этнические особенности отраслевой дифференциации остались неизменными несмотря на то, что по сравнению с прошедшим периодом наметилось некое выравнивание. Казахи в большей мере трудятся в сельском хозяйстве, образовании, госуправлении; а русские - в отраслях промышленности. Строительство, финансовая деятельность,

торговля транспорт и связь являются сферами равномерного представления и казахами, и русскими. В случае этнической категоризации конкуренция в финансовой и интеллектуальной сферах может усиливаться.

Безусловно, на фоне абсолютного преобладания численности казахского населения происходит высокий уровень представленности казахов во многих видах деятельности: в строительстве, промышленности, животноводстве, бюджетных отраслях (науке, образовании, здравоохранении, культуре), а также в торговле.

Проведенный анализ статистики Национальной переписи 2009 года показывает, что производственные ниши этносов Казахстана сильно разнятся. Условно можно выделить аграрные и индустриальные этнические группы. В аграрном секторе занято множество дунган (69,5%), таджиков (69,5%). Из наиболее многочисленных этносов в указанной отрасли трудится: 36,6% курдов, 29,9% узбеков, 27,6% немцев, 24,4% украинцев, 24,3% уйгуров. Наиболее промышленно ориентированными этносами являются русские (16,8%), украинцы (15,5%), татары (15,4%). Сфера торговли выглядит более традиционно для корейцев (23,1%), турков (20,9%), уйгур (20%). Наиболее благоприятная социальная структура отмечается у корейцев и татар [18].

Образование как фактор социальной дифференциации

Профессионально-отраслевая занятость и образовательный потенциал этнических групп значительно воздействуют на их социальный статус. Такие тенденции отражаются и на культурном развитии конкретного этноса, а также на перспективах их социального роста. На практике, членам семей с высоким образовательным уровнем, лучше удается достижение высокого социального статуса, нежели чем выходцам из рабочих семей. Это, конечно, отражается на несправедливых условиях для интеграции представителей этнических групп в поры рыночной экономики, их вовлеченности в приватизацию, в возникновение новых социальных слоев и групп, в возможности улучшения своего материального положения, овладения собственностью [19].

Что касается доли удельного веса представителей с высшим образованием в этнической структуре занятых, то он наиболее высоко представлен в корейской группе (47,1%), далее у казахов (30,2%), татар (27,2%), русских (24,4%). Средний уровень (среднее специальное) образования в наибольшей степени представлен у русских (39,3%), украинцев (39,3%), белорусов (37,8%), татар (37%), поляков (33,9%), немцев (33,8%). Основной уровень образования в виде только общего среднего характерен для дунган (68%), таджиков (59,6%), узбеков (53,2%), турков (48,8%), курдов (46,1%) [20].

Итак, самые позитивные позиции в образовательной сфере присущи корейцам, казахам, русским, татарам. Средние позиции занимают европейские этносы, а азиатским этносам принадлежат более низкие образовательные позиции.

Таким образом, выполненное исследование продемонстрировало то, что демографическую ситуацию в государстве определяют азиатские этносы, прежде всего, казахский. Возрастная структур казахов и других азиатских этносов характеризуется - «молодой», а европейских этносов - «старой».

Этнический состав населения отразился в определенных хозяйственных нишах, формировавшихся длительное время в республике. Поэтому, можно фиксировать аграрные и индустриальные этнические группы. Так, в аграрном секторе занята значительная часть дунган, турков, курдов, узбеков и других, преимущественно, азиатских этносов. К промышленным этносам можно отнести русских, украинцев, татар, по существу, европейские этносы.

Можно утверждать о наличии конкуренции казахов и русских, так как, в занимаемых ими социально-производственных и образовательных нишах произошли трансформации, направленные на сближение между ними.

Молодые азиатские этносы все сильнее определяют демографическую ситуацию в республике, что может указывать на позитивные перспективы их роста в трудовых ресурсах. В тоже время, азиатские этносы, будучи аграрно-деревенскими, с невысокими уровнями образования и квалификации, на рынке труда не могут быть конкурентоспособными.

Урбанизация в Казахстане отличается тем, что она происходит не в результате структурных изменений в производстве, а по причине переезда в города сельского населения. В процессах истинной урбанизации город обычно, что называется, культурно «подтягивает» переселенцев. «Собирание большинства сельских приезжих в трех городах: Алматы, Астане и Шымкенте ведет к тому, что эти города растут, но не развиваются.

Ясно, что мы имеем дело с видоизменениями, дифференциацией и сегментацией, происходящих в социальной и этносоциальной структурах общества, причем, в них функционируют и старые и новые трансформационные тренды. Отмеченное неравенство этнических групп находится в процессе постоянной динамики, в результате чего, возникают как выравнивание, так и усиление неравенства.

Список литературы

1 Руткевич М.Н. Воспроизводство населения и социально-демографическая ситуация в стране // Социологические исследования. – 2005. – №7.

2 Галямов Р.Р. Стратификационная теория П.А. Сорокина и концептуальная модель этносоциальной стратификации // Журнал социологии и социальной антропологии. 2004. – № 2. – Т. 7. – С. 94.

3 Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., Жанбосинова А.С., Этнодемографическая эволюция и становление суверенной демографической системы в Казахстане // Вестник СПб ГУ. История. – 2019. – Выпуск 4. – С. 1371-1373.

4 Сужиков М.М., Демаков Г.А. Влияние подвижности населения на сближение наций. – Алма-Ата: Наука, 1974. – С. 140-141.

5 Аженов М.С. Изменения социально-классовой структуры Казахстана в процессе коммунистического строительства. – Алма-Ата: Казахстан, 1973; Аженов М.С. Изменения социально-классовой структуры Казахстана в процесс коммунистического строительства. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – С. 73.

6 Алексеенко А.Н. Казахстанский путь модернизации: этнодемографический аспект // Вестник Евразии. – 2004. – № 3. – С. 122-140.

7 Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С. Репродуктивные стратегии казахстанских женщин в контексте социально-экономических и этнополитических факторов // Этнополитические процессы в Республике Казахстан. – Алматы, 2022. – С. 24-65.

8 Харченко С.В. Межэтнические отношения в Казахстане: историческое наследие и современное состояние // Социологические исследования. - 2014. - №2 (358). - С. 58-67.

9 Салиев А.С., Федорко В.Н. Русская культура в Республике Узбекистан: общественно географический анализ. Феномен культуры в Российской общественной географии: экспертные мнения, аналитика, концепты. Под редакцией А.Г. Дружинина и В.Н. Стрелецкого. – Южный федеральный университет Ростов-на-Дону: Издательство Южного Федерального университета, 2014. – С. 398-432.

10 Савин И. Русские в современном Казахстане // Социологические исследования. – 2010. – № 8 (316). – С. 81-88.

11 Манаков А.Г., Хохрин Ф.Г. Трансформация этнического пространства в Казахстане и Средней Азии между переписями населения 1970 и 1989 гг. // Псковский международный журнал. – 2020. – № 2(42). – С. 55-70.

12 Жумасултанов Т. Естественные движения населения // Экономика и статистика. – 2012. – №1. – С. 8.

13 Кожахмет М., Асанбаев М. Внутренняя миграция в Казахстане: в поисках решения. – Алматы, 2010. – С. 64.

14 Сужиков М.М., Демаков Г.А. Влияние подвижности населения на сближение наций. – Алма-Ата: Наука, 1974.

15 Российский государственный архив социально-политической истории (РГА-СПИ). Ф. 17. Оп. 156. Д. 1668.

16 Русские. Этносоциологические очерки / Отв. ред. Ю.В. Арутюнян. – М.: Наука, 1992. – С. 124.

17 Совершенствование национальных отношений и интернациональное воспитание трудящихся: вопросы теории и практики: Сб. ст. / Под. ред. Б.А. Тулепбаева. – Алма-Ата: Наука, 1989. – С. 135.

18 Ешпанова Д. Социальные трансформации казахстанского общества в постсоветский период: проблемы социального развития общества. Россия и Турция: диалог филологов. – М.: Гнозис, 2019. – С. 216.

19 Асланов Ш.С. Субъективное измерение этносоциальной трансформации республик Северного Кавказа (на основе эмпирического материала) // Вестник Южно-Российского Университета (Ростов-на-Дону). – 2008. – № 2 (6). – С. 5-9.

20 Итоги национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. – Астана, 2010. – Т. 2. – С. 12-24.

Transliteration

1 Rutkevich M.N. Vosproizvodstvo naseleniya i social'no-demograficheskaya situaciya v strane [Population Reproduction and Socio-Demographic Situation in the Country] // Sociologicheskie issledovaniya. – 2005. – №7.

2 Galyamov R.R. Stratifikacionnaya teoriya P.A. Sorokina i konceptual'naya model' etnosocial'noj stratifikacii [P.A. Sorokin's Stratification Theory and Conceptual Model of Ethnosocial Stratification] // Zhurnal sociologii i social'noj antropologii. – 2004. – № 2. – Т. 7. – С. 94.

3 Alekseenko A.N., Aubakirova Zh.S., Zhanbosinova A.S., Etnodemograficheskaya evolyucii i stanovlenie suverennoj demograficheskoy sistemy v Kazahstane [Ethnodemographic Evolution and the Formation of a Sovereign Demographic System in Kazakhstan] // Vestnik SPb GU. Istoriya. – 2019. – Vypusk 4. – С. 1371-1373.

4 Suzhikov M.M., Demakov G.A. Vliyanie podvizhnosti naseleniya na sblizhenie nacij [The Influence of Population Mobility on the Rapprochement of Nations.]. – Alma-Ata: Nauka, 1974. – С. 140-141.

5 Azhenov M.S. Izmeneniya social'no-klassovoj struktury Kazahstana v processe kommunisticheskogo stroitel'stva [Changes in the Socio-Class Structure of Kazakhstan in the Process of Communist Construction.]. – Alma-Ata: Kazahstan, 1973; Azhenov M.S. Izmeneniya social'no-klassovoj struktury Kazahstana v process kommunisticheskogo stroitel'stva. – Alma-Ata: Kazahstan, 1973. – С. 73.

6 Alekseenko A.N., Kazahstanskij put' modernizacii: etnodemograficheskij aspekt [Kazakh way of Modernization: Ethnodemographic Aspect] // Vestnik Evrazii. – 2004. – №3. – С. 122-140.

7 Alekseenko A.N., Aubakirova Zh.S. Reproductivnyye strategii kazahstanskih zhenshchin v kontekste social'no-ekonomicheskikh i etnopoliticheskikh faktorov [Reproductive Strategies of Kazakhstani Women in the Context of Socio-Economic and Ethnopolitical Factors.] // Etnopoliticheskie processy v Respublike Kazahstan. – Almaty, 2022. – С. 24-65.

8 Harchenko S.V. Mezhetnicheskie otnosheniya v Kazahstane: istoricheskoe nasledie i sovremennoe sostoyanie [Interethnic Relations in Kazakhstan: Historical Heritage and Current State] // Sociologicheskie issledovaniya. – 2014. – №2 (358). – С. 58-67.

9 Saliev A.S., Fedorko V.N. Russkaya kul'tura v Respublike Uzbekistan: obshchestvenno-geograficheskij analiz [Russian Culture in the Republic of Uzbekistan: Socio-Geographical Analysis]. Fenomen kul'tury v Rossijskoj obshchestvennoj geografii: ekspertnye mneniya, analitika, koncepty. Pod redakciej A.G. Druzhinina i V.N. Streleckogo. – YUzhnyj federal'nyj universitet Rostov na Donu: Izdatel'stvo Yuzhnogo Federal'nogo universiteta, 2014. – С. 398-432.

10 Savin I. Russkie v sovremennom Kazahstane // Sociologicheskie issledovaniya [Russians in Modern Kazakhstan]. – 2010. – № 8 (316). – С. 81-88.

11 Manakov A.G., Hohrin F.G. Transformaciya etnicheskogo prostranstva v Kazahstana i Srednej Azii mezhdru perepisyami naseleniya 1970 i 1989 gg. [Transformation of Ethnic Space in Kazakhstan and Central Asia Between the Population Censuses of 1970 and 1989.] // Pskovskij mezhdunarodnyj zhurnal. – 2020. – № 2(42). – С. 55-70.

12 Zhumasultanov T. Estestvennyye dvizheniya naseleniya // Ekonomika i statistika [Natural Population Movements // Economics and Statistics]. – 2012. – №1. – С. 8.

13 Kozhahmet M., Asanbaev M. Vnutrennyaya migraciya v Kazahstane: v poiskah resheniya [Internal Migration in Kazakhstan: in Search of a Solution]. – Almaty, 2010. – С. 64.

14 Suzhikov M.M., Demakov G.A. Vliyanie podvizhnosti naseleniya na sblizhenie nacij [The Influence of Population Mobility on the Rapprochement of Nations]. – Alma-Ata: Nauka, 1974.

15 Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-politicheskoy istorii (RGASPI) [Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH)]. F. 17. Op. 156. D. 1668.

16 Russkie. Etnosociologicheskie ocherki [Russians. Ethnosociological Essays] / Otv. red. YU.V. Arutyunyan. – M.: Nauka, 1992. – С. 124.

17 Sovershenstvovanie nacional'nyh otnoshenij i internacional'noe vospitanie trudyashchihsya: Voprosy teorii i praktiki: Sb. st. [Improving National Relations and International Education of Workers: Issues of Theory and Practices] / Pod. red. B.A. Tulepbaeva. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – С. 135.

18 Eshpanova D. Social'nye transformacii kazahstanskogo obshchestva v postsovetskij period: problemy social'nogo razvitiya obshchestva, Rossi i Turciya: dialog filosofov. [Social Transformations of Kazakh Society in the Post-Soviet Period: Problems of Social Development of Society, Russia and Turkey: a Dialogue of Philosophers]. – М.: Gnozis, 2019. – S. 216.

19 Aslanov SH.S. Sub'ektivnoe izmerenie etnosocial'noj transformacii respublik Severnogo Kavkaza (na osnove empiricheskogo materiala) [Subjective Measurement of the Ethno Social Transformation of the Republics of the North Caucasus (Based on Empirical Material)] // Vestnik YUzhno-Rossijskogo Universiteta (Rostov-na-Donu). – 2008. – № 2 (6). – S. 5-9.

20 Itogi nacional'noj perepisi naseleniya Respubliki Kazahstan 2009 goda [Results of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 2009.]. – Astana, 2010. – T.2. – S. 12-24.

Ешпанова Д.Д., Бакытжан Ш.Е.

Этнодемографиялық трансформация контекстіндегі Қазақстан этностарының әлеуметтік дамуы

Аңдатпа. Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның этно-әлеуметтік құрылымының кейбір аспектілері: этнодемографиялық даму, этникалық топтардың салалық жұмыспен қамтылу ерекшеліктері, сондай-ақ олардың білім деңгейі қарастырылады. Демографиялық факторлар мен өндірістік, әлеуметтік, эко-номикалық салалардың өзара әрекеттесуінің әртүрлі ғылыми процестерін зерттеуге сүйене отырып, авторлар этнодемографиялық жағдайдың этникалық топтардың әлеуметтік дамуына әсерін дәлелдейді. Еңбек, білім беру, тұрғылықты жер саласындағы әртүрлі этникалық топтардың әлеуметтік ұстанымдарының теңсіздігін талдау статистикалық материалдар негізінде жасалды. Этникалық топтардың белгілі бір әлеуметтік саланы иеленетіні анықталып, оларды шартты түрде аграрлық және индустриялық деп бөлуге болады. Авторлар салалық жұмыспен қамту, тұрғылықты жері, біліміндегі сәйкестіктер мен айырмашылықтарды көрсетті.

Түйін сөздер: этнодемографиялық үдеріс, демографиялық ахуал, этноәлеуметтік құрылым, этникалық топтар, этностар, әлеуметтік ұстанымдар, кәсіптік салалық жұмыспен қамту, білім беру, теңсіздік, көші-қон.

Yeshpanova D.D., Bakytzhan Sh.E.

Social Development of Ethnic Groups of Kazakhstan in the Context Of Ethno Demographic Transformations

Abstract. The article examines some aspects of the ethno-social structure of Kazakh society during the period of independence: ethnodemographic development, features of sectoral employment of ethnic groups, as well as the level of education. Based on various studies of the processes of interaction between demographic facts and industrial, social, and economic spheres, the authors prove the influence of the ethnodemographic situation on the social development of ethnic groups. The analysis of the inequality of the social positions of various ethnic groups in the sphere of labor, education, and residence is made on the basis of statistical materials. Ethnic groups occupy certain social niches, which can be divided conditionally into agrarian and industrial. The authors recorded both coincidences and differences in industry employment, place of residence, and education.

Keywords: ethnodemographic processes, demographic situation, ethnosocial structure, ethnic groups, ethnic groups, social positions, professional sector employment, education, inequality, migration.

THE EMERGENCE OF BIPOLAR SOCIETY IN KAZAKHSTAN UNDER CONDITIONS OF ITS TRANSFORMATION INTO A COLONY-SETTLEMENT*

¹*Kadyrzhanov Rustem*, ²*Maulen Aiganym*

^{1,2}*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)*

¹*rustem_kadyrzhan@mail.ru*, ²*aikowa_95_15@mail.ru*

¹*Кадыржанов Рустем Казахбаевич*, ²*Маулен Айганым*

^{1,2}*Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (Алматы, Казахстан)*

¹*rustem_kadyrzhan@mail.ru*, ²*aikowa_95_15@mail.ru*

Annotation. The article substantiates that the emergence of a bipolar demographic structure of the population of Kazakhstan does not date back to the Soviet period, as is commonly believed, but to the colonial period of its history. The emergence of a bipolar society in Kazakhstan occurred in the period from the 1860s to 1917 during the transformation of Kazakhstan from a protectorate into a colony-settlement of Russia. The resettlement policy of the tsarist authorities had a decisive influence on the immigration of about three million peasants from the European part of Russia to Kazakhstan, to whom the authorities transferred pasture lands taken from the Kazakh nomads. In the emerged bipolar society, interethnic tension increased sharply, which ultimately led to the uprising of 1916. At the same time, interethnic tension and uprising contributed to the emergence and growth of national self-awareness of the Kazakhs.

Key words: Kazakhstan, bipolar society, colony, settlement

Introduction

The main purpose of the article is to explore the emergence of a bipolar society in Kazakhstan since the 1860s until 1917, when Kazakhstan was transformed into a settlement colony after Russian authorities resettled peasants from the European part of the empire and transferred them nomadic pasture lands. These processes, on the one hand, worsened the socio-economic situation of the Kazakhs, putting them on the brink of survival. On the other hand, the seizure of their lands in favor of the settler colonists expanded interethnic contacts in the steppe and contributed to the emergence of their ethnonational identity.

---

* The article was prepared as part of a grant funding project AP 14871282 «Ethnopolitical demography and transformation the transformation of bipolar society in Kazakhstan»

During the Soviet period, as part of the campaigns of industrialization, collectivization, and the rise of Virgin Lands, the trend of absolute and relative reduction of Kazakhs and the simultaneous increase of Russian and other Soviet peoples in Kazakhstan gained new momentum. As a result, the bipolar society in the republic remained, and the Kazakhs became a minority in it. This led to the Russification of the Kazakhs and other negative consequences for their national building.

Today in Kazakhstan, due attention is not paid to the study of the influence of ethno-demographic processes, in particular, the bipolar structure of the population on national building. In this regard, the collective book published back in 1999, edited by the Norwegian scientist Pal Kolsto, “Ethnic integration and nation-building in post-Soviet societies: Latvia and Kazakhstan” [1] remains relevant. Today, when the post-Soviet ethno-demographic dynamics has brought to a transformation of the bipolar society in Kazakhstan, it is necessary to study the evolution of the bipolar society of Kazakhstan and its influence on the national building at its various historical stages.

Methodology

The main subject of this article is the bipolar society in Kazakhstan at the historical stage of its colonial dependence on Russia. Therefore, in the theoretical and methodological aspect, we relied on the theory of bipolar societies presented in the works of D. Horowitz [8], P. Kolsto [1], R. Milne [2]. In the article, we relied on historical and demographic studies of Kazakhstan in the period 1860-1917, when it transformed into a colony-settlement of Russia resulted from the resettlement policy of the tsarist authorities. In this analysis, we relied on the works of B. Dave [3], N. Masanov [4] and M. Olcott [5].

The Transformation of Kazakhstan Into a Colony-Settlement of Russia

Although the Kazakh khans and sultans became Russian subjects back in the eighteenth century, the colonization of the Kazakh lands by the tsarist authorities began almost a hundred years later from the beginning of the nineteenth century. The colonization of the Kazakhs and the modernization based on it were initially associated with the management of the nomadic society by the Russian authorities, therefore administrative and legal reforms were of primary importance. At the same time, the Kazakhs themselves continued, like their fathers and ancestors, to live a nomadic lifestyle, roaming with their cattle across the endless steppes.

The situation in the Kazakh lands began to change after the reform of Emperor Alexander II, who freed millions of peasants throughout Russia from serfdom. The tsarist authorities faced with the problem of providing the peasants with land, and their eyes turned to the east - to Kazakhstan and Siberia. In 1868, the tsarist government adopted the Temporary Regulations on the Steppe Regions of Kazakhstan,

according to which the Kazakh lands became the property of the Russian state. From this time on, the resettlement of peasants from the European part of Russia to Kazakhstan began, marking a new stage in the colonization of Kazakh lands. From 1865 to 1895 about 35,000 migrants from the European part of Russia moved to Kazakhstan, increasing pressure on limited land and water resources and thereby causing a reduction in Kazakh pastures [3; 38].

The new stage of colonization of Kazakhstan, which began with the resettlement of Russian peasants to Kazakh lands in the 1860s, meant the transformation of Kazakhstan from a protectorate of Russia into its colony-settlement. This type of colony describes the situation when a colony becomes a place of residence for colonists who migrated from the metropolis, that is, they begin to live on occupied lands. The USA, Canada, Australia and many other countries initially existed as colony-settlements, later turning into states independent from the mother country.

Trend of Reduction in the Share of Kazakhs in the Population of Kazakhstan

With the transformation of Kazakhstan into a Russian colony-settlement general population of the Kazakh lands, a growing trend of a decrease in the share of the indigenous population and a simultaneous increase in the share of the Russian colonists arose in the general population. This trend turned out to be long-term in its manifestation in the historical evolution of Kazakhstan, lasting for almost a century until the 60s of the twentieth century.

Although the nomadic Kazakhs never conducted their own census, nevertheless, according to many observations, their numbers were quite stable for a long time, neither increasing nor decreasing significantly. Experts explain that nomadic cattle breeding itself and the living conditions of the Kazakhs in the steppe area were in close connection with the number of livestock, which, in turn, depended on the natural and climatic conditions of the Kazakh lands, such as precipitation, drought, various cycles and changes under these conditions [4].

If there are no long-term natural disasters in the life of a nomadic people that sharply worsen living conditions in the steppe, then the balance between the number of people and livestock does not undergo significant changes and, accordingly, the indigenous population of the steppe remains rather stable in number over a long time. As for another external factor of a socio-political nature, such as the colonization of Kazakh lands, until the end of the nineteenth century, it did not have a significant impact on the population of the Kazakhs. This is due, in our opinion, to the fact that during this period the taking of pastures from the nomadic population in favor of Russian peasant colonists had not yet acquired the gigantic proportions that happened later at the beginning of the twentieth century.

The first Russian population censuses, 1897 and 1913, quite convincingly demonstrated the trend of a decrease in the share of Kazakhs on their lands and

an increase in the share of Russian colonist settlers, which began in the 1860s. We must note that in these two Russian censuses there was no such category of population registration as a person's nationality or ethnicity. In the nineteenth and early twentieth centuries, national identity did not yet have the meaning for individuals and census authorities that it acquired in subsequent decades. In both Russian censuses, the leading religious identity for a person and society of that time was present in the form of a question about his religion. Moreover, in the 1897 census there was a question about linguistic identity, whereas in the 1914 census it was absent.

Thanks to the question of linguistic identity, we can today judge the number of certain peoples who spoke the languages that they indicated in the 1897 census. At that time, the Russia's peoples, including the Kazakhs, had a closer, one might say, unambiguous connection between the language and ethnicity, which made it possible to judge a person's nationality based on linguistic identity. According to the results of the Russian census of 1897, 4 million 84 thousand people spoke the Kyrgyz-Kaisak language. From this, however, one cannot conclude that all of them are Kazakhs, since the Kyrgyz-Kaisak people in pre-revolutionary Russia meant both the current Kazakhs and the current Kyrgyz. At that time, they were considered one people speaking the same language, so under the number 4.084 thousand there are hidden two peoples that are close, but nevertheless, different for today.

Based on additional indicators from the materials of the Russian census of 1897, the American researcher of Kazakhstan Martha Olcott was able to determine that the number of Kazakhs in the above figure speaking the Kyrgyz-Kaisak language was 3.39 million people, which means that the number of Kyrgyz at that time was 694 thousand people. In percentage terms, the share of Kazakhs among the total population living on Kazakh lands was 81.7%, and the share of the settled population, consisting of Cossacks, Russian migrant peasants, and local agricultural peoples, was 15.7% [5; 83, 90]. These 1897 Russian census data recorded a trend of decreasing percentage of Kazakhs and increasing percentage of settler-colonials starting in the 1860s.

The Resettlement Policy of Tsarism and the Transformation of Kazakhstan Into a Bipolar Society

The main wave of peasant colonization in Kazakhstan began after 1906, when Stolypin's reforms provided the administrative prerequisites for the mass resettlement of peasants from the European part of Russia to Kazakhstan. As a result, by 1914, Russian peasants seized 40 million dessiatines of Kazakh lands, which amounted to 20 percent of their total area. By 1916, the share of Russian settlers in the four steppe regions reached 41.6% of their total population. By that time, in the territories that make up modern Kazakhstan (the Steppe region together with Semirechye and Syrdarya region), there were already about 3 million settlers, while the number of Kazakhs was not much higher [3; 38].

We see, therefore, that already before the revolution of 1917 in Russia, Kazakhs made up only 58.4% of the population living here on their land, and colonist settlers already made up 41.6% of the population. In other words, it arose in the 1860s the trend of a reduction in the share of the indigenous Kazakh population in their lands and a simultaneous increase in the peasant population who moved here from European Russia led to the formation of a bipolar society in Kazakhstan.

However, according to one of the leaders of the “Kazakh” newspaper, an unsigned editorial article dated January 4, 1915 gives a figure of six million of the Kazakh population. This estimate, of course, is a rough one, indirectly based on the results of the 1913 Russian census. In accordance with the results of this census, there were counted one million tents, or yurts, that is, in modern parlance, households among the Kazakhs during that period. According to the author of the editorial, on average, Kazakhs have six people per yurt (household). In accordance with these calculations, the number of Kazakhs in the first half of the 1910s turns out to be six million people [6; 5].

If we compare the resulting estimates of the number of Kazakhs based on the materials of the 1913 Russian census and the estimates of the Kazakh population based on the approximate estimate of the Kazakh newspaper in January 1915, then a serious discrepancy is evident between these estimates. According to the Kazakh newspaper, the number of Kazakhs was about six million people, and according to indirect results of the 1913 census, a little more than four million people. The difference between these estimates is about two million people, which is a very big significance for such a small people as the Kazakhs.

Such a large discrepancy in the number of the Kazakhs at the beginning of the twentieth century undoubtedly requires its own scientific explanation. As far as we know, there is currently no such explanation in the scientific literature for various reasons. However, we would like to draw attention not so much to the difference in estimates of the number of Kazakhs between the national newspaper and the official census conducted by the state. Much more important, from our point of view, is the difference between these institutions in the approach to whether the number of nations and ethnic groups in the Russian Empire must be included into count or not. Although the Kazakh newspaper was not able, naturally, conduct a census, nevertheless, the question of the number of the Kazakhs was of paramount interest to it. At the same time, the Russian authorities, when organizing the census, did not pay any attention to counting the number of their peoples (or nations and nationalities in modern terminology).

Census and National Imagination

With the development of modernization processes from the mid-nineteenth century, national processes began to come to the fore, within which nations and national states began to emerge as a new form of socio-political organization of

society. National processes in imperial Russia and around it became the reality of its domestic and foreign policy. Like other empires that existed at that time, Russia began to imitate its imperial statehood in the form of a national state. Benedict Anderson called this imitation policy of Russia and other empires “official nationalism” [7; 83-112].

In the internal life of the Russian Empire in its numerous colonies and outskirts, emerging national processes began to give rise to ethnonational movements, parties, newspapers and other means of expressing their interests. Population censuses are beginning to play a major role in these processes, contributing to the emergence and growth of national imagination and national identity. It is no coincidence that B. Anderson calls the census, along with geographical maps and museums, the most important factors of the national imagination [5; 163-186].

The knowledge of the size of a nation obtained through a census is similar in its role to the national imagination to the territorial boundary, which delineates the national territory as the most important attribute of the nation. As Anderson notes, a nation imagines itself as limited in its territory and population, that is, as having borders both in the size of its land, in which the nation lives and beyond which another nation lives, and in the size of its numbers, beyond which other nations are counted [5; 5]. The border and the map depicting it answer the question: where is our land, where does it end and where does someone else’s land begin? Similarly, the size of a nation answers the question: how many of us are there on our land? Are we many or few in comparison with other nations? Museums answer the question: where do we come from and since what time?

The more developed the national imagination, the stronger the interest of the elites and masses in their numbers, land and past. In this regard, the mention of its author in the newspaper “Kazakh” about the number of Kazakhs in the context of the 1913 Russian population census seems completely unsurprising. For national elites, the question of the size of their nation is of paramount importance, revealing one of the main attributes of the nation. Elites always strive to present their nation as more numerous, seeing this as an indicator of its power. Perhaps that is why the author of the mentioned editorial article in the “Kazakh” newspaper presented the size of the Kazakh nation at that time as six million people, which, as we noted above, is significantly more than the indirect data of the 1913 census.

At the same time, the authorities of imperial Russia tried to downplay the number of Kazakhs and their other peoples, or completely silence the question of their nationality. As throughout the world, in Tsarist Russia the national movement of its numerous colonial peoples rose and expanded. By fighting these movements with punitive methods, Russia had earned the name “prison of nations.”

Russia sought to create loyal subjects from its colonial peoples, including the Kazakhs. The tsarist authorities saw religion as one of the main means of solving this problem, on the way to converting subordinate peoples into Orthodox Christians. In the case of the sedentary peoples of Central Asia, the tsarist authorities

understood the deep roots of Islam among them and therefore did not particularly try to convert them to Orthodoxy. However, in the case of the nomadic peoples of this region, the colonial authorities saw less influence of Islam among them, so they made more efforts to convert them to Orthodoxy, but did not achieve any significant success along the way.

At the same time, the authorities tried in every possible way to avoid everything that connect their subjects with the national identity, looking this in their language, culture, history, customs, way of life, land, territory, etc. Among the factors of national identity, a large place belongs to the size of the nation, which is determined during the census. However, the Russian authorities sought to avoid the imagination of its people as a nation and perceive themselves in this matter, including their numbers. Although the census was necessary and the authorities conducted it twice, they sought to minimize as much as possible social factors that were in one way or another connected with the nation and the national identity of their subjects.

In the list of questions in the 1897 census, the authorities included a question about the language of their subjects, since language is the most important factor in social communication. Knowledge of the languages used in the empire and the number of their speakers gave the authorities important information about the society they governed. However, in the emerging national communities of the peoples of Russia, information on the number of speakers of their language gives an almost complete picture of the number of these peoples, many of whom saw themselves as a nation. Therefore, the imperial authorities of Russia, in our opinion, in the fight against national movements of their peoples, excluded the language from the next census of 1913. They thereby showed that it was desirable for them that their subjects identify themselves as Orthodox, Muslims, Jews, etc., but not like Ukrainians, Georgians, Kazakhs, Tatars, Jews, etc.

Bipolar Society and the Emergence of the Kazakh Nation

As we wrote above, a bipolar society had developed in Kazakhstan after the reduction of the Kazakhs' share and of the absolute and relative increase in the number of colonist settlers from the European part of Russia.

We bear in mind the differences in the assessment of the number of Kazakhs, associated with the peculiarities of the 1897 and 1913 Russian censuses. Despite this, we believe that by 1916, a demographic structure of the population in Kazakhstan had developed in the ratio of 60:40, where the number 60 expresses the proportion of Kazakhs, and 40 expresses the proportion of settler colonists. This ratio fully corresponds to the definition of a bipolar society.

A bipolar society is a society in which two ethnic, religious or other groups, equal or fairly close in size to each other, constitute the majority of the population of this society, while other groups are minorities in it. In his classic book *Ethnic Groups in Conflict* (1985), Donald Horowitz defines such societies as centrally fo-

cused because their structure with two poles, between which there are no intermediary social groups, focuses both poles on mastering or influencing the center [8; 39].

Along with centrally focused systems, Horowitz identifies dispersed systems of multiethnic societies. In dispersed systems, such as, for example, Tanzania, there are several, three or more, main ethnic groups, none of which is capable of dominating the others. Ethnic conflicts in such societies occur, as a rule, on the periphery of the system, while the center of the system is able to position itself as a disinterested arbiter, rising above private group interests. Ethnic tensions in dispersed societies often become serious, but they never involve competition for control of the state or threaten its existence. Under such circumstances, Horowitz notes, the state usually has a margin of safety, since the demands of one group can be satisfied painlessly for the interests of other groups [8; 38].

The situation is different in centrally focused systems in Horowitz's typology. Such systems bear a high potential of conflict between its two poles, that is, between the main groups. Due to their bipolar structure, conflicts and contradictions between two polar opposite groups cannot be distributed among other parts, groups and compartments of social integrity, but cover this entire integrity in its comprehensiveness. When, in a bipolar society, Horowitz notes, there is conflict between two major groups, there is little opportunity for the center of the political system to appease one group without antagonizing the other. The conflict between the two main ethnic groups covers the entire society and state [8; 39].

The ethnodemographic structure of the population in colonial Kazakhstan in the second decade of the twentieth century was fully consistent with the definition of a bipolar society in the form of a centrally focused system. There were two main opposing groups, consisting of the indigenous Kazakh population and colonist settlers from the European part of Russia, which together covered the entire population of the Kazakh lands. Until a certain point, they coexisted in isolation from each other, when the Kazakhs grazed cattle on their pastures, and the Russians and peasants of other nationalities farmed on lands taken from the Kazakhs. However, when the mass of arriving peasants became comparable to the Kazakh population, and the seizure of land from them acquired an alarming proportion, the likelihood of interethnic conflict in what had become a bipolar society increased sharply.

The psychological background of ethnic tension intensifies when under the growth of the newcomer population, the local people experience a sense of demographic insecurity. This situation gives rise to a fear among the local people of extinction in the face of an increasing influx of foreign peoples. It is precisely how "fear of extinction" that Horowitz describes the situation that many peoples in different parts of the world have faced or continue to face [8; 175-181].

In bipolar societies, ethnic tensions often lead to conflicts between the two main groups. In colonial Kazakhstan and Turkestan, ethnic tensions between the local population and colonists arriving from the European part of Russia led to the uprising of 1916. The immediate impetus for the uprising was the decree of Tsar Nicholas II

of June 25, 1916 on the conscription of the *inorodtsy* population of Turkestan and the Steppe Territory in rear work in the front-line areas. Although the local population resisted primarily against the tsarist authorities, immigrants from the European part of Russia were also targets of significant attacks. There were many casualties, destruction and other results of aggression among colonists. Therefore, it would be correct to say that the 1916 uprising was at the same time an interethnic conflict.

The 1916 uprising initially broke out in Turkestan, in what is now Uzbekistan and Tajikistan, but then spread to other parts of the region that today make up Kazakhstan and Kyrgyzstan. Semirechye, Turgai and the Irtysh region became major centers of uprising. The uprising had brought a large number of casualties, especially among the local population, under the attacks of the regular tsarist army. However, in terms of the growth of national identity, such an event played a huge role. It was at this time that the birth of the Kazakh nation took place.

When talking about the origins of the Kazakh nation, we mean the nation as the unity of political and cultural communities in a certain territory. In this form, nations appear in human history only with the development of modernization processes, industrial society and capitalism, that is, in the nineteenth century. As an ethnic group leading a nomadic lifestyle with its own language, culture, and customs, the Kazakhs appeared much earlier. However, such an ethnic group, formed in a traditional society, before and outside of industrial society, is not a nation in a proper sense.

The origin and emergence of the Kazakh nation was a fairly long socio-historical process, lasting several decades in the nineteenth and early twentieth centuries. This process took place in the context of the colonial modernization of Kazakhstan, in which demographic and migration processes played a major role, leading to the formation of a bipolar society in it. Therefore, the formation of a bipolar society in Kazakhstan in the process of the influx of migrant peasants and transformation into a colony-settlement with a reduction in the share of indigenous people in the country's population became one of the main factors in the emergence of the Kazakh nation. The uprising that took place in Turkestan and Kazakhstan in 1916 was an event that tragically highlighted the process of the birth of the Kazakh nation. The existence of the Kazakh nation, which, represented by the Alash party, demanded autonomy and then an independent state, became a *fait accompli* for everyone.

Conclusion

The article traced the emergence of the bipolar structure of the population of Kazakhstan in the context of its transformation from a protectorate of Russia, which indirectly controlled a nomadic society through the Kazakh khans and sultans, into a colony-settlement with an increasing peasant population from the European part of the empire. This transformation became a result of the policy of resettling peasants from the European part of Russia and allocating them with land on the territory of Kazakhstan at the expense of the Kazakh pastures. This policy resulted

in an influx of a huge mass of peasants at the beginning of the twentieth century, comparable in size to the population of the indigenous people of Kazakhstan. As a result, a bipolar population structure has developed in Kazakhstan, which, as world experience shows, carries a potential for conflict. This potential became a reality in 1916, when a rebellion broke out in Kazakhstan and Turkestan against the tsarist policies of colonialism and settler colonists from Russia.

The bipolar society that emerged during the considered period of Kazakhstan's history became the first stage in its evolution. It was during this period that a tendency arose to reduce the share of Kazakhs in the total population of the Kazakh lands and the formation of a bipolar Kazakh-Russian society began. The second stage is associated with the Soviet period in the history of Kazakhstan (1920-1991), in which until the 1960s there had been an absolute and relative decrease in the number of Kazakhs in the population of Kazakhstan and the bipolar structure of society with Kazakhs as a demographic minority had come to reality. Finally, the third stage of periodization of the history of Kazakhstan in the context of the processes of modernization and nation-building opens with the beginning of the period of independence in 1991, when these processes are included in the development agenda of the country in a new era. During this period, there was a demographic growth of the Kazakhs and a significant reduction in the Russian population, which constituted the main content of the post-Soviet ethno-demographic dynamics in Kazakhstan. This period is associated with the transformation of the bipolar society in Kazakhstan towards the demographic dominance of the Kazakhs, which is one of the important factors in the formation of the national state in the country. At the same time, the question of whether the demographic dominance of the Kazakhs and the transformation of a bipolar society is a sufficient condition for the formation of a national state in Kazakhstan requires analysis.

List of references

1 Kolsto P. (ed.). Nation-Building and Ethnic Integration in Post-Soviet Societies: An Investigation of Latvia and Kazakhstan. – Boulder, CO: Westview Press, 1999.

2 Milne R.S. Politics in Ethnically Bipolar Societies. – Vancouver: University of British Columbia Press, 1981.

3 Dave B. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. – London and New York: Routledge, 2007.

4 Масанов Н. Миграционные метаморфозы Казахстана. – В кн.: Вяткин А., Космарская Н., Панарин С. В движении добровольном и принудительном: Постсоветские миграции в Евразии. – М.: Наталис, 1999. – С. 127-152.

5 Olcott M.B. The Kazakhs, 2nd edition. – Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1995.

6 «Қазақ» газеті. 1915 жыл / Құраст.: С.О.Смағұлова, Г.М.Абиқова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2017. – 528 бет.

7 Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London and New York: Verso. – Revised edition, 2000.

8 Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict. – Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1985.

Transliteration

1 Kolsto P. (ed.). Nation-Building and Ethnic Integration in Post-Soviet Societies: An Investigation of Latvia and Kazakhstan. – Boulder, CO: Westview Press, 1999.

2 Milne R.S. Politics in Ethnically Bipolar Societies. – Vancouver: University of British Columbia Press, 1981.

3 Dave B. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. – London and New York: Routledge, 2007.

4 Massanov N. Migratsionnye metamorfozy Kazakhstana [Migration Metamorphoses of Kazakhstan]. – V kn.: Vyatkin A., Kosmarskaya N., Panarin S. V dvizhenii dobrovol'nom i prinuditel'nom: Postsovetskie migratsii v Evrazii. – M.: Natalis, 1999. – S. 127-152.

5 Olcott M.B. The Kazakhs, 2nd edition. – Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1995.

6 «Kazak» gazetі. 1915 zhyl [«Kazakh» Newspaper. 1915 Year] / Kurast.: S.O. Smagulova, G.M. Abdikova. – Almaty: “Eltanym baspasy”, 2017. – 528 b.

7 Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London and New York: Verso. – Revised edition, 2000.

8 Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict. – Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1985.

Қадыржанов Р.Қ., Маулен А.

Возникновение биполярного общества в условиях трансформации Казахстана в колонию-поселение

Аннотация. В статье обосновывается, что возникновение биполярной демографической структуры населения Казахстана относится не к советскому периоду, как это принято считать, а к колониальному периоду его истории. Возникновение биполярного общества в Казахстане происходило в период с 1860-х гг. по 1917 г. в ходе трансформации Казахстана из протектората в колонию-поселение России. Решающее влияние на эту трансформацию оказала переселенческая политика царских властей, в результате которой из европейской части России в Казахстан переселилось около трех миллионов крестьян, которым власти передавали отнятые у казахских кочевников пастбищные земли. В возникшем биполярном обществе резко возросла межэтническая напряженность, что в итоге привело к восстанию 1916 г. В то же время межэтническая напряженность и восстание способствовали появлению и росту национального самосознания казахов.

Ключевые слова: Казахстан, биполярное общество, колония, поселение.

Қадыржанов Р.Қ., Маулен А.

Қазақстанның отарлы-қонысқа айналуы жағдайындағы биполярлық қоғамның пайда болуы

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан халқының биполярлық демографиялық құрылымының пайда болуы кеңестік кезеңге емес, оны отаршылдық кезеңге жатқызылады. Қазақстанда биполярлық қоғамның пайда болуы 1860-1917 жылдар аралығында Қазақстанның протектораттан Ресейдің колониялық-отырысқа айналуы кезінде болды. Бұл трансформацияға патша өкіметінің қоныс аудару саясаты шешуші әсер етті, нәтижесінде Ресейдің еуропалық бөлігінен Қазақстанға үш миллионға жуық шаруалар қоныс аударды, билік оларға қазақ көшпелілерінен тартып алған жайылымдық жерлерді берді. Пайда болған биполярлық қоғамда этносаралық шиеленіс күрт өсіп, нәтижесінде 1916 жылғы көтеріліске әкелді. Сонымен бірге этносаралық шиеленіс пен көтеріліс қазақтардың ұлттық санасының пайда болуына және өсуіне ықпал етті.

Түйін сөздер: Қазақстан, биполярлық қоғам, колония, қоныстандыру.

ӘДІЛЕТТІЛІК ҰҒЫМЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ПРИНЦИПІМЕН БАЙЛАНЫСЫ*

¹Омер Гедик, ²Исаева Мейрамкул Ибадуллаевна

¹Ататүрік Университеті (Түркия, Анкара)

²ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан),

¹omergedik@ataturk.edu.tr, ²meiramkul.issayeva@erzincan.edu.tr

¹Omer Gedik, ²Issayeva Meiramkul

¹Atatürk University (Turkey, Ankara)

²Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK
(Almaty, Kazakhstan)

¹omergedik@ataturk.edu.tr, ²meiramkul.issayeva@erzincan.edu.tr

Аңдатпа. Әділеттілік ұғымы ғылым тарихында ең ескі түсініктердің бірі болып табылады. Ежелгі дәуір философтардың еңбектеріндегі әділеттілік ұғымы Орта ғасыр және Жаңа дәуірдегі ойшылдар тарапынан толықтырылып, тарихтың әр кезеңінде зерттеу тақырыбы ретінде маңызды орынға ие болды. Бүгінге дейін бұл ұғым қоғамдық ғылымдар аясында жан-жақты зерттелгенімен, «әділеттілік» түсінігінің ортақ қабылданған нақты анықтамасын беру мүмкін емес. Ғылым тарихында әділеттілік тұжырымдамасы екі бағытта, яғни табиғи құқық негізіндегі әділеттілік және позитивтік құқық негізіндегі әділеттілік ретінде зерттелген. Мақалада әділеттілік сөзінің этимологиялық түбірін және бұл ұғымның түрлі тарихи кезеңдерде қандай мазмұнда түсіндірілгенін, сонымен қатар әділеттілік ұғымының құқықтық аспектісімен қатар құқықтық мемлекетпен қатынасы да қарастырылады.

Түйін сөздер: әділеттілік, табиғи құқық негізіндегі әділеттілік, позитивтік құқық негізінде әділеттілік, құқық, құқықтық мемлекет.

Кіріспе

Әділеттілік түсінігі адамзат тарихы бойынша түрлі географиялар мен дәуірлерде сол кезеңнің ерекшеліктеріне қарай өзгеріп отырды. Құқық пен әділет арақатынасы да осы контексте бағаланды. Алайда, әділеттілік тұжырымдамасының құқықтық теориялардағы рөлінің өзгеріп отыруына қарамастан, адамзат тарихында әділеттілікке деген сұраныс ешқашан өзгерген емес және қашанда адамзат тарихында мотивация көзі болды.

---

* Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыруымен №BR10965263 «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғыруы: идеялық-дүниетанымдық негіздемелер, концептуалды үлгілер, әлеуметтік-мәдени үрдістер, әлеуметтік-саяси технологиялар» атты ғылыми бағдарламасы аясында әзірленді

Әділеттілік түсінігі философия үшін де, құқықтану үшін де ең көне тұжырымдамалардың бірі болып табылады. Әділеттілік құбылыс ретінде «адамгершілік», «теңдік», «еркіндік», «жауапкершілік» сияқты категориялармен байланысты түсіндіріледі. Жалпы алғанда, бұл тұжырымдаманы кезкелген әрекетке реакция идеясы ретінде анықтауға болады [1; 145].

Әділеттілік ұғымы ғылым тарихында жан-жақты зерттелгенімен, ұғымның толық ауқымын ашатын нақты анықтаманы ұсыну қиын. Латынның «jus» сөзінен шыққан аудармасы әділеттілік ұғымына жақын бұл сөз «құқық, заң» деген түсініктерді білдіреді [2; 3]. Әділеттілік сөзінің батыс тілдеріндегі баламасы да латын тіліне ұқсас: ағылшын тілінде «justice», неміс тілінде «gerechtigkeit», француз тілінде «justice», итальян тілінде «giustizia», испан тілінде «justicia» деп аталады [3; 32]. Ал араб сөздігінде «әділ» сөзінің түбірі «әділ болу, әділдік» дегенді білдіреді [2; 3].

Әділеттілік ұғымының тарихи эволюциясы **А. Ежелгі ойшылдардың әділеттілік концепциясы**

Әділеттілік туралы түсініктердің тарихы ежелгі заманнан бастау алады. Ежелгі ойшылдардың әділеттілік туралы тұжырымдамаларын орта ғасырлар мен Жаңа дәуірдегі әр түрлі ойшылдар дамытып, әділеттілік ұғымына әртүрлі көзқарастар алға тартылды. Ежелгі философтар Платон, Аристотель, Цицерон және басқа да ежелгі ойшылдарың еңбектерінде әділеттілік туралы пікірлері болды. Аристотель заманынан бері әділеттілік ұғымының екі негізгі түсіндірмесі бар. Біріншіден, эгалитарлық әділеттілік: қоғамның барлық мүшелерінің алдын ала белгіленген шарттар алдында, әсіресе заң алдында теңдігі. Екіншісі – үлестіруші әділеттілік: белгілі бір қоғамның қатысушыларын қоғамда олардың рөлдері мен маңыздылығына сәйкес бөлінуі. Әділдіктің эгалитарлық түсінігі дәстүрлі түрде либералдық саяси сипатта болып, теорияда және тәжірбиеде басым болды. Үлестіруші әділеттілік тұжырымдамасы болса, социалистік, социал-демократиялық және коммунистік қоғамда қолданылды [4; 52-76], [5; 24], [6; 137]. Аристотель әділеттілікке мынадай анықтама берді: *«Әділет дегеніміз теңдік, бірақ тек тең адамдар үшін теңдік»*. Аристотельдің ойынша, әділеттілік түсінігі және оның мазмұны түрлі полистерде әртүрлі болады және заңның орындалуы мен заңға бағыну немесе заңның өзі әділ деп саналады [5; 24]. Аристотельдің пікірінше, әділеттілік – абсолютті идея емес, әлеуметтік шындық аясындағы қатынастардан туындайтын тұжырымдама [3; 37-44]. Ежелгі философ Сократ әділеттілікті *«жақсылық пен жамандықты ажырататын білім»* деп анықтайды [3; 37-44]. Философтың пікірінше, жазылмаған құдай заңдары да, жазылған адам заңдары да әділеттілікті білдіреді. Сократ, әділ заңдардың үстемдігін *«адам үшін де, мемлекет үшін де қажет байлық»* ретінде полис бостандығы мүмкіндігімен байланыстырды. Әділеттілік сезімі адамның бой-

ында, оның іс-әрекетін айқындайтын жағымды, адамгершілік қасиеттерді оятуға мүмкіндік береді. Сократтың ойынша, құдай заңдары да, адами заңдардың да әділдік принципіне негізделуі керек деп есептейді, өйткені әділеттілік адамның бостандығы мен қадір-қасиетін қамтамасыз етудің кілті болып табылады [6; 136-137].

Платонның пікірінше, адам бұл әлемде абсолютті әділеттілікке қол жеткізе алмайды. Платонның әділеттілік туралы түсінігі қос ғаламның қайшылығына негізделген. Біріншісі – біз өмір сүріп жатқан нақты материалдық әлем, екіншісі – өлгеннен кейін бақыт, ізгілік, әділеттілікке қол жеткізетін абстрактілі идеялар әлемі [3; 37-44]. Платон философиясында идеалды мемлекет пен әділ заңдарды жүзеге асыру және дүниелік, саяси және құқықтық өмірдегі идеялар әлемінің барынша нақтылануы ретінде түсіндіріледі. Әділеттілік, мемлекет пен оның заңдарының идеясы мен мәні ретінде әрбір таптың, мемлекеттің әрбір мүшесінің өз ісімен айналысуы, басқаның ісіне араласпауы деп түсіндіріледі. Платонның бұл көзқарасы әділеттілік принциптеріне толық сәйкес келмейді [6; 136-137].

Ежелгі грек ойшылы Антифонттың пікірінше, әділдік дегеніміз – азаматы болып табылатын мемлекеттің заңдарын бұзбау деп түсіндіреді. Эпикурдың пікірінше: *«Табиғаттан туындайтын әділдік – бір-біріне зиян келтірмеу және зиянға төзбеу туралы пайдалы келісім болып табылады»* [7; 16]. Гераклит әділеттілік пен құқық туралы білімді жалпы әлем туралы білімнің бір бөлігі ретінде қарастырып, әлемдегі барлық құбылыстың, яғни адамның әділдігі мен құқығының бастапқы қайнар көзі әмбебап құдайлық логос (ақыл) деп есептеді. Құқықтың негізін табиғатқа тән әділеттілік және адам болмысының, сондай-ақ жалпы табиғаттың мәңгілік, өзгермейтін және ажырамас белгісі ретінде түсіндіретін Цицеронның пікірінше, адам заңдарының табиғат заңдарына сәйкестігі немесе сәйкес келмеуі олардың әділеттілігінің немесе әділетсіздігінің өлшемі болып табылады. Цицеронның пікірінше, *«Заң – бұл әділдікті әділетсіздіктен ажырататын және барлық нәрселердің ең көне қағидасына сәйкес анықталатын шешім»* [7; 16]. Рим заңгері Цельс, құқықты әділеттілік пен ізгіліктің үйлесімділігі деп анықтаған. Ульпианның пікірінше, әділеттілік - бұл әркімге өз құқығын беруге деген өзгермейтін және тұрақты ерік болып табылады [7; 16]. Осылайша табиғи құқық әділеттіліктің көрінісі ретінде қарастырылады, яғни заңның мәңгілік әділеттілігінің негізгі идеясын білдіреді [6; 139]. Нерсесянттың пікірінше, Рим құқығындағы жеке адам мен мемлекет арасындағы қатынастардағы әділеттіліктің, заңдылықтың және дұрыстықтың негізі мен өлшемі мемлекет емес заң болып табылады (заңды әділеттілік және сот әділдігі - *boni et a decisi, aequum ius*). Бұл пікірде құқық түсінігі бірінші орында тұр және мемлекетті түсінудің құқықтық сипатын анықтайды. Ежелгі қытай ойшылдары Мо Цзы: *«Аспан әділдікті жақсы көреді және әділетсіздікті жек көреді»* десе, Сюнь Цзы: *«Адам болмысын білім беру арқылы және «Ли» ережелерін, яғни әділеттілік пен парызды үйрету арқылы өзгерту керек...»* деген ойларын алға тартады [7; 16].

В. Орта ғасырдан қазіргі уақытқа дейінгі әділеттілік туралы ойлар

Әділеттілік ұғымының либералдық моделін Т. Гоббс, Дж. Локк, С.Л. Монтескье, Дж. Оны Руссо, И. Кант және басқа ойшылдар одан әрі дамытты. Әділеттіліктің либералдық моделі жеке адам құқықтарының басымдылығы, қоғамдық келісім идеялары, минималды мемлекет және зайырлы қоғам түсініктерін қамтитын әділеттілік тұжырымдамасының нормативтік негізін қалыптастырды [5; 24]. Әділеттілік қағидасын қорғаушы Рим императоры Марк Аврелий Антонин, барлық адамдардың теңдігі мен тең құқықтарына сәйкес басқарылатын мемлекеттер идеясын дамытты. Философ Марсилией Падуа халық өкілдері қабылдаған заңдардың әділ болуы және барлық халықтың мүддесін бірдей қорғауы керек деп тұжырымдаған. Әділетті мемлекеттің мәні ретіндегі әділеттілік – қоғам, мемлекет және оның билеуші табы тарапынан қабылданған заңдарда мемлекеттің және оның элитасының еркі осы заңдармен анықталады. Әдетте, мемлекеттегі саяси билік тимократия болсын, олигархия немесе тирания болсын, әділеттілікті тек оның мүдделерін қорғайтын заңдарда көреді. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қоғамдық қатынастардың ең маңызды реттеушілері ретінде заң мен заңнаманың негізделген, уақтылы, өзекті, мызғымас және өте әділ, адамгершілік, кейде қатал, бірақ қоғамның барлық мүшелер үшін мәртебесіне қарамастан бірдей міндетті болуы керек екенін атап өткен жөн [6; 136-139].

Орта ғасыр ойшылдарының бірі Августин мемлекетті «зайырлы мемлекет» және «құдай мемлекеті» деп екіге бөлді және абсолютті әділеттілік тек Құдайға тиесілі деп, зайырлы мемлекеттің анықтамасына әділеттілікті қолдану функциясын қоспады. Аквинскийдің пікірінше, мемлекет адам қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құрылғандықтан, билік әділеттілікке бағынуы керек. Гоббс мемлекетті [Левиафанды] ненің әділ, ненің әділетсіз екенін шеше алатын жалғыз жаратылыс ретінде сипаттайды. Локктың пікірінше, мемлекетте әділеттілікті қамтамасыз ету үшін қылмыскерлерді жазалау және заңдарды орындау қызметтері қоғам игілігі үшін жүзеге асырылуы керек. Руссоның ойынша, егер адамзат әділеттіліктің құдайлық сезіміне ие болса, заңдар мен басқа ережелердің қажеті болмас еді, сондықтан да әділетті қамтамасыз ету үшін заңдар қажет болды [3; 37-44]. Дж. Руссоның пікірінше: *«егер қоғамдық мүддеде моральдық әділеттілік болмаса, онда мұндай жағдай көбінесе құқықты саяси тиранияның құралына айналдыруы мүмкін»* [6; 136-139]. Дугит әділдікті сезім ретінде қарастырады. Басқаша айтқанда, әділеттілік сезімі – адамдардың қоғамда қалыптасқан ережелер жиынтығын дұрыс және бұрыс деп ажырата алатындығы және бұл ережелерді бұзған жағдайда бүкіл қоғамда әділетсіздік ретінде қабылданатынын сезіну болып табылады. Ганс Кельзеннің пікірінше, алғашқы адамдардың әділеттілік туралы түсінігі мен өркениетті адамның әділеттілікке көзқарасы бір-бірінен ерекшеленетіні сияқты, әділеттілік туралы пікірлер де моральдық және саяси мазмұны тұрғысынан құқықтық пайымдаулардан ерекшеленеді. Остиннің пікірінше, позитивті құқық пен әділеттілік идеясының арасын-

да ешқандай байланыс жоқ, яғни заң әділеттілікті қамтамасыз етуді мақсат етпейді және заңның тек жоғары биліктен бастау алуы жеткілікті деп есептейді [3; 37-44]. Орыс заң әдебиетінде заңның құқықтық мемлекетте бұл құқықтық құндылықтарды қолдану арқылы белгілі бір мемлекеттің сипаты және оның қызмет етуінің негізіне айналады. Адам құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырылуын және қорғалуын қамтамасыз ету үшін заңдар мен шешімдерді жүзеге асыру қабілеті және қоғамдық-құқықтық санын ажырамас бөлігі деп танитын адам бостандығы әділеттіліктің маңызды критерийлері болып табылады [1; 144]. Әділеттілік пен құқықтың өзара байланысын зерттейтін ресейлік зерттеушілер, әділеттілікті құқықтың жалпы принципі ретінде, әділеттілікті арнайы мақсаттың тікелей құқықтық принципі ретінде, әділеттілікті құқықтың ажырамас белгісі ретінде, әділеттілікті құқық принципі мен қасиетін біріктіретін қос категория ретінде қарастырады [7; 17].

С. Әділеттілік идеясы және құқықтық мемлекет принципі: идеал және шындық

Ғалымдардың белгілі бір тобы әділеттілік пен заң ұғымдарын бірін-бірі толықтыратын ұғымдар ретінде қарастырады. Құқықтың мақсаты – әділеттілік ұғымы аясында әділеттілікті орнату және осы бағытта жеке адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты қалыптастыру. Құқықтық үстемдігі жүзеге асқан жағдайда мемлекет құқықтық мемлекет сипатына ие болады. Құқық үстемдігі ұғымында құқықтық нормаларды белгілейтіндер де, ережелерді ұстанатындар да белгіленген ережелерге сәйкес әрекет етуі керек. Құқықтық мемлекетте құқықтық нормалар өзінің нормативтік белгілерімен заңдылық принципі негізінде жасалады [8; 235-237].

Заң әдебиетінде әділеттілік ұғымының үш түрлі мағынасы бар. Біріншіден, бүкіл қоғамда және мемлекет-жеке тұлға қатынастары деңгейінде қолданылатын «әділеттілік» ұғымы әділ тәртіптің, яғни әділетсіз деп танылған мінез-құлықтың алдын алатын тәртіптің бар екендігін көрсетеді. Екінші мағынада әділеттілік – елдің сот жүйесін де қамтитын, жеке адамдар мен мекемелердің құқықтарын қорғау үшін қолданылатын жүйеге берілген атау. Үшінші мағынада әділеттілік – сот жүйесі аясындағы сот процесі нәтижесінде көрсетілетін қызмет түрін атайды [8; 235-237].

Кейбір ғылыми әдебиеттерде әділеттілік принципі құқықтық мемлекеттің маңызды принциптерінің бірі болып саналады. Бұл көзқарасқа сәйкес, құқықтық мемлекеттің ең маңызды элементі болып табылатын әділеттілік тек мақсат емес, сонымен қатар құқықтық үстемдік орнаған бір мемлекетті құқықтық емес мемлекеттен ажыратуға мүмкіндік беретін критерий болып табылады [1; 143].

Құқық саласында әділеттілік, заң шығарушылық, мемлекеттің қызметі, құқықтық нормаларды жүзеге асыру принципі ретінде қарастырылады. Осылайша, заңды жауапкершіліктің әділдігі қылмыскердің жасаған ісіне сәйкес жазаланатынын білдіреді. Бұл тұрғыда әділеттілік – қоғам мен мемлекеттің

өзіндік құндылық шкаласына қарай қылмыскерге белгілейтін жаза нормасы болып табылады. Әділеттіліктің жүзеге асуының арқасында: әлеуметтік нормалар, әлеуметтік бақылау және тұлғаның әлеуметтенуінің секілді қоғам механизмінің басқа тетіктері қызметі жүзеге асырады. Әділеттілік екі бағытта жүзеге асырылатынын атап өту маңызды. Әділеттіліктің бірінші бағыты белгілі бір ережелерді, тыйымдарды, нормаларды қалыптастырады және қоғамда әлеуметтенуді қамтамасыз етеді. Әділеттіліктің бұл аспектісі әдетте дәстүрлі қоғамдарда, яғни тек нормалар мен дәстүрлерді жаңғыртуға негізделген қоғамдарда басым болады. Дәстүрлі қоғамның бірігуі мен әлеуметтенуі үшін қауіпсіздік пен әділеттілікті қамтамасыз ету жеткілікті болып табылады. Әділеттіліктің екінші аспектісі болса, даму мен шығармашылыққа қызығушылық, еркіндік пен өзін-өзі жетілдіру, жеке жауапкершілік сияқты құндылықтарды қамтиды [4; 52-76].

Әділеттілік – белгіленген құқықтық норма мен нақты қатынастарды жүзеге асырылатын субъект арасындағы сәйкестік сипаты мен шарттарын көрсететін өкілдік жүйесі. Мұндай көзқарастар ең алдымен құқықтық құндылықтардың қалыптасқан иерархиясына негізделген. Әділеттілік туралы идеялар құқықтық сананың идеялық-құндылық жүйесіндегі өзгерістермен бірге өзгередіктен, әділеттіліктің мазмұнын нақты мәдени-тарихи контекстке қатысты ғана анықтауға болады. Құқықтық мемлекетке тән және оның қызмет етуінің негізін құрайтын құқықтық құндылықтарды анықтау арқылы әділеттілікті нақтылауға болады. Құқықтық мемлекетті мақсат еткен мемлекеттің ұйымдастыру мен қызметін жүзеге асырудағы басты роль әділеттілік принципі болып табылады [1; 144].

Бұл жағдай құқықтық мемлекет ұғымын номиналды көрінісі емес, нақты шешуді қажет ететін басты мәселе құқықтық және құқықтық емес деген ұғымды ажырату мәселесі болғандықтан туындайды. Бұл мәселе әділеттілік критерийін өлшем ретінде пайдалану арқылы ғана шешіледі. Құқықтық мемлекетте заңдарды әділ қолданудың ресми өлшемдерін нақты түсінбеу бұл қағиданың құқық қорғау қызметі үшін қандай тәжірбиелік салдары бар деген сұрақты шешуді айтарлықтай қиындатады. Әділеттілік принципінің практикалық мәні – құқықтық мемлекет жағдайында санкцияларды қолдану жеке басшылық шешімнің заңдылығын бағалау критерийі ретінде әрекет етеді және әділеттілік принципі сақтау заңсыз шешім қабылдау мүмкіндігін жояды. Бұл жағдай құқықтық мемлекеттегі әділеттілік принципінің практикалық маңыздылығын да анықтайды [1; 145].

Құқықтық мемлекетте заңның жүзеге асыру принципі ретінде әділеттілік мәселесі өте күрделі және көп қырлы болып табылады. Сонымен қатар, жүргізілген құқықтық теориялық талдау екі негізгі қорытынды жасауға болады. Біріншіден, құқықтық мемлекетте заңды қолданудағы әділеттілік идеясының өзінде тұжырымдамалық жаңалық жоқ екендігімен сипатталады. Негізінде, құқықтық мемлекеттің қызмет етуінің құндылық және идеологиялық негіздерінің ерекшеліктеріне байланысты әділдік өлшемдері айтарлықтай ерекшеленеді. Екіншіден, қарастырылып отырған қағида

маңызды идеологиялық анықтаушы ғана емес, сонымен қатар құқықтық мемлекеттегі заңдардың қолданылуын реттейтін маңызды фактор болып табылады [1; 146].

Құқықтың мақсаты – әділеттіліктің жеңісін қамтамасыз ету, ал адамгершілік – ар-ожданнның жеңісін қамтамасыз ету болып табылады. Құқық пен осы моральдық заңның арасындағы алшақтық кез келген құқықтық норманың сәйкессіздігіне әкелуі мүмкін. Сондықтан әділеттілік құқық үшін өте маңызды және көптеген құқықтық құбылыстардың негізін құрайды. Т.Н. Радко еңбегінде, әділеттілік дегеніміз моральдық-құқықтық категория болып табылады және оны тек моральдық тұрғыдан да, тек заңдық тұрғыдан да анықтау мүмкін емес деген қорытынды жасалған [5; 26]. Бұл түсінік құқық пен әділеттілік ұғымының бірдей емес, өзара байланысты екенін білдіреді. Осылайша, құқық теориясы құқықты қалыптастыруда, дамытуда және жүзеге асыруда әділеттілікке маңызды рөл береді. Әділеттілік құқықтың мұраты мен мақсаты болды және солай болып қала береді, сонымен қатар әділеттілікке ұмтылу нәтижесі заңның бұзылуы нәтижесін бермеу керек .

Қорытынды

Әділеттілік концепциясы ғасырлар бойы зерттелсе де әрбір ойшыл әр кезеңнің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты бұл ұғымды түсіндіруге тырысты. Әділеттілік ұғым мазмұны түрлі фактор нәтижесінде, яғни, әр кезеңнің әлеуметтік өмір салтындағы айырмашылықтарға (экономикалық, құқықтық және саяси құрылымы) байланысты өзгеріп отырды. Макинтайрдың пікірі бойынша, қазіргі заманғы либералдық қоғамдар әділеттілік тұжырымдамаларға байланысты лайықты тәжірибелерді қолдай алмауда деп бағалайды [9; 28].

Әділеттілік ұғымының құқыққа қатынасына байланысты ға-лымдардың пікірі екі түрлі көзқарасдан тұрады. Бірінші көзқарас, әділеттілік ұғымы мен құқық ұғымдас бір-бірін толықтыратын түсініктер деп қарасырады. Сонымен қатар, әділеттілік арқылы қоғамда құқықтық қатынастырды реттеу және заңның үстемдігін қамтасыз ету арқылы құқықтық мемлекет құруға болатындығына сенеді [8; 235-237]. Табиғи құқық көзқарастарының өкілдері, атап айтсақ, Аристотель, құқық пен әділеттікті қоғам мен мемлекет тұрғысынан үш негізгі принципке бөлді: олар қоғам мен мемлекеттің негізі, олар мемлекеттің мақсаттары және олар мемлекеттік басқарудың басым элементтері ретінде қарастырса [11; 13], Платон, әділеттілікті бақыт деп анықтайды, өйткені тек әділ адам ғана бақытты болады, ал әділетсіз адам бақытсыз бақытсыз деген мағынада анықтайды [12; 432].

Табиғи құқық көзқарастарын қолдамайтын позитивті құқық өкілдері құндылықтардың салыстырмалылығы туралы тезисті қорғайды, «әділеттілік» құндылық тұрғысынан ештеңені дәлелдеу мүмкін емес және ол метафизикалық ұғым болғандықтан ғылыми тақырып бола алмайды деген пікірді ұсынады [10; 87]. Позитивті құқық өкілдерінің ойынша, егер әділеттілік бақыт ретінде қарастырылса, онда әділетті қоғамдық тәртіп ту-

ралы айту мүмкін емес. Қоғам қамтамасыз ететін бақыт субъективті-жеке мағынада емес, объективті-ұжымдық мағынада бақыт болуы керек [11; 434]. Қорытындылай келе, «әділеттілік» ұғымының сан алуан аспектісі бар екендігі және аталған тақырыпта көптеген ғылыми зерттеулерге қарамастан бұл ұғымның толық табиғаты ашылмағандығын атап өтіп, құқықшылар арасында да «әділеттілік» ұғымының құқық саласының зерттеу тақырыбы екендігіне байланысты ортақ пікір болмағанын атап өту жөн деп білеміз. Дегенмен, «әділеттілік» ұғымы қай кезең қай аймақта болмасын адамзат тарихында ең құнды ұғымдардың бірі ретінде ғылым саласында нақты анықтамасын алуы қажет деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Паламарчук В.М. Справедливость как принцип правоприменения в правовом государстве // Вестник Московского университета МВД России. – 2010. – № 3.
- 2 Balkan Demirdal M. «İnsan Haklarının Temellendirilmesine Yardımcı Bir Kavram: Adalet İlkeleri». <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1734140>, 15.09.2023.
- 3 Bilâl Kiliç. «Kendi Kendini Açıklayan Bir Kavram: Adalet», <https://www.muhamrembalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimlerIV/145.pdf>, 10.09.2023.
- 4 Тульчинский Г.Л. Справедливость и справедливости: типы справедливости, власти и соответствующих конфликтов // «Человек. Культура. Образование». Научно-образовательный и методический журнал. – 2015. – № 2 (16).
- 5 Воробьев А.С. Соотношение справедливости и права // Актуальные проблемы российского права. – 2017. – № 11 (84).
- 6 Давитадзе М.Д. Право и Справедливость // Вестник Московского университета МВД России. – 2018. – № 4.
- 7 Акопов Л.В. Справедливость как право // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2021. – № 2.
- 8 Abdülazim Ibrahim. «Modern Toplumda Hukuk Devleti: Siyasal Meşrulaştırma Aracı», <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1642066>
- 9 Sandel Michael, “Adalet”, Çev. Cemal C. Tarımcıoğlu, Sosyal Bilimler. sosyalbilimler.org/adalet-stanford-felsefe-ansiklopedisi. – 2021, Kasım 15.
- 10 Kemal Gözler, Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı, Muhafazakâr Düşünce, Yıl: 4 – Sayı: 15, Kış 2008.
- 11 Adnan Güriz. Adalet Kavramı, <https://ayam.anayasa.gov.tr/media/6375/adnan.pdf>, (10.09.2023)
- 12 Hans Kelsen, Adalet Nedir? What Is Justice? Çeviren: Ali Acar, Hans Kelsen, “Was is Gerechtigkeit” Erste Kapitel von Was ist Gerechtigkeit (Verlag Reclam, 1953, Zweite Neuauflage).

Transliteration

- 1 Palamarchuk V.M. Spravedlivost' kak princip pravoprimereniya v pravovom gosudarstve [Justice as a Principle of Law Enforcement in a Rule of law state] // Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. – 2010. – № 3.
- 2 Balkan Demirdal M. «İnsan Haklarının Temellendirilmesine Yardımcı Bir Kavram: Adalet İlkeleri», <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1734140>, 15.09.2023.
- 3 Bilâl Kiliç. «Kendi Kendini Açıklayan Bir Kavram: Adalet», <https://www.muhamrembalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimlerIV/145.pdf>, 10.09.2023.
- 4 Tul'chinskij G.L. Spravedlivost' i spravedlivosti: tipy spravedlivosti, vlasti i sootvetstvuyushchih konfliktov [Justice and Justices: Types of Justice, Power and Related

Conflicts] // «CHelovek. Kul'tura. Obrazovanie» Nauchno-obrazovatel'nyj i metodicheskij zhurnal. – 2015. – № 2 (16).

5 Vorob'ev A.S. Sootnoshenie spravedlivosti i prava [The Relationship Between Justice and Law] // Aktual'nye problemy rossijskogo prava. – 2017. – № 11 (84).

6 Davitadze M.D. Pravo i Spravedlivost' [Law and Justice] // Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. – 2018. – № 4.

7 Akopov L.V. Spravedlivost' kak pravo [Justice as a Right] // Severo-Kavkazskij yuridicheskij vestnik. – 2021. – № 2.

8 Abdülazim Ibrahim. «Modern Toplumda Hukuk Devleti: Siyasal Meşrulaştırma Aracı», <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1642066>

9 Sandel Michael. “Adalet”, Çev. Cemal C. Tarımcıoğlu, Sosyal Bilimler. sosyalbilimler.org/adalet-stanford-felsefe-ansiklopedisi. – 2021, Kasım 15.

10 Kemal Gözler. Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı, Muhafazakâr Düşünce, Yıl: 4 - Sayı: 15, Kış 2008.

11 Adnan Güriz, Adalet Kavramı, <https://ayam.anayasa.gov.tr/media/6375/adnan.pdf>, (10.09.2023).

12 Hans Kelsen, Adalet Nedir? What Is Justice? Çeviren: Ali Acar, Hans Kelsen, “Was is Gerechtigkeit” Erste Kapitel von Was ist Gerechtigkeit (Verlag Reclam, 1953, Zweite Neuauflage).

Omer Gedik, Isaeva M.

The Relationship of the Concept of Justice with the Principle of the Rule of Law

Abstract. The concept of justice is one of the oldest concepts in the history of science. The concept of justice in the works of philosophers of ancient times was supplemented by thinkers of the Middle Ages and the modern era, and took an important place as a research topic in every period of history. To date, although this concept has been extensively studied within the framework of social sciences, it is impossible to give a commonly accepted precise definition of the concept of “justice”. In the history of science, the concept of equality has been studied in two directions, that is, justice based on natural law and justice based on positive law. The article examines the etymological root of the word justice and how this concept was interpreted in different historical periods, as well as the relationship between the legal aspect of the concept of justice and the rule of law.

Key words: justice, justice based on natural law, justice based on positive law, law, legal state.

Омер Гедик, Исаева М.И.

Связь понятия справедливости с принципом правового государства

Аннотация. Понятие справедливости является одним из старейших понятий в истории науки. Концепция справедливости в трудах философов древности дополнялась мыслителями Средневековья и Новой эпохи и занимало важное место как тема исследования в каждый период истории. До сих пор невозможно дать общепринятое конкретное определение понятия «справедливость», хотя это понятие всесторонне изучено в рамках общественных наук. В истории науки концепция справедливости изучалась в двух направлениях: справедливость на основе естественного права и справедливость на основе позитивного права. В статье рассматривается этимологический корень слова справедливость и в каком содержании объясняется это понятие в различные исторические периоды, а также отношение понятия справедливости к правовому государству наряду с правовым аспектом.

Ключевые слова: справедливость, справедливость на основе естественного права, справедливость на основе позитивного права, право, правовое государство.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР – НАШИ АВТОРЫ

Абжалов Султанмурат Утешович – Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Алтаев Жакипбек Алтаевич – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, доктор философских наук, профессор

Ахмет Ташгын – Анкара Хаджы Байрам Вели Университеті, PhD, профессор

Базарбаев Қанат Қалдыбекұлы – Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, PhD, қауымдастырылған профессор

Байжума Самет – преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби

Бақытжан Шынар Ержанқызы – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, PhD докторант

Досжан Зере Аманжолқызы – Казахский национальный университет им. аль-Фараби, PhD докторант

Ерсултанова Гаухар Тилеукабуловна – Казахский национальный женский педагогический университет, программный лидер кафедры методики преподавания иностранных языков, PhD

Ешпанова Дина Далабаевна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, ведущий научный сотрудник, кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Жиенбекова Айнұр Абдрахманқызы – Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Жолмухан Танишолпан Мухтарқызы – Евразийский университет имени Л.Н.Гумилева, PhD докторант

Ибраһим Марас – Университет Анкары, PhD, профессор теологии

Иманбаева Жұлдыз Машинбаевна – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, PhD докторант

Исаева Мейрамқұл – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, ғылыми қызметкер, PhD

Кадыржанов Рустем Казахбаевич – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, главный научный сотрудник, доктор философских наук, профессор

Кайрбеков Нурлан Эвфратович – Евразийский университет имени Л.Н.Гумилева, PhD, ассоциированный профессор

Курманалиева Айнура Дурбелиновна – Қазақстан Республикасының ұлттық университетінің аль-Фараби, доктор философиялық ғылымдар, профессор

Маулен Айғаным – Қазақстан Республикасының ұлттық университетінің аль-Фараби, PhD докторант

Молдабек Ескер Бегалыұлы – Нұр-Мұбарак ислам университеті, PhD student

Накипбаева Жанар Абдуакановна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, PhD, постдокторант

Насимов Мұрат Өрленбайұлы – Қызылорда «Болашақ» университеті, ҒЗИ директоры, саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Наурузбаев Дархан Мирзабекович – аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант

Омер Гедик – Конституциялық Соттың Баяндамашысы, Ататүрік Университеті, Заң Факультеті, Конституциялық Құқық Кафедрасы, заң ғылымдарының докторы

Питер Муурсепп – Таллин технологиялық университеті, PhD, қауымдастырылған профессор

Рыскиева Айымжан Абуовна – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Сабитов Алмас Ғазизұлы – Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінің аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Садвокасова Айгул Какимбековна – Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты, әлеуметтану ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор

Сарсенғали Ботагөз – аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант

Сүлейменов Пірімбек Мұхамбетұлы – Аль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Таджикова Клара Хашимовна – кандидат философиялық ғылымдар, ассоцииро-
ванный профессор

Шағырбай Алмасбек Дүйсенбекұлы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, жетекші ғылыми қызметкер, PhD

Шакенов Диас Павлович – Мирзо Улугбек атындағы Ташкент ұлттық университеті, PhD докторант

OUR AUTHORS

Abzhalov Sultanmurat – Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Ahmet Tasgin – Ankara Hacı Bayram Veli University, PhD, Professor

Altayev Jakipbek – Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Bakytzhan Shynar – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Bayzhuma Samet – teacher Al-Farabi Kazakh National University

Bazarbayev Kanat – Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, PhD, Associate Professor

Doszhan Zere – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Ibrahim Maras – Ankara University, PhD, Professor of Theology in Divinity

Imanbayeva Zhuldyz – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Isaeva Meiramkul – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Researcher, PhD

Kadyrzhanov Rustem – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Chief Researcher, Doctor of Philosophy, Professor

Kayrbekov Nurlan – L.N.Gumilyov Eurasian University, PhD, Associate Professor

Kurmanalieva Ainura Durbelinovna – Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Maulen Aiganym – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Moldabek Yesker – Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, PhD student

Nakipbayeva Zhanar – L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD, Post-doctoral student

Nassimov Murat – Bolashak University, Director of Research Institute, Candidate of Political Sciences, Associate Professor

Nauruzbayev Darkhan – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Omer Gedik – Speaker of the Constitutional Court, Ataturk University, Faculty of Law, Department of Constitutional Law, Doctor of Law

Peeter Muursepp – Tallinn University of Technology, PhD, Associate Professor

Ryskiyeva Aiymszhan – Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Sabitov Almas – Senior Lecturer International IT University, Master of Humanities

Sadvokassova Aigul – Institute of Applied Ethnopolitical Research, Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor

Sarsengali Botagoz – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Shagyrbay Almasbek – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Leading Researcher, PhD

Shakenov Dias – Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan, PhD student

Suleimenov Pirimbek – Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Political Sciences, Associate professor

Tadzhikova Klara – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Yersultanova Gaukhar – Kazakh National Women’s Teacher Training University, Program Leader Department of Methods of Teaching Foreign Languages, PhD

Yeshpanova Dina – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Leading Researcher, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Zhiyenbekova Ainur – Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Zholmukhan Tansholpan – L.N.Gumilyov Eurasian University, PhD student

CONTENT

HERITAGE OF AL-FARABI: TRANSLATIONS AND RESEARCH

Kurmanalieva A., Tadzhikova K., Baizhuma S.

On the Formulation of the Problem of the Philosophy of
Language and the Language of the Philosophy of Abu Nasr al-Farabi.....3

Ryskiyeva A., Abzhalov S., Bazarbayev K., Nauruzbayev D.

The Problem of “Happiness” in the Works of Abu Nasr al-Farabi
and Yusuf Khas Hajib Balasagun.....16

Suleimenov P., Peeter Muursepp, Moldabek Y.

Al-Farabi's Pedagogical Views.....31

MODERN PHILOSOPHY: CREATIVE LABORATORY OF RESEARCHERS

Imanbayeva Z., Altayev J., Zhiyenbekova A.

The Influence of Globalization and Modern Information Technologies
on the Dialogue of Cultures.....42

Shakenov D.

Postnormal Times Ecological Consciousness in the Coming Age of Disasters:
Case Study Almaty City in Kazakhstan.....60

Doszhan Z., Yersultanova G.

The Conceptual Picture of the World in English and Kazakh Mythologemes.....74

THE TURKIC WORLD IN THE STREAM OF HISTORY

Sarsengali B., Shagyrbay A., Ahmet Tasğın

Korkyt Ata, Zhusup Balasagun, Khoja Akhmet Yassawi Concepts
of the Perfect Man in Turkic Philosophy.....83

RELIGION IN SOCIOCULTURAL CONTEXTS OF THE PAST AND PRESENT

Zholmukhan T., Kayrbekov N., Ibrahim Maras

Designing a Culture-Creative Paradigm of Islamic Education in the
Development of Personal Educational Potential in the Republic of Kazakhstan.....95

METHODOLOGY OF INTER-ETHNIC RESEARCH

Nakipbayeva Zh., Sadvokassova A.

Research Methodology of Interethnic Tolerance:
Experience and Practice of Kazakhstan.....109

<i>Nassimov M., Sabitov A.</i> Political and Axiological Approaches and Features of the Analysis of Ethnic Identification.....	124
--	-----

<i>Yeshpanova D., Bakytzhan Sh.</i> Social Development of Ethnic Groups of Kazakhstan in the Context Of Ethno Demographic Transformations.....	139
--	-----

POLITICS AND POLITICAL PROCESSES

<i>Kadyrzhanov R., Maulen A.</i> The Emergence of Bipolar Society in Kazakhstan Under Conditions of its Transformation Into a Colony-Settlement.....	152
--	-----

<i>Omer Gedik, Isaeva M.</i> The Relationship Between the Concept of Justice and the Principle of the Rule of Law.....	163
--	-----

Our authors.....	172
-------------------------	-----

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ ЖӘНЕ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Бас редактор Сағиқызы Аяжан, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан),

Бас редактор орынбасары: Нұрмұратов Серік Есентайұлы, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Философия орталығының директоры (Алматы қ., Қазақстан),

Жауапты хатшы Нүсінова Гүлнар Игенбайқызы, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, ҚР ҰҒА академигі, М. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің қазақстандық филиалының әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан); **Әмребаев Аидар Молдашулы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Саяси зерттеулер орталығының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан); **Азербиев Аслан Дыбысбекұлы**, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті - Елбасы кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан); **Бижанов Ақан Құсайынұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Қадыржанов Рүстем Қазақбайұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Качеев Денис Анатольевич**, Ахмет Байтұрсынұв атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің доценті, философия ғылымдарының кандидаты (Қостанай қ., Қазақстан); **Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан); **Масалимова Әлия Рымғазықызы**, философия ғылымдарының докторы, профессор (Астана қ., Қазақстан); **Сатершинов Бақытжан Меңлібекұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан).

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Сейдуманов Серік Тұрарұлы, ҚР ҰҒА академигі, төраға (Алматы қ., Қазақстан); **Кныш Александр**, Мичиган университетінің профессоры (Энн Арбор қ., АҚШ); **Лазаревич Анатолий Аркадьевич**, Беларусь ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Минск қ., Беларусь); **Мехди Санай**, Тегеран университетінің профессоры (Тегеран қ., Иран); **Смирнов Андрей Вадимович**, ҰҒА академигі, РФА Философия Институты (Москва қ., Ресей); **Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу**, Әзірбайжан ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының докторы (Баку қ., Әзірбайжан); **Тоғусаков Осмон Асанкулович**, ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы (Бішкек қ., Қырғызстан); **Хейл Генри**, Вашингтон университетінің профессоры (Вашингтон қ., АҚШ); **Шынай Биолент**, Бурса университетінің профессоры (Бурса қ., Түркия); **Шермухамедова Нигинахон Арслоновна**, Мирзо Улутбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы (Ташкент қ., Өзбекстан); **Фэн Юйцзянь**, Фудан университеті профессоры, Халықаралық зерттеулер институты директорының орынбасары (Шанхай қ., Қытай); **Эмиент Беата**, Гумбольдт университетінің профессоры (Берлин қ., Германия).

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорын. Жарияланған мақалалар редакция алқасының көзқарасымен сәйкес келмеуі мүмкін.

Редакцияның сапалы мақалаларды таңдап алуға құқы бар, сондай-ақ, ұсынылған материалдардағы ақпараттардың дұрыс жеткізілуіне жауапкершілікке алмайды.

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Теруте 24.10.2023 ж. берілді. Басуға 28.10.2023 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x100/16. Есепті баспа табағы 11,25.

ЖК «ИМПУЛЬС» баспасында басылып шығарылды.
Қаскелең қ., ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл көшесі, 35 үй.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ И РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Главный редактор *Сағиқызы Аяжан*, доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

Заместитель редактора *Нурмуратов Серик Есентаевич*, доктор философских наук, профессор, директор Центра философии Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

Ответственный секретарь *Нуситова Гульнар Игенбаевна*, PhD, ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, академик НАН РК, заведующая кафедрой социально-гуманитарных дисциплин Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова, доктор философских наук (г. Нур-Султан, Казахстан); *Амребаев Айдар Молдашевич*, директор Центра политических исследований Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, кандидат философских наук (г. Алматы, Казахстан); *Азербайев Аслан Дыбысбекович*, ведущий научный сотрудник Библиотеки Первого Президента РК – Елбасы, PhD (г. Нур-Султан, Казахстан); *Бижанов Ахан Хусаинович*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); *Кадыржанов Рустем Казахбаевич*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); *Качеев Денис Анатольевич*, доцент Костанайского государственного университета имени Ахмета Байтурсынова, кандидат философских наук (г. Костанай, Казахстан); *Курмангалиева Галия Курмангалиевна*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук (г. Алматы, Казахстан); *Масалимова Алия Рымгазиевна*, доктор философских наук, профессор (г. Астана, Казахстан); *Сатершинов Бахытжан Менлибекович*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан).

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Сеидуманов Серик Турарович, академик НАН РК, председатель (г. Алматы, Казахстан); *Кныш Александр*, профессор Мичиганского университета (г. Энн Арбор, США); *Лазаревич Анатолий Аркадьевич*, директор Института философии НАН Беларуси, кандидат философских наук (г. Минск, Беларусь); *Мехди Санаи*, профессор Тегеранского университета (г. Тегеран, Иран); *Смирнов Андрей Вадимович*, академик РАН, директор Института философии РАН (г. Москва, Россия); *Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу*, директор Института философии НАН Азербайджана, доктор философских наук (г. Баку, Азербайджан); *Тогусаков Осмон Асанкулович*, академик НАН КР, доктор философских наук (г. Бишкек, Кыргызстан); *Хейл Генри*, профессор Университета Дж. Вашингтона (г. Вашингтон, США); *Шынай Бюлент*, профессор Университета Бурса (г. Бурса, Турция); *Шермухамедова Нигинахон Арслоновна*, профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улутбека, доктор философских наук (г. Ташкент, Узбекистан); *Фэн Юйцзянь*, профессор, заместитель директора Института международных исследований, Фуданьский университет (г. Шанхай, Китай); *Эшмент Беата*, профессор Гумбольдского университета (г. Берлин, Германия).

Учредитель:

Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения
«Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.
Публикуемые материалы не обязательно отражают точку зрения редакционной коллегии.
Редакция оставляет за собой право отбора качественных статей и не несет ответственности за достоверность информации в представленных материалах.

Дизайн и верстка: **Ж. Рахметова**

Сдано в набор 24.10.2023 г. Подписано в печать 28.10.2023 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x100¹/₁₆. Уч.изд.л. 11,25.

Отпечатано в типографии ИП «ИМПУЛЬС»
г. Каскелен, улица ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл, дом 35.

EDITORIAL BOARD AND EDITORIAL COUNCIL:

Chief Editor Sagikyzy Ayazhan, Doctor of Philosophical, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*),

Deputy Editor Nurmuratov Serik, Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Center for Philosophy CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

Executive Secretary Nusipova Gulnar, PhD, Leading Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Abdildina Raushan, Doctor of Philosophy, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Kazakh branch of Lomonosov Moscow State (*Nur-Sultan, Kazakhstan*); **Amrebayev Aydar**, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Political Studies Center of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Azerbayev Aslan**, PhD, Leading Researcher of the Library of the first President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy (*Nur-Sultan, Kazakhstan*); **Bizhanov Akhan**, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Kadyrzhanov Rustem**, Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Kacheev Denis**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Baitursynov KRU (*Kostanay, Kazakhstan*); **Kurmangalieva Galiya**, Doctor of Philosophy, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Masalimova Aliya**, Doctor of Philosophy, Professor, (*Astana, Kazakhstan*); **Satershinov Bakhytzhan**, Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

Seidumanov Serik, Academician of the RK NAS, Chairman (*Almaty, Kazakhstan*), **Knysh Alexander**, Professor of Michigan University (*Ann Arbor, USA*), **Lazarevich Anatoly Arkadievich**, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus (*Minsk, Belarus*); **Mehdi Sanai**, Professor of Tehran University (*Tehran, Iran*); **Smirnov Andrey Vadimovich**, Academician of the Russian Academy of Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the RAS (*Moscow, Russia*), **Mammadzade Ilham Ramiz oglu**, Doctor of Philosophy, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (*Baku, Azerbaijan*); **Togusakov Osmon Asankulovich**, Doctor of Philosophy, Academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (*Bishkek, Kyrgyzstan*), **Hale Henry**, Professor of George Washington University (*Washington, USA*), **Shynay Bulent**, Professor of the University of Bursa (*Bursa, Turkey*); **Shermukhamedova Niginahon Arslonovna**, Doctor of Philosophy, Professor of Ulugbek NUU named (*Tashkent, Uzbekistan*); **Feng Yujun**, Professor, Deputy Director of the Institute of International Studies, Fudan University (*Shanghai, China*); **Eschment Beata**, professor at the Humboldt University (*Berlin, Germany*).

Founder:

Republican state enterprise on the right of economic management
«Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies»
of Committee of the Ministry of Sciences and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.
Published materials don't necessarily reflect the points of view of the editorial board.
Editorial staff reserves the right to select quality articles and is not responsible for the reliability
of information in the submissions.

design and layout: **Zh. Rakhmetova**

Passed to the set on 24.10.2023. Signed in print on 28.10.2023.
The format is 70x1001/16. Found.edit.page 11,25.

Printed in the printing house of IP "IMPULSE"
Kaskelen, KR Tauelsizdigine street 10 zhil, building 35.